

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НІНІЧУК АНДРІЙ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ

УДК 94(477:438) “1991/2018”:725.94-27.542(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
МІСЦЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО –
ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ (1991 – 2018 РОКИ)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Подається на здобуття наукового ступення кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.В. Нінічук

Науковий керівник (консультант):

Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор

Луцьк – 2019

Нінічук А.В. Місця національної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах (1991 – 2018 роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

У дисертації досліджено вплив місць національної пам'яті українців та поляків на сучасні міждержавні відносини України та Республіки Польща та міжнаціональні взаємини сусідніх народів. Історичне сусідство українців та поляків далеко не завжди характеризується як добросусідські відносини двох націй. На порубіжних територіях часто спалахували міжнаціональні конфлікти, або ж обидва народи виявлялися втягнутими у такі глобальні суперечки як Перша та Друга світові війни, пережили період радянського тоталітаризму. Саме тому, спільна історія сусідніх українського та польського народів, сповнена трагізмом і втратами, численними прикладами міжнаціонального протистояння, які, як наслідок, постали місцями національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону.

Історична пам'ять суспільств проявляється не лише через численні історико-суспільні стереотипи, що широко побутують у сучасних українському та польському суспільствах, але й мають матеріальне та візуальне уособлення через місця національної пам'яті. Візуальний компонент історичної пам'яті включає: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, музейні експозиції й окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання, тощо. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовищнішою і найнаочнішою формою пам'яті індивіда та суспільства загалом.

Автор аналізує формування державної політики пам'яті в Україні та у Республіці Польща, а також її вплив на сучасні міждержавні відносини, досліджує генезу українсько-польських суперечок та суспільно-історичні

стереотипи українців та поляків по відношенню одні до одних. З'ясовано, що у свідомості українського та польського суспільств існує чимала кількість як негативних, так і позитивних суспільно-історичних стереотипів, які формувалися впродовж століть і є, доволі, стійкими у історичній пам'яті обох народів. Поряд із цим, історична пам'ять піддається трансформаціям, що пов'язані із формуванням державної політики історичної пам'яті, політичними маніпуляціями.

Вивчено проблеми, які постали перед істориками України та Республіки Польща щодо узгодження спільної історії та міжнаціонального примирення 90-х років ХХ – початку ХХІ століття. Не дивлячись на численні розходження і суперечки, науковій еліті сусідніх країн вдалося випрацювати спільне бачення із більшості складних питань, згладивши у такий спосіб найгостріші суперечки.

Особливе місце у дослідженні посідає проблема меморіалізації та героїзації національної історії, що щораз викликає суперечки та гучний суспільний резонанс, як у Польщі, так і в Україні. Це пов'язано із тим, що кожна із націй має своїх героїв, які, доволі часто, боролися за утвердження власної державності на одних і тих же теренах, обстоюючи свої національні інтереси. До таких резонансних незгод слід віднести суперечки навколо цвинтаря Орлят у Львові, героїзацію С.Бандари, меморіалізацію Волинської трагедії, проблеми облаштування та опіки над місцями національної пам'яті міжвоєнної доби.

Простежено певну періодичність у загостренні суспільно-політичного дискурсу щодо характеру та кількості жертв міжнаціонального українсько-польського протистояння 1943-1944 років на Волині. Доведено, що гострий суспільно-політичний резонанс щораз припадає на чергові сумні річниці Волинської трагедії: 60-ту, 70-ту та 75-ту. Окрім того доведено, що суспільний дискурс в Україні та Польщі навколо суперечливих сторінок історії та місць національної пам'яті, пов'язаних із нею має виразне узалежнення від політичної волі правлячих еліт, рівно ж, як і від бажання

порозумітися. Науковці України та Республіки Польща зробили величезний вклад у налагодження міжнаціонального примирення та порозуміння, звівши на кінець 90-х років ХХ століття гостроту дискусій до примирливої риторики. Вагомою у цьому плані була, також, роль Президентів обох країн А.Квасневського та Л.Кучми. Однак, досягнутого результату не вдалося зберегти, що яскраво проілюстрували події 2013 – 2016 років. Переведення наукового та суспільного дискурсу у політичну площину нині правлячою партією «Право і справедливість» обнулило досягнуті результати

Окрім того, вплив місць національної пам'яті на сучасні українсько-польські взаємини узалежена, великою мірою, і від правдивої, незаангажованої подачі у засобах масової інформації. Сучасні ЗМІ завдяки своїй різноплановості та чисельності здатні впливати на суспільний дискурс, суспільні стереотипи, чи, навіть, формувати їх крізь призму місць національної пам'яті. Сучасні ЗМІ, кіно, література є потужним інструментом формування національної історичної пам'яті, а тому на них лежить величезна відповідальність за ситуацію, яка, зокрема, на сьогоднішній день, склалася в українському та польському суспільствах стосовно місць національної пам'яті, побутуванні суспільно-історичних стереотипів по відношенню до сусідів і міжнаціональні стосунки. Маємо констатувати, що особливо в сучасній Республіці Польща, таблоїдизація складних і суперечливих сторінок українсько-польської історії, політичні спекуляції у ЗМІ є, чи не постійним явищем. А це вкрай негативно віддзеркалюється на міжнаціональних, міжлюдських і міждержавних взаєминах.

Таким чином, місця національної пам'яті відіграють важливу роль у сучасних українсько-польських міждержавних та міжнаціональних взаєминах. Конфлікти, що виникають навколо місць національної пам'яті, по обидва боки українсько-польського кордону, здатні вкрай негативно впливати не лише на політичні відносини країн, але й загострювати міжнаціональні суперечки.

Ключові слова: місця національної пам'яті, історична пам'ять, Україна, Республіка Польща, міжнаціональні взаємини, міждержавні відносини,

суспільно-історичні стереотипи, меморіалізація, пам'ятники, міжнаціональне примирення, суспільний резонанс, узгодження історії, політика пам'яті, міжнаціональний конфлікт, Волинська трагедія, політична еліта.

Ninichuk A.V. Places of national memory in modern Ukrainian-Polish relations (1991 - 2018). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of a candidate of historical sciences in specialty 07.00.01–history of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University; Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

The influence of places of national memory of Ukrainians and Poles on the modern interstate relations of Ukraine and the Republic of Poland and the interethnic relations of neighboring nations was researched in the dissertation. The historical neighborhood of Ukrainians and Poles is not always characterized as good-neighborly relations between the two nations. Intercultural conflicts have often erupted in the border areas, or both nations have been drawn into such global disputes as the First and Second World Wars and survived the period of Soviet totalitarianism. That is why the common history of the neighboring Ukrainian and Polish nations is full of tragedy and losses, numerous examples of inter-ethnic confrontation, which, as a result, have become places of national memory on both sides of the Ukrainian-Polish border.

The historical memory of societies is manifested not only because of the numerous historical and social stereotypes that are widely used in modern Ukrainian and Polish societies, but also have a material and visual personification through the places of national memory. The visual component of historical memory includes: monuments, memorable signs, memorial complexes, prominent architectural buildings, museum exposition and some memorial objects, cemeteries in general or certain burial grounds, etc. These material objects are considered to be the most spectacular and most obvious form of memory of the individual and society as a whole.

The author analyzes the formation of the state policy of memory in Ukraine and in the Republic of Poland, as well as its influence on modern interstate relations, researches the genesis of Ukrainian-Polish disputes and socio-historical stereotypes of Ukrainians and Poles in relation to one another. It is revealed that in the consciousness of Ukrainian and Polish societies there is a considerable number of both negative and positive socio-historical stereotypes that have been formed over the centuries and are quite stable in the historical memory of both nations. In addition, historical memory is subjected to transformations associated with the formation of a state policy of historical memory, political manipulation.

The problems faced by the historians of Ukraine and the Republic of Poland concerning the harmonization of the common history and the international reconciliation of the 1990s and the beginning of the XXI century were studied. In spite of numerous differences and controversies, the scientific elite of neighboring countries managed to work out a common vision on most of the complex issues, thus smoothing out the most acute controversy.

A special place in the study is the problem of memorialization and heroization of national history, which is a controversy and a great public resonance, both in Poland and Ukraine. This is due to the fact that each of the nations has its own heroes, who, quite often, struggled to establish their own statehood in the same areas, defending their national interests. Such resonant disagreements include controversy around the Orlyat cemetery in Lviv, the heroization of S. Bandera, the memorialization of the Volyn tragedy, the problem of the arrangement and guardianship of the places of national memory of the interwar era.

A certain periodicity in the aggravation of social and political discourse on the nature and number of victims of the Ukrainian-Polish inter-ethnic conflict of 1943-1944 in Volhynia was researched. It was proved that the sharp socio-political resonance everyday falls on the next sad anniversary of the Volhynian tragedy: 60th, 70th and 75th. Moreover, it has been proved that public discourse in Ukraine and Poland around conflicting pages of history and places of national memory associated with it has a clear dependence on the political will of the ruling elites, as well as on

the desire to reconcile. The scientists of Ukraine and the Republic of Poland have made a huge contribution into establishing interethnic reconciliation and understanding, bringing to the end of the 1990s the urgency of discussions for conciliatory rhetoric. The role of the Presidents of both countries, A. Kvasnevsky and L. Kuchma, was also significant in this regard. However, the result was not achieved, which clearly illustrated the events of 2013 - 2016. The transfer of scientific and social discourse to the political plane by the ruling party "Right and Justice" has now overturned the achieved results.

In addition, the influence of places of national memory on modern Ukrainian-Polish relations is highly dependent on a true, unbiased presentation in the media. Modern media, due to their versatility and size, can influence public discourse, social stereotypes, or even shape them through the prism of national memory. Modern media, cinema, literature is a powerful tool for the formation of national historical memory, and therefore they are very responsible for the situation which, in particular, has developed in Ukrainian and Polish societies for the places of national memory, the existence of socio-historical stereotypes in relation to neighbors and interethnic relations. We must state that, especially in the modern Republic of Poland, the tabloidization of complex and contradictory pages of Ukrainian-Polish history, political speculation in the media is an almost constant phenomenon. And this is very negatively reflected in interethnic, inter-human and interstate relations.

Thus, the places of national memory play an important role in the modern Ukrainian-Polish intergovernmental and interethnic relations. Conflicts that arise around the places of national memory, on both sides of the Ukrainian-Polish border, can very badly affect not only the political relations of the countries, but also exacerbate interethnic controversy.

Keywords: places of national memory, historical memory, Ukraine, Republic of Poland, interethnic relations, interstate relations, socio-historical stereotypes, memorialization, monuments, interethnic reconciliation, public resonance, reconciliation of history, policy of memory, interethnic conflict, Volyn tragedy, political elite.

Список публікацій аспіранта Нінічука А.В.

Статті у фахових виданнях:

1. Нінічук А. Україна та Польща в системі сучасних геополітичних координат: гуманітарний вектор співпраці / А. Нінічук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2015. Випуск 99.– С. 320 – 323.
2. Нінічук А. Польсько-українські міждержавні взаємини після вступу Республіки Польща до ЄС: позитивні та негативні тенденції / А. Нінічук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-тет, 2015. – Т. 29 – 30. – С. 236 – 240.
3. Нінічук А.В., Стрільчук Л.В. Питання історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах /А. Нінічук// Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49. Історія. – Чернівці, 2017, – № 1. – С. 63 – 68.
4. Нінічук А. Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років ХХ століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта») /А. Нінічук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. – Луцьк, 2018. – С. 34 – 38.
5. Нінічук А. Фільм В.Смажовського «Волинь», як травматична історична пам'ять українців та поляків щодо Волинської трагедії /А. Нінічук// Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки. – № 7 (380) . – Луцьк, 2018. – С. 70-75.
6. Нінічук А. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті /А. Нінічук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2019. Випуск 143. – С. 148 – 151.

Статті в іноземних виданнях:

7. Ninichuk A. Location of national memory in modern polish-ukrainian relations: political and social / A. Ninichuk // KELM. Knowledge, edukatio, law, management. – Łódź. - № 2 (22)/ 2018 czewiec. – P.132 – 140.
8. Ninichuk A. Contents and realization of the main directions of Ukrainian-polish economic cooperation after the accession of the republic of Poland to the EU / A. Ninichuk // KELM. Knowledge, edukatio, law,management. – Łódź. - № 3 (19)/ 2017. – P. 134 – 141.

Матеріали наукових конференцій:

9. Нінічук А. Еволюція українсько-польських взаємин у напрямку стратегічного партнерства (90-ті роки ХХ століття) /А. Нінічук // V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць. – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 157 – 160.
10. Нінічук А. Концепт історичної пам'яті, як чинник ускладнення українсько-польських взаємин /А. Нінічук// VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць за заг.ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. – Луцьк: Вежа, 2017, – С. 77 – 80.
11. Нінічук А. Польсько-українське партнерство: випробування історією /А. Нінічук// XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р. /Наук. ред О.В.Добржанський. – Чернівці: Технодрук, 2017. – С. 108 – 110.
12. Нінічук А. Українсько-польські міждержавні взаємини: випробування проблемами реституції культурних цінностей /А. Нінічук// Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, Чернівці, 24 листопада 2017 р. – Чернівці: Технодрук, 2017. – С. 116 – 118.

13. Нінічук А. Місця національної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах: політичний вимір /А. Нінічук// VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук.праць/ за заг. ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. – Луцьк: Вежа, 2018. – Вип 7. – С. 89 – 92.
14. Нінічук А. Відгомін Великої війни на сучасній історичній пам'яті українського та польського суспільств / А. Нінічук // Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації : Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.). – Чернівці: Технодрук, 2018. – С. 80 – 83.
15. Нінічук А. Формування державної політики пам'яті в Україні 1991 – 2018 рр. / А. Нінічук // Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 12–13 квітня 2019 р.) – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. – С. 26 – 30.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	13 - 14
ВСТУП	15 - 23
РОЗДІЛ 1. Концептуально-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження	24 –63
1.1. Стан наукової розробки проблеми	24 – 41
1.2. Джерельна база	42 – 51
1.3. Методологія дослідження	52 – 63
РОЗДІЛ 2. Політика пам’яті України та Республіки Польща	64 – 114
2.1. Формування державної політики пам’яті в Україні та Республіці Польща та її вплив на міждержавні відносини	64 – 82
2.2. Генеза українсько-польських суперечок та суспільно-історичні стереотипи у міжнаціональних взаєминах	83 – 98
2.3. Проблеми узгодження спільної історії та міжнаціонального примирення 90-х років ХХ – початку ХХІ століття	99 – 114
РОЗДІЛ 3. Місця національної пам’яті Першої світової війни та міжвоєнного періоду в українсько-польських взаєминах	115 – 147
3.1. Меморіалізація та героїзація національної історії: суперечки навколо цвинтаря Орлят	115 – 136
3.2. Проблеми облаштування та опіки над місцями національної пам’яті міжвоєнної доби	137 – 147
РОЗДІЛ 4. Меморіалізація та героїзація історії періоду Другої світової війни: суспільно-культурний та політичний резонанс	148 – 194

4.1. Меморіалізація українсько-польського протистояння часів Другої світової війни	148– 163
4.2. Вшанування жертв Волинської трагедії та загострення суспільно-політичного дискурсу напередодні 70-ї та 75-ї річниці волинських подій	164–177
4.3. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті	178 – 194
ВИСНОВКИ195 –199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.	200 –254

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ААН – Archiwum Akt Nowych (Архів актів нових)
- АК – Армія Крайова
- ВРУ – Верховна Рада України
- ВУСМО – Всеукраїнська спілка молодіжних організацій
- ЄІСП – Європейський інструмент сусідства й партнерства
- ЄС – Європейський Союз
- ЄПС – Європейська політика сусідства
- ЄФРР – Європейський фонд регіонального розвитку
- ЗМІ – Засоби масової інформації
- ЗСУ – Збройні сили України
- ЗСРП – Збройні сили Республіки Польща
- ККП – Консультаційний комітет Президентів
- КОТУП – Культурно-освітнє товариство поляків в Україні
- МВФ – Міжнародний валютний фонд
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- НАТО – Організація Північноатлантичного договору
- НУО – Неурядові організації
- ОМСВ – Органи місцевого самоврядування
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ОУП – Об'єднання українців у Польщі
- ПАН – Польська Академія Наук
- ПіС – Право і Справедливість
- РЄ – Рада Європи
- РОПБіМ – Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва
- РП – Республіка Польща
- РФ – Російська Федерація

СНД – Співдружність Незалежних Держав
СПУ – Спілка поляків України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ССВАК – Світовий союз вояків Армії крайової
СУП – Союз українців Польщі
СФУЖО – Світова федерація українських жіночих організацій
США – Сполучені Штати Америки
ТКС – транскордонне співробітництво
ТПКЛ – Товариство польської культури Львівщини
ТУК – Товариство українців Польщі
УГА – Українська Галицька армія
УІНП – Український інститут національної пам'яті
УКУ – Український Католицький Університет
УНКМО – Український національний комітет молодіжних організацій
УПА – Українська Повстанська Армія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСКТ – Українське суспільно-культурне товариство
ФПОУ – Федерація польських організацій в Україні
ЦЄІ – Центральноєвропейська ініціатива
ЦСЕ – Центрально-Східна Європа
IPN – Instytut Pamięci Narodowej (Інстит національної пам'яті)
PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe (Польське строніцтво людове)
SLD – Stronnictwo Ludowe Demokratyczne (Строніцтво людове демократичне)

Вступ

Місця історичної пам'яті, як, власне, і сама історична пам'ять суспільства є важливою складовою ідентичності нації, а тому їх стан відчутно впливає на консолідованість суспільства і безпеку держави. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є зорові образи. Візуальний компонент історичної пам'яті включає: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, музейні експозиції й окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання, тощо. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовищнішою і найнаочнішою формою пам'яті індивіда та суспільства загалом.

Сучасності притаманна не просто здатність пам'ятати минуле, а й чітко усвідомлювати своє місце і роль у цьому процесі і, саме, місця національної пам'яті, є тим якорем, який уособлює в собі історичну пам'ять нації, її культурну та ментальну самоідентифікацію. Польсько-українське порубіжжя рясніє величезною кількістю місць національної пам'яті, які для обох народів, впродовж тривалої історії сусідства, переплелись взаємодоповнюючи спільну історію, або ж протиставляючи її.

Події, відносно недалекої минувшини, які передаються як пам'ять покоління, що було учасником певних історичних подій чи їх свідком, чи не найдієвіше впливають на формування історичного теперішнього. Польському і українському суспільствам притаманна така історична пам'ять, що між тим, зазнала відчутних впливів і здійснила ряд трансформацій у силу різних причин. Але саме проблема збереження, деконструкції або пристосування вже існуючих пам'яток до сучасних реалій, будівництво та встановлення нових монументів у сучасній РП та Україні викликає відчутне соціальне напруження, як у національному середовищі, так і дається взнаки на міжнаціональних

взаєминах. Ігнорувати такий стан речей не припустимо, адже меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує сучасні суспільні погляди громадян, впливає на міжнаціональні відносини, врешті, віддзеркалюється на міждержавних взаєминах. А тому, **актуальність дослідження** впливу місць національної пам'яті на сучасні польсько-українські взаємини навряд чи може бути переоцінена.

Характерні риси меморіального простору як України, так і Республіки Польща закладалися впродовж усього історичного розвитку націй і продовжують формуватися під впливом сучасних політичних та суспільно-культурних процесів. При цьому відчутно прискорилося динаміка змін разом із одночасним ускладненням процесу. Знаменно, що коріння проблеми неусталеності символічного простору, відсутності його тяглості, було закладено ще у перші роки комуністичного тоталітарного режиму, коли значення ідейного змісту тієї чи іншої пам'ятки, на противагу історичній або художній цінності, ставало головним аргументом її існування. А тому природній, еволюційний шлях «нашарування» пам'ятників значною мірою перервався, і візуальний компонент історичної пам'яті як українського, так і польського народу впродовж ХХ століття неодноразово зазнавав значних втрат та ідейних переорієнтацій. Ідеалізація та ідеологізація місць національної пам'яті притаманна будь-якому суспільству, однак, у Радянському Союзі та комуністичній Польщі, – країнах з тоталітарною формою влади, цей ідеологічний аспект було гіпертрофовано. Руйнувалися не лише «хибні» пам'ятки дорадянського минулого: внутрішньопартійна боротьба вела до перманентної трансформації вже «очищеного» символічного простору [338, с. 54].

Очевидно, саме тому, на момент постання незалежних Польщі та України рівень патріотизму був досить низьким, а місця національної пам'яті, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Тому логічно, що з початку 90-х років ХХ століття, в національному середовищі як українців, так

і поляків розвинулося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим [353, с. 177]. То ж, на повістці денній новопосталих, на початку 90-х років ХХ століття, Польщі та України особливої актуальності набули питання формування державної політики національної пам'яті, спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності, а місця національної пам'яті є головним фундаментом для цього процесу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає основним напрямкам наукових досліджень та перспективних науково-дослідницьких робіт Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (№ держреєстрації 0108U007317).

Мета дослідження. Враховуючи усю різноманітність документів, матеріалів та історичних фактів, з'ясувати причини та особливості впливу на сучасні польсько-українські міждержавні взаємини місць національної пам'яті. Задля досягнення головної мети дисертаційної роботи передбачається вирішення наступних наукових **завдань:**

- вивчити зміст, основні види і форми джерельної бази дослідження;
- порівняти політику історичної пам'яті України та Республіки Польща і виявити її вплив двосторонні взаємини;
- виявити генезу суспільно-історичних стереотипів в українському та польському суспільствах та прослідкувати відображення цих стереотипів у меморіальному просторі України та РП;

- проаналізувати суспільний дискурс в Україні та Польщі навколо суперечливих сторінок історії та місць національної пам'яті, пов'язаних із нею;

- відстежити особливості меморіалізації місць національної пам'яті українців та поляків періоду Першої світової війни та повоєнних десятиліть;

- простежити причини різночитань подій Другої світової війни в українському та польському суспільствах та дослідити наслідки міжнаціональних суперечок;

- дослідити українсько-польські суперечки щодо меморіалізації Волинської трагедії;

- проаналізувати медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті.

Об'єктом дослідження є Україна та Республіка Польща у процесі реалізації національної історичної пам'яті та меморіалізації спільної історії.

Предметом дослідження є місця національної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах та їх вплив на міжнаціональні, міжлюдські та міждержавні взаємини.

Хронологічні рамки представленою дослідження охоплюють період часу з початку 90-х років ХХ століття, коли на політичній карті світу з'являються незалежні Республіка Польща та Україна та розпочинають здійснювати самостійну зовнішню політику. Верхня хронологічна межа завершується сьогоднішнім – 2018 роком, коли суспільний та політичний дискурси навколо місць національної пам'яті українців та поляків, пов'язаних із Волинською трагедією, досягли свого апогею, у сумні 75-ті роковини міжнаціонального українсько-польського протистояння.

У разі потреби ілюстрації генези українсько-польських суперечок, формування історичних стереотипів, автор виходить за встановлену нижню хронологічну межу.

Територіальні межі дослідження охоплюють території сучасних України та Республіки Польща, з особливим акцентом на прикордонних

(порубіжних) регіонах обох держав, адже саме західні області України та східні воєводства РП є місцем найбільшої концентрації, досліджуваних нами, місць національної пам'яті.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням місць національної пам'яті України та Республіки Польща, крізь призму їх впливу на міждержавні та міжнаціональні взаємини.

вперше:

- віднайдено та введено до наукового обігу численні нові архівні документів, на основі яких відтворено цілісну картину кількості та стану місць національної пам'яті на польсько-українському порубіжжі;
- здійснено комплексне дослідження впливу місць національної пам'яті на сучасні політичні та міжнаціональні українсько-польські відносини;
- здійснено порівняльний аналіз суспільного резонансу навколо місць національної пам'яті та героїзації національної історії в Україні та Республіці Польща;
- сформульовано пропозиції, спрямовані на формування політики національної історичної пам'яті в Україні.

уточнено:

- проаналізовано інститути, які відповідають за формування політики історичної пам'яті в Україні та Республіці Польща, з'ясовано їх основні концептуальні засади та відмінності у підходах щодо реалізації політики пам'яті;
- теоретико-методологічні аспекти вивчення місць національної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах;

отримали подальший розвиток:

- практичні рекомендації щодо узгодження суперечливих питань у польсько-українських відносинах та щодо коректування негативних історико-суспільних стереотипів в українському та польському суспільствах;

- застосування міждисциплінарного підходу та включення до наукового обігу результатів напрацювань істориків, політологів, фахівців з міжнародних відносин, правників.

Методи дослідження. Автор дисертації вважав за доцільне подати та проаналізувати польсько-українські взаємини крізь призму місць національної пам'яті у динаміці розвитку проблеми, наголошуючи на певних особливостях та етапах її становлення. Саме тому в основу дисертаційної роботи покладено проблемно-хронологічний підхід, що дозволило поетапно, зосередитись на поглибленому аналізі найбільш показових проблемних питань.

Методи дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатофакторності, наукової об'єктивності, системності та формальної логіки, а також, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, враховують концептуально важливі розробки, теоретичні висновки та узагальнення, що сприяли осмисленню принципових положень дисертації. Використання міждисциплінарних та ретроспективних методів наукового дослідження дозволило комплексно вивчити проблемні питання досліджуваної теми.

Практичне значення отриманих результатів. Результати та основні положення дисертації можуть бути застосовані для поглибленого вивчення міждержавних відносин Республіки Польща та України, у період 1991 – 2018 років, а також при інвентаризації місць національної пам'яті на українсько-польському порубіжжі. Матеріали можуть бути використані у дидактиці вищої школи – спецкурсів з новітньої історії, політології, історії та теорії міжнародних відносин, історії та теорії держави і права й інших гуманітарних дисциплін, а також здійснення формування іміджу нашої держави та національної пам'яті через засоби масової інформації (далі ЗМІ).

Висновки та узагальнення, зроблені в роботі, можна використовувати також в управлінській сфері – для представників органів законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування, які на практиці дотичні до меморіалізації історії та причетні до формування політики національної

пам'яті. Практичне застосування результатів проведеної роботи полягає у націленості вітчизняної наукової еліти на формування достойного політичного іміджу України та формуванні політики національної пам'яті.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати, викладені у дисертації, одержані автором самостійно, мають оригінальний характер. Одна із статей опублікована у співавторстві з науковим керівником: «Питання історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах» (співавтор доктор історичних наук, професор Стрільчук Л.В.) – вклад здобувача 60% від загального обсягу.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, а також на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Окрім того, положення дисертації відображені у доповідях на конференціях, наукових семінарах та круглих столах. Це зокрема: X Буковинська Ювілейна міжнародна історико-краєзнавча конференція (до 75-річчя факультету історії, політології та міжнародних відносин) (23 жовтня 2015 року, Чернівці); IX Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої проблеми України» (20 листопада 2015 року, Чернівці); V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша (14 квітня 2016 року, Луцьк); X Міжнародна науково-практична конференція аспірантів та студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (17 – 18 травня 2016 року, Луцьк); Міжнародна науково-практичної конференції ««Просвіта» і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія та сучасність» (20 – 21 травня 2016 року, Світязь); Всеукраїнський круглий стіл «Сучасний стан та перспективи українсько-польських взаємин в контексті європейської безпеки» (18 листопада 2016 р., Луцьк); X Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої проблеми

України» (25 листопада 2016 року, Чернівці); Всеукраїнський круглий стіл «Передумови, причини та перебіг українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни» (28 квітня 2017 р., Луцьк); VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша (11 травня 2017 року, Луцьк); XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю української національної революції (20 – 21 жовтня 2017 р., Чернівці); X Міжнародна науково-практична конференції студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої проблеми України» (24 листопада 2017 р. Чернівці); VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша (26 квітня 2018 року, Луцьк); Міжнародна наукова конференція «Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації» (1 – 2 листопада 2018 року, Чернівці); II Всеукраїнська науково-практична конференція ««Просвіта» в культурно-освітньому просторі Волині та України: історія і сучасність» (до 150-річчя діяльності «Просвіти» в Україні та до 100-річчя діяльності «Просвіти» на Волині) (30 листопада – 1 грудня 2018 року, Луцьк); III Міжнародній науково-практичній конференції «Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції» (16-18 листопада 2018 року, Луцьк – Світязь); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (12-13 квітня 2019 року, Одеса); VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Простори спогадів» (3-4 травня 2019 року, Рівне); Всеукраїнський круглий стіл «Міжнаціональні відносини у Центрально-Східній Європі 1921 – 1945 рр.» (7 травня, 2019 року, Луцьк).

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження викладено автором у п'ятнадцятьох публікаціях, з яких: шість – у наукових фахових збірниках, з яких чотири індексуються в науково-метричній базі Scopus, дві публікації зроблено у іноземному виданні; сім – як матеріали міжнародних та Всеукраїнських конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені її предметом, метою та поставленими завданнями. Представлена робота побудована за проблемно-

хронологічним принципом і складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (524 позицій). Загальний обсяг роботи становить 254 сторінки, текст роботи викладений на 190 сторінках.

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Сучасні українсько-польські міждержавні та міжнаціональні взаємини крізь призму місць національної пам'яті обох народів, досі не стали предметом комплексного ґрунтового дослідження, оскільки, невелика часова віддаленість досліджуваної проблеми, робить дослідника заручником суспільної думки, впливу ЗМІ, інших явищ та процесів і вимагає відстороненого виваженого підходу.

Аналіз наукових праць та публіцистики, які, у чималій кількості, з'являються як з українського так і з польського боку, і присвячені місцям національної пам'яті, політиці історичної пам'яті України та Республіки Польща, побутуванню суспільно-історичних стереотипів, засвідчує, що інтерес обох суспільств до обраної теми постійно зростає. Адже, для обох народів історична минувшина (особливо трагічна), власна національна рація не втрачають своєї актуальності ось уже кілька десятиліть.

Поряд із цим, не можна не визнати і той факт, що історична наука, на зламі тисячоліть, пережила кризовий стан, що призвело до пошуку нових парадигм, здатних підвищувати прогностичну функцію історії. Ще один негатив сучасного стану речей зводиться до того, що національна історична пам'ять усе частіше стає предметом відвертих політичних маніпуляцій, що, однозначно, негативно відбивається на міжнаціональних українсько-польських взаєминах. З огляду на вище сказане, вважаємо за доцільне, наукові праці, що є базовими для представленого дослідження, умовно поділити на три групи.

Отож, до умовно виділеної нами першої групи наукової літератури ми зараховуємо загальнотеоретичні роботи істориків, філософів та культурологів,

котрі мають узагальнюючий характер, у яких українсько-польські міжнаціональні та міждержавні відносини крізь призму впливу на них місць національної пам'яті розглядаються лише дотично. Проте, окремі факти, висновки та узагальнення, зроблені їх авторами, є цікавими для нас і доповнюють загальне бачення досліджуваної проблеми, наприклад формування історичної пам'яті чи меморіального простору в сучасних Україні та Республіці Польща. Власне, саме історія формування та розвитку українсько-польських міжнаціональних та міждержавних взаємин, впродовж ХХ століття, і є тією канвою, яка слугує основним змістовим фоном для досліджуваної у дисертації вузької проблеми – місць національної пам'яті у сучасних українсько-польських відносинах.

Щодо другої групи, умовно виділеної нами, то, сюди ми відносимо наукові дослідження, які безпосередньо стосуються взаємин України та Республіки Польща, щодо визнання та опіки над місцями національної пам'яті по обидва боки міждержавного кордону. У цій групі, зокрема, виділяються праці присвячені підрахункам жертв міжнаціональних конфліктів на українсько-польському порубіжжі, узгодженню правового процесу щодо охорони і увічнення місць національної пам'яті на території одна одної, суперечки щодо узгодження трактування спільної історії, а також роботи, у яких аналізується суспільний та політичний дискурс навколо місць національної пам'яті українців та поляків, що ведеться в обох суспільства, і т.д. Значний обсяг інформації з піднятої у дисертації дозволяє здійснити поглиблений та всесторонній аналіз теми з урахуванням усіх її численних складових.

Умовно виділена нами третя група, це, так звана «локальна історія» – відносно новий, та надзвичайно популярний сьогодні, різновид наукових досліджень, що набув популярності в останні десятиліття і, який, досить активно, розробляється не лише істориками, але й міжнародниками, етнологами, політологами, журналістами. У політичній та історичній науці цей напрям ще називають «регіоналістикою».

У нашому випадку, досліджуючи місця національної пам'яті в сучасних українсько-польських міждержавних взаєминах, регіоналістика є надзвичайно важливою, подекуди, і визначальною складовою дослідження. Адже, більшість місць національної пам'яті українців та поляків знаходяться вздовж українського-польського кордону, на території східних воєводств Республіки Польща та західних областей України, саме ці, порубіжні території переважно аналізуються, чи виступають прикладами у дисертації. З огляду на це, саме регіональні дослідження, дозволяють конкретизувати та узагальнити взаємовідносини Польщі та України на рівні міжнаціональних відносин, проілюструвати вплив місць національної пам'яті на міжлюдські, а відтак, і міждержавні стосунки. Регіоналістика у дисертації представлена дослідженнями і публіцистикою, як українських вчених і журналістів, так і польських.

Розпочинаючи характеризувати першу групу історіографії, слід найперше звернути увагу на ряд комплексних досліджень, зокрема: на колективну монографію «Українсько-польські відносини. Новітня доба» [391] за загальною редакцією М. Литвина, яка є найновішим і, на нашу думку, найповнішим дослідженням, сучасних українсько-польських відносин. Серед авторів колективної монографії такі знані дослідники українсько-польських відносин як А. Боляновський, Л. Зашкільняк, М. Кучерепа, О. Каліщук, Л. Стрільчук, М. Литвин, усі вони роблять чималий акцент на міжнаціональних взаєминах, аналізують проблеми міжнаціонального примирення, а також узгодження та трактування спільної історії.

Серед наукових праць, які дозволяють у історичній ретроспективі прослідкувати розвиток міжнаціональних українсько-польських взаємин, зрозуміти глибинні причини міжнаціональних суперечок, слід зацентувати на монографії львівського історика Б. Гудя «З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ століття» [167]. Автор фахово й аргументовано висвітлює економічні, релігійні та етнічні чинники українсько-польських конфліктів впродовж ХІХ – першій половині ХХ століть. При використанні величезного

спектру архівних документів, аналізі ґрунтовних наукових розвідок, автор робить ґрунтовні висновки і узагальнення, які стали важливими для представленої роботи.

Цікавим. для дослідника місць національної пам'яті українців та поляків, буде і видання «Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918 – 1920» [320]. Наслідком подій, які розгорнулися на теренах Західної України, гостроти боротьби двох народів за утвердження власної державності, і стали місця національної пам'яті, які рясними скупченнями з'явилися на порубіжних землях. Збірник містить статті та документи, що стосуються подій столітньої давнини, і допоміг деталізувати особливості та зрозуміти генезу суперечок навколо важливих і пам'ятних місць спільної історії українців та поляків.

До першої, умовно виділеної нами групи праць, відносимо і спільну монографію волинських істориків Л. Стрільчук та В. Стрільчука «Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва» [363], у якій автори, окрім інших аспектів, аналізують співпрацю між Україною та Республікою Польща у справі опіки над місцями національної пам'яті, українсько-польську взаємодію на рівні національних меншин, вивчають стан проблем реституції культурних цінностей.

Не можна оминати увагою колективну монографію Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія «Ментальний вимір української цивілізації» [207]. Для нашого дослідження особливо цікавим став розділ, що висвітлює український менталітет в умовах відновлення української державності та впливу політикуму на трансформації національної ментальності.

Серед праць узагальнюючого характеру, які допомагають зрозуміти історію українсько-польських взаємин, генезу міжнаціональних протиріч та конфліктів, є спільна монографія Л. Дещинського А. Панюка «Міжнародні відносини України: історія і сучасність» [175], Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» [190], спільна монографія В. Ткаченка, О. Реєнта «Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки» [377], та монографія В.Ткаченка, О. Реєнта, В.

Головатюка «Україна: проблеми самоорганізації: начерки новітньої доби» [378]. Багато у чому спільна українсько-польська історія, на думку перелічених дослідників, визначає сьогодні особливості міждержавної взаємодії, у тому числі і у справі охорони місць національної пам'яті.

Сучасні українсько-польські взаємини стали предметом досліджень доктора історичних наук С. Трояна [384; 385]. Діапазон наукової проблематики С. Трояна є доволі широким і охоплює не лише двосторонні українсько-польські міждержавні відносини у їх найрізноманітніших аспектах, а й присвячений проблемам національної ідентичності, трансформаціям історичної пам'яті на пострадянському просторі [382; 383].

Окремо слід згадати праці О. Палія [302], В. Шахова [417], наукова цінність яких полягає у тому, що їх автори обґрунтовують думку про те, що місця національної пам'яті в українсько-польських сучасних взаєминах великою мірою впливають на розвиток політичного діалогу між сучасними офіційними Варшавою та Києвом.

Слід згадати і роботи сучасних політологів, які вивчаючи українсько-польські відносини ХХ – початку ХХІ століття, звертаються до досвіду останніх років, коли чітко прослідковується вплив того, що політичні еліти, які перебувають у той чи інший період при владі, здатні кардинально впливати на національну історичну пам'ять, використовуючи історію, як інструмент політичних рейтингів та симпатій, а тому праці Г. Зеленько [197] та В.Струтинського [369; 370] цитуються задля унаочнення сучасних політичних процесів в Україні та Республіці Польща. Зроблені узагальнення В. Дем'янцем, [171], І. Цепендою [410], Д. Базів [126], Є. Кіш [230; 231], Р. Офіцинським [298] стали цінними для розуміння сучасного стану міждержавних відносин. Наприклад, Р. Офіцинський, досліджує особливості європейської ідентичності, національної ментальності, що є важливою складовою формування історичної пам'яті і обов'язковим до вивчення елементом при дослідженні меморіального простору.

Цікавою для дослідників сучасних українсько-польських відносин стане колективна монографія «Україна в сучасному геополітичному просторі» за редакцією Ф. Рудича [387]. Авторами аналізується вплив міжнаціональних відносин на політичні взаємини країн, а для нашого дослідження політична складова при формуванні історичної пам'яті та узгодженні спільної історії відіграє надзвичайно важливу роль.

Перша група, яку ми умовно виділили та обґрунтували, представлена і рядом праць західних дослідників міжнародних відносин, загалом, та українсько-польських взаємин, зокрема. Адже той факт, що Україна є близьким сусідом розширеного Європейського Союзу ставить на повістку денну вивчати українсько-польські міждержавні та міжнаціональні взаємини у контексті загальноєвропейських процесів, враховуючи міжнародну ситуацію, міжнаціональні відносини. Саме такий підхід є притаманним, найперше, для західних і польських дослідників – З. Бжезінського [131; 132], С. Буранта [136; 429; 430], В. Гілла [440], К. Скубішевського [485], В. Рошковського [481], та ін..

Власне, однією із перших наукових монографій присвячених українсько-польським взаєминам, що вийшла у Республіці Польща, є колективна праця В. Гілла та Н. Гілла «Відносини Польщі з Україною в 1989 – 1993 роках» [440]. Будучи опубліковною у 1994 році, вона містить огляд різноманітних аспектів польсько-українських взаєминах, у тому числі співпраці у гуманітарній сфері, за доволі коротки історичної період – перші роки існування РП та України, налагодження між сусідніми державами двосторонніх відносин, аналіз перших успіхів та проблем, державну політику щодо національних меншин. Сповнені оптимістичним баченням, висновки роботи ілюструють українсько-польські міждержавні відносини першої половини 90-х років ХХ століття позитивно і динамічно, авторами монографії робляться оптимістичні прогнози на найближчу перспективу.

Міждержавні польсько-українські взаємини стали предметом досить ґрунтовного аналізу у монографії польського дослідника К. Федоровича

«Україна у польській східній політиці 1989 – 1999 рр.» [438]. Ця робота, охоплює особливо складне і відповідальне дестиліття у становленні двосторонніх відносин. Адже саме на цей період припадає становлення державної незалежності РП та України, робляться перші кроки на зближення, укладаються перші договори про співпрацю, у тому числі у гуманітарній сфері. Становлення польської зовнішньої політики «двох векторів», що детально аналізує К.Федорович, стало важливим для нас при дослідженні формування польської політики щодо України та аналізі генези українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті зокрема, та при формуванні суспільно-історичних стереотипів у польському суспільстві щодо України та українців загалом.

Серед польських науковців, що вивчали різні аспекти польсько-українських взаємин досліджуваного період слід виділити В. Бонусяка [426], Б. Сурмач [497], Г. Мотику [459; 272; 273], М. Цієсліка [431], М. Чеха [432 - 434]. Перелічені автори аналізують або польсько-українські міждержавні відносини досліджуваного періоду загалом, або ж, як, наприклад, Г. Мотика досліджують вузькі проблеми міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни. Саме ці, вузькі аспекти міжнаціональних відносин, до сьогоденішнього дня продовжують впливати на суспільно-історичні стереотипи сусідніх суспільств, і, як продемонстрував досвід, останніх років, є предметом частих політичних маніпуляцій, особливо з наближення сумних річниць міжнаціональних протистоянь. А тому, наприклад, праці Г. Мотики є надзвичайно важливими для розуміння польської візії щодо подій Другої світової війни на Волині, адже меморіалізація Волинської трагедії, сьогодні, є чи не найгострішим каменем суперечок у двосторонніх відносинах сусідніх країн.

Аналізуючи другу, умовно виділену нами групу історіографії, яка складається з праць, що безпосередньо досліджують місця національної пам'яті в українсько-польських сучасних міждержавних відносинах, маємо зауважити, що вона є найоб'ємнішою, оскільки безпосередньо стосується теми

представленої дисертації. Найперше, у цій групі, слід виділити таких авторів: Я.Антонюка [120], Д. Горуна [161], Л. Зашкільняка [188; 189; 191 - 193], А.Киридон [223 - 225], О. Каліщук [215; 216], М. Кучерепу, О.Добржанського, Л. Стрільчук, А. Павлишина, Л. Хахулу, Х. Харчука [405], Г. Денисенко [171; 172].

Зокрема, науковий доробок волинської дослідниці О. Каліщук [208 – 214; 217] головним чином торкається місць національної пам'яті українців та поляків, що пов'язані із міжнаціональним протистоянням на Волині у роки Другої світової війни. Авторка аналізує науковий і суспільний дискурси щодо «Волинської трагедії», які, ось, уже десятиліттями не вщухають у Польщі та на Україні, досліджує кількість жертв українсько-польського протистояння на Волині, вивчає політику пам'яті Республіки Польща та України. щодо волинського контексту.

Луцький історик М. Кучерепа [248; 249; 235], досліджуючи міжнаціональне українсько-польське протистояння на Волині у роки Другої світової війни аналізує причини та наслідки конфлікту, співставляє цифри жертв, опираючись на архівні документи. Чималий доробок М. Кучерепа і у проблемі узгодження трактування спільної українсько-польської історії, саме під його редакцією побачили світ 10 томів збірників «Україна – Польща: важкі питання», у яких містяться доповіді, матеріали дискусій, протоколи узгоджень і розбіжностей української та польської сторін, хронологія подій на Волині та Галичині у 1939 – 1945 роках.

Статті чернівецького історика О. Добржанського [179 - 181], присвячені дослідженню еволюції сучасних суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті, чималу увагу, дослідник, приділяє ролі сучасних ЗМІ у формуванні історичної пам'яті суспільств. О. Добржанський вважає, що проблема опіки над місцями національної пам'яті та акти вандалізму, які мають місце, по обидва боки українсько-польського кордону, відчутно впливають на міжнаціональні взаємини і міждержавні відносини, загалом.

Наукові дослідження волинського історика Л. Стрільчук [353; 359; 360; 361; 364 – 366; 492 - 496] зосереджені навколо проблем історичної пам'яті українського і польського суспільств, та впливу історичної пам'яті на міжнаціональне примирення та порозуміння на сучасному етапі. Дослідниця вважає, що події недалекої минувшини, місця національної пам'яті обох народів, стали, сьогодні, засобом політичних маніпуляцій і, вкрай негативно, впливають на міжнаціональні взаємини та міждержавні відносини, загалом. Головна увага Л. Стрільчук зосереджується навколо місць національної пам'яті сусідніх народів, що пов'язані із Першою світовою війною та подіями на Волині у роки Другої світовою війною.

Львівський дослідник українсько-польських взаємин А. Павлишин [299 - 301] проблему опіки над місцями національної пам'яті бачить крізь призму польсько-українських суперечок, щодо причин і перебігу, власне, самих міжнаціональних конфліктів у ХХ столітті. Науковий доробок А. Павлишина, головним чином зосереджено навколо проблеми облаштування та відкриття Личаківського цвинтаря «Орлят» та проблемам опіки над українськими могилами у Польщі.

Монографія львівського дослідника Л. Хахули « «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну» [407] виявляє механізми побутування негативних стереотипів про Україну та українців у Польщі у період 1991 – 2016 років, аналізує причини «воєн пам'яті і пам'ятників» у сучасних українсько-польських взаєминах, досліджує суперечки навколо цвинтаря Орлят та Волинської трагедії. Опираючись на велику джерельну базу Л. Хахула різноаспектно аналізує генезу та трансформацію історико-культурних стереотипів у сучасному польському суспільстві та прослідковує пряму залежність між суспільними стереотипами та проблемами щодо опіки над місцями національної пам'яті.

Окрім того, Л. Хахула [406; 408; 409] опублікував цілу низку наукових статей, які присвячені аналізу сучасних українсько-польських взаємин крізь призму історико-суспільних стереотипів по відношенню одні до одних,

медійному дискурсу у сучасній Польщі щодо України та українців. Згадані праці львівського історика стали важливими при підготовці одного із підрозділів представленої дисертації, зокрема при дослідженні недійної складової проблеми.

Досить цікавим і різноаспектним дослідженням українсько-польських взаємин останньої чверті ХХ – початку ХХІ століття є монографія історика О.Бабак «Українсько-польські відносини (від 1980-х років до 2005 р.)» [123]. У характеризованій монографії, поряд з економічними та політичними аспектами, досліджуються етнокультурні особливості українсько-польських взаємин, аналізується вплив місць національної пам'яті на двосторонні українсько-польські взаємини, вивчаються проблеми із якими стикається українська національна меншина у Республіці Польща. Авторка зазначає, що місця національної пам'яті, доволі часто, стають предметом суперечок, незгод та непорозумінь.

Наукові праці з досліджуваної проблеми доповнює публіцистика громадських діячів, істориків, публічних інтелектуалів, які задіяні у гуманітарному дискурсі українсько-польських взаємин, зокрема В. Портников [324], котрий розглядав погіршення польсько-українських взаємин у ширшому геополітичному зрізі, В.В'ятровича [149; 150] та В.Кіпіані [152; 232] за редакцією яких були видані науково-популярні збірки, присвячені польсько-українському конфлікту, маловідомим аспектам депортаційних акцій 1944–1951 років. Окрім того, В. Кіпіані та В. В'ятрович є досить активними і популярними в Україні громадськими діячами, що робить їх думку авторитетною для широкої аудиторії, а тому укладені ними науково-популярні збірки є більш відомими широкому загалу, аніж наукові монографії, і авторська позиція здатна потужно впливати на формування історичної пам'яті сучасного українського суспільства. Тому важливість цього доробку навряд чи може бути переоцінена.

Важливим для дослідника місць національної пам'яті в українсько-польських відносинах є «Незалежний культурологічний часопис «І»» [303;

170], сповідуючи плюралізм думок та принципи українсько-польського добросусідства на своїх шпальтах також друкував аналітичні та есеїстичні матеріали польських та українських публічних діячів, які стосувалися трагічних сторінок спільної історії. Масовість читацької аудиторії та популярність видання, зобов'язує дослідника сучасних українсько-польських відносин вдатися до поглибленого аналізу матеріалів, що публікувався у часописі.

Цікавим для дослідника є видання, що стало підсумком спільного польсько-українського проекту зі збору свідчень на території Волині у 2012 році. Тут, окрім матеріалів інтерв'ю, вміщені роздуми щодо причини польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, його сучасне сприйняття [473].

Львівський історик Р. Голик [159] досліджував історико-суспільні стереотипи в Галичині та культурну пам'ять українського суспільства. Більш вузькій науковій проблемі – міжнаціональному українсько-польському протистоянню у роки Другої світової війни, що мало місце на Волині присвячені публікації І. Цепенди [410; 411], І. Патриляка [305], Ю. Шаповала [416], В. Сергійчука [334], та ін., однак, автор дисертаційної роботи не вдається до їх детального аналізу через не пряме відношення згаданих публікацій до досліджуваної теми.

Досліджуючи теоретичні питання феномена історичної та національної пам'яті, вітчизняні науковці В. Верстюк, І. Гирич, Г. Денисенко, В. Скальський, І. Симоненко звертають увагу на пам'яткознавчий аспект, ставлення громадськості до меморіального простору, сприймання знакових подій і історичних діячів через пам'ятки і місця пам'яті [144].

Історичну, національну та колективну пам'ять досліджували такі вчені як В. Солдатенко [342; 343], О. Трегуб [381], які сходяться на думці, що історична пам'ять – це засіб мобілізації національної свідомості, а у сучасних умовах глобалізації, мобілізація національної свідомості є необхідним елементом при збереженні національної ідентичності, формування історичної пам'яті та меморіалізації національної історії.

За останні десятиріччя з'явилася ціла низка досліджень становища національних меншин: української у Республіці Польща та польської національної меншини в Україні. Серед таких праць слід виділити роботи А.Гарбарук «Польські громадсько-культурні товариства у західному регіоні України (1991 – 2013 рр.)» [513] та монографію О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» [205]. Окрім того, О. Калакура опублікував, також, ряд наукових розвідок, що висвітлюють культурне життя польської національної меншини в Україні [204; 206]. Для нашого дослідження, перелічені праці, стали надзвичайно цікавими у плані сприйняття суперечок України та Польщі навколо меморіалізації та героїзації національної історії. Адже, національні меншини: польська в Україні та українська меншина у Польщі, стають заручниками конфліктів навколо місць національної пам'яті.

Польську національну меншину в Україні, побутування суспільно-історичних стереотипів серед представників меншини вивчали М. Горний, А.Гарбарук, Ф.Заставний, Ю. Покальчук, О. Рафальський, В. Наулко. Вивченням організації та діяльності української меншини у справі опіки над місцями національної пам'яті у Республіці Польща в історичній ній ретроспективі займалися: П. Тима [374 - 376], Н. Завітневич [514], А.Леонова [518], Ю.Макар, В. Макар [260 - 264], В.Кирилич [227].

Слід згадати і про дисертації, котрі упродовж останніх тридцяти років були захищені представниками історичної та політичної науки, а також з культурології. У згаданих працях, поряд з іншими проблемами сучасних українсько-польських відносин, аналізуються питання облаштування та збереження місць національної пам'яті українців у Республіці Польща та поляків в Україні. Тут, як приклад, слід згадати дисертацію В. Лишко «Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991 – 1999 рр.» [519], яка, побіжно, із основною темою дослідження, аналізує проблеми пов'язані із опікою над місцями національної пам'яті українців та поляків, та труднощі щодо збереження та повернення культурних цінностей сусідніми народами. З

цього ж розряду є і дисертації О. Знахоренко [515] та Н. Завітневич. Зокрема дисертація Н. Завітневич «Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах» [514]. Н. Завітневич, також побіжно, при дослідженні української національної меншини у Польщі, зачіпає питання опіки над місцями національної пам'яті.

Не можна оминати увагою дисертацію Ю. Павлів [521] «Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944 – 1951 рр. у регіональній пам'яті України», захищену з історичних наук у 2018 році. Авторка у одному із підрозділів дисертації аналізує місця пам'яті в Україні та Польщі, що постали, як наслідок депортаційних акцій. Дослідниця вводить до наукового обігу термін «(не)пам'ять» про українську присутність у Польщі, робить цікаві висновки про стан місць національної пам'яті і вказує на певну диспропорцію у формуванні меморіального простору.

Не можна оминати увагою збірник наукових статей «Етнополітичний контекст соціально-культурних трансформацій у сучасній Україні» [184], у якому міститься цікавий і багатоплановий матеріал досліджень соціокультурних трансформацій історичної пам'яті, проблеми формування політики пам'яті у сучасній Україні, тощо. Автори збірника чимало уваги приділяють історії формування концепцій зовнішньої політики, що стало важливим при підготовці методологічної частини представленої дисертації.

Аналізуючи зарубіжну історіографію, яка складається з праць, що безпосередньо досліджують місця національної пам'яті в українсько-польських сучасних міждержавних відносинах, то тут слід виділити найперше таких авторів: П. Нора [292], М. Хальбвакса [403; 404], А. Качиньський [446], М.Ничек [466], Б. Бердиховська.

Наприклад, представниця польської історичної науки Б. Бердиховська [423 – 425; 127 – 130] значну кількість матеріалів, як українською так і польською мовами, котрі стосуються численних аспектів меморіалізації, облаштування та правового регулювання щодо місць національної пам'яті українців у Польщі та поляків в Україні. Б. Бердиховська відноситься до

симпатиків України, що чітко простежується у її публікаціях, які наскрізь просякнуті позитивними прикладами міждержавної взаємодії, оптимістичними прогнозами, тощо.

Питання міжнаціональних польсько-українських взаємин, побутування історико-суспільних стереотипів в сучасних двосторонніх взаєминах розглянув у своїй монографії відомий польський історик А.С.Кресло [244]. Автор, також, проаналізував правові засади діяльності мас-медіа у Республіці Польща, роль сучасної преси у формуванні громадської думки та польський ринок преси у 90-х роках ХХ століття. У нашому випадку, найбільший інтерес викликає прослідкований автором взаємозв'язок: преса – громадська думка. Звичайно, періодика є важливим джерелом при вивченні історичного минулого. Проте, вона вимагає найбільш критичного підходу при аналізі. Особлива об'єктивізація преси як історичного джерела призводить до спотворення історичної правди і до створення викривленого образу минулого або, іншими словами, до представлення його стереотипам.

Безпосередньо, досліджуваній у дисертації проблемі, присвячені праці польських авторів К. Єндрашчика та С. Лодзінського. Зокрема, польсько-український конфлікт навколо цвинтаря Орлят у Львові, його генезу, особливості перебігу та позиції сторін розглядає у своїй монографії польський історик К. Єндрашчик [444]. Польсько-українські суперечки навколо місць національної пам'яті та так звані «війни на могилах», що мали місце у Республіці Польща після 1989 року аналізує польський дослідник С.Лодзінський [453].

Співтворцем ліберального дискурсу, спрямованого на діалог та порозуміння між поляками та українцями у сфері болючої історії ХХ століття, поза сумнівом, слід вважати польського громадського діяча Я. Куроня [247], який досліджував складнощі польсько-українського історичного діалогу. Як і згадана вище Б. Бердиховська, Я. Куронь відноситься до симпатиків України, що чітко прослідковується у його праці.

Не можливо оминати увагою концепції знаного польського експерта Т.Ольшанського [467]. Його думки, були цікаві нам у частині, що стосується польсько-українського міжнаціонального порозуміння та примирення, а також щодо співпраці в галузі меморіалізації та охорони місць національної пам'яті.

Значими є дослідження проведені польськими вченими на предмет дискусій щодо міжнаціонального примирення, існування та трансформації суспільно-історичних стереотипів поляків щодо їх східних сусідів українців. Серед польських дослідників, які розробляли дану проблематику слід найперше згадати Б. Бридака [428], Е. Орлофа [468], Х. Петрака [471], А. Земби [512],

Звісно, що, охарактеризованими вище науковими доробками не вичерпується історіографічний огляд досліджуваної у дисертації проблеми. Проте, саме зазначені роботи є, на переконання автора, найбільш близькими до предмету нашого дослідження і досить широко цитованими у роботі.

Виділена нами умовно третя група історіографії, так звана «локальна історія», представлена працями з краєзнавчих досліджень, регіональних конференцій, публікаціями у регіональних ЗМІ, тощо. І, це не випадково, адже саме у прикордонних регіонах сучасних України та Республіки Польща, на так званих, порубіжних територіях проживання, що в силу різних історичних подій були у складі і однієї, і іншої держави, і є найбільші скупчення місць спільної національної пам'яті, важливих історичних місць для українців та поляків.

Проблеми регіональної історії та міжнаціональних українсько-польських відносин досить часто стають предметом дискусій на наукових конференціях, результатом яких, є публікація тематичних збірників статей. Такі наукові збірники стали важливою складовою проведеного дослідження, адже доволі часто містять краєзнавчі матеріали. Наприклад, у виданні «Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи» [394], що стало підсумком роботи Міжнародної науково-практичної конференції з одноіменною назвою, що відбулася 26 – 27 червня 2017 року на Волині, вміщено цілу низку наукових публікацій присвячених прикордонним регіонам України та Республіки Польща та їх взаємодії у тому числі в сфері охорони місць національної пам'яті,

містяться тут і дослідження пов'язані із побутуванням суспільно-історичних стереотипів щодо сусідів, співпрацю у справі охорони культурної спадщини на прикордонні.

Схожим є і матеріал, що міститься з збірника «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській історії» [267]. Краєзнавчий матеріал, дослідження регіональної української та польської історії прикордоння, що опубліковані у збірнику, використовуються і цитуються автором у дисертації, як і матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна – Польща: історичне сусідство» [392], що відбулася у Вінниці в травні 2017 року. Зокрема, останій згаданий збірник містить цілу низку наукових статей знаних українських істориків, що стосуються дослідження ідентичності національних меншин української в РП та польської в Україні, місць національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону, культурних взаємовпливів українців та поляків одні на одних та формування історичної пам'яті народів, етнокультурної моделі діалогу українського та польського народів на порубіжжі, процесів полонізації на українських землях у ХІХ – першій половині ХХ століття, становлення та формування концепцій польської зовнішньої політики щодо України, подій Другої світової війни на Волині та пов'язаного із ними українсько-польського збройного конфлікту, еволюцію суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та поляків, діяльність в сучасній Україні польських громадських організацій, формування міжкультурної та міжнаціональної толерантності, сучасний формат українсько-польських взаємин, тощо.

Локальна історія, історія польсько-українського прикордоння, українська меншина на порубіжних із Україною територіях Польщі, історичні стереотипи, що переважають на прикордонні досліджуються і польськими науковцями. Найбільш значимими працями, на нашу думку, у цьому плані є публікації А.Міщука [456], Д. Вояковського [506], З. Найдера [461; 462], А.Новака [464], К. Войціцького [511].

Наприклад, К. Войціцький досліджує проблеми історичної пам'яті і причини міжнаціональної нетерпимості та конфліктів. Однак, будучи симпатиком українців та України, робить оптимістичні прогнози щодо перспектив міжнаціонального примирення та порозуміння. З. Найдер вважає, що найкращим шляхом до поєднання двох народів є розвиток та поглиблення співробітництва та партнерства між Україною та Республікою Польща, тощо.

Серед польської регіоналістики обов'язково слід виділити праці Г.Бабінські [421] та А.Фіня [439]. Їхні наукові розвідки присвячені дослідженням ментальності мешканців сучасного українсько-польського прикордоння і цікаві твердженнями про те, що національні та релігійні відмінності між поляками та українцями, міжнаціональні конфлікти минувшини, а також мовна та культурна близькість впливають на формування як негативних, так і позитивних стереотипів по відношенню одні до одних.

Таким чином, огляд історіографії дозволяє зробити ряд наступних висновків:

по-перше, процесу українсько-польської взаємодії з проблем опіки над місцями національної пам'яті обох народів присвячено значну кількість наукових праць як українських, так і польських авторів, однак, комплексного дослідження щодо обраної теми досі не існує;

по-друге, хронологія публікацій засвідчує динамічне зростання інтересу до місць національної пам'яті у польському та українському суспільствах;

по-третє, для переважної більшості охарактеризованих праць є притаманними аналіз, опис та оповідь, які поєднуються у різних комбінаціях, а самі суперечки навколо місць національної пам'яті між українцями та поляками розглядаються, переважною більшістю дослідників, як об'єктивний, хоча, іноді, досить гострий і суперечливий процес;

по-четверте, не дивлячись на сучасну актуальність та гостроту проблема, українсько-польських міждержавні взаємини крізь призму місць національної пам'яті є найменш дослідженою у порівнянні з культурними, політичними та економічними напрямками співпраці.

По-п'яте, наявна історіографічна база дозволяє провести комплексне дослідження усіх складових складного і неоднозначного процесу українсько-польських двосторонніх стосунків у сфері визнання, законодавчого оформлення, облаштування та охорони місць національної пам'яті українців та поляків по обидва боки українсько-польського кордону.

1.2. Джерельна база.

Дослідження ролі місць національної пам'яті в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах не можливе без залучення цілого ряду різнопланових джерел. Тому, як і в історіографії, спробуємо виокремити декілька груп джерельної бази, а саме; архівні матеріали, опубліковані документи, матеріали періодичної преси та електронних ЗМІ.

Найважливішою і досить об'ємною групою джерел стали неопубліковані документи, що зберігаються у архівних фондах. Їх цінність полягає у тому, що ці документи не є доступні широкому загалу, а частина із них, автором роботи, вперше вводиться до наукового обігу. Ця, умовно виділена нами група джерел, головним чином складається із документів Архіву актів нових, що у Варшаві (Республіка Польща).

Ще однією особливістю є той факт, що на відміну від Республіки Польща, Україна не має, на даний час, архівних фондів, які б містили детальну інформацію щодо місць національної пам'яті, реєстрів кладовищ, меморіальних знаків, тощо. Саме у цьому і полягає певний дисбаланс наявної джерельної бази дослідження.

Опубліковані документи – складають другу, не менш об'ємну групу джерел представленої дисертації. Відомі та легко доступні широкому загалу опубліковані документи, дозволили підкріпити судження та висновки роботи, прослідкувати динаміку українсько-польських відносин на найвищому рівні, порівняти законодавчу ініціативу України та Республіки Польща у справі співпраці щодо місць національної пам'яті, міжнаціонального примирення та порозуміння. До цієї групи належать документи національного законодавства та дипломатичних представництв України і РП, зокрема, інформаційно-аналітичні довідки, тексти договорів та угод, публічні виступи та заяви

посадових осіб, протокольні зустрічі дипломатів, Президентів, матеріали участі урядових і неурядових делегацій у переговорних процесах, тощо.

До третьої, умовно виділеної нами групи джерел ми відносимо матеріали, що висвітлюють суспільно-політичне життя в Україні та РП, представлені у засобах масової інформації, а також різноманітні статистичні дані, довідкові матеріали, виступи громадських діячів, інтерв'ю політиків та посадових осіб, матеріали та протоколи семінарів науковців, щодо узгодження трактування спільної історії тощо.

Наявна джерельна база дала можливість провести повноцінне дослідження, заповнити прогалини, які мають місце у історіографії та різносторонньо вивчити усі складові проблеми.

Отож, виділена нами умовно перша група джерел, як уже зазначалося вище, складається із документів Варшавського архіву актів нових (ААН), що у місті Варшава РП (Archiwum Aktów nowych w Warszawie). При дослідженні фондів архіву автором було виділено вісім із них, які містили документи та матеріали, що могли б бути використані при написанні роботи.

Загалом слід зауважити, що у архіві актів нових наявна величезна кількість документів, проте самі фонди далеко не завжди є добре впорядкованими, справи часто не мають назв, нумерації сторінок, карток реєстрації дослідників. Останній згаданий момент не завжди дозволяє визначити, чи з матеріалами справи хтось у же працював до цього. Тому автор дисертації може стверджувати напевне, лише відносно частини архівних справ (у яких містилися картки реєстрації), що із великою кількістю документів працював вперше.

Таким чином, частина документів із варшавського архіву актів нових вперше залучається до наукового обігу, особливо це стосується фонду «Stowarzyszenie «Wspólnota Polska» Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju» («Асоціація «Спільнота польська» культурної спадщини за межами краю»), який у дисертації представлений найбільшою кількістю документів і цитується найчастіше [27 – 79].

Із 126 справ згаданого фонду, лише вісім справ, не мають стосунку до України. Формувався та укладався він у період 1996 – 2007 років і є повним та вичерпним реєстром місць національної пам'яті поляків за межами краю. Оскільки, переважна більшість справ – це детальні реєстри польських кладовищ, місць польської національної пам'яті поляків, що знаходяться на території України, то у справах міститься велика кількість кольорових фото, які ілюструють стан меморіалізації польських цвинтарів та пам'ятних знаків. Усі реєстри включають у себе детальний опис об'єктів, карти із зазначенням точного місцезнаходження об'єктів. Зауважимо, що фотографії, котрі містяться у реєстрах зроблені за однією формою: загальний вигляд об'єкта (здалеку) і фото з близька, із чіткою розшифровкою усіх надписів, які зроблені на пам'ятнику, плиті, тощо. Під кожним фото міститься точна дата і вказано особу, хто збирав ці матеріал для реєстру та коли вони були зібрані.

Документи фонду «Stowarzyszenie «Wspólnota Polska» Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju» укладені по населених пунктах України, наприклад справи 2 – 7 містять інформацію по місту Дрогобич і, нараховують, у загальній кількості, більше тисячі сторінок. Справа 8 ілюструє польський меморіальний простір Кременця, справи 15 – 22 систематизують документи по місту Борислав, справи 53, 54, 58 – Львів і т.д.

Аналіз документів фонду «Асоціація «Спільнота польська» культурної спадщини за межами краю» приводить до висновку, що Республіка Польща є надзвичайно зацікавленою у такій інформації і провела грандіозну кропітку роботу по розшуку об'єктів національної пам'яті і їх документуванню. Опосередковано, наявні реєстри засвідчують і факт значного фінансування Польщею пошукових робіт. Матеріали фонду можуть слугувати фундаментом для окремих наукових, більш вузьких досліджень, наприклад по областях.

Ще один фонд архіву актів нових, котрий широко використаний у дослідженні «Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej „Instytut Adama Mickiewicza”» («Центр міжнародного культурного співробітництва «Інститут

Адама Міцкевича»») [1 - 18]. Документи та матеріали згаданого фонду за хронологією належать до періоду 2000 – 2006 років, фонд налічує 293 справи.

Більшість матеріалів фонду «Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej „Instytut Adama Mickiewicza”» мають стосунок до культурної взаємодії України та Польщі (вшанування ювілейних дат та визначних осіб (що було особливо цікаво для нашої роботи), гастрольні поїздки, художні виставки, презентації книг, тощо), однак, трапляються й такі, що безпосередньо присвячені Україні. Це, зокрема, справи 273 – 290.

Для нашого дослідження цікавими стали ті із документів, які стосуються облаштування місць національної пам'яті поляків у Україні та українців у Республіці Польща, а також ті, які дають можливість вивчати заходи, що проводилися по обидва боки кордону щодо вшанування пам'ятних історичних дат, відкриття меморіальних дощок, відкриття і облаштування місць національної пам'яті, вшанування історичних персоналій та річниць різноманітних подій.

В фонді «Центр міжнародного культурного співробітництва «Інститут Адама Міцкевича»» знаходимо листування між українськими та польськими установами, щодо обміну інформацією про кладовища, які знаходяться на території областей/воєводств, узгодження списків осіб-волонтерів, що працюватимуть на відновлюваних роботах кладовищ (з українського боку, у період існування візового режиму між Україною та РП), різного роду статистичні і фінансові звіти про проведені роботи по впорядкуванню місць національної пам'яті (головним чином з польського боку); спільні проекти щодо видання буклетів і іншої літератури, пов'язаних із місцями національної пам'яті та пам'ятними датами польської і української історії; інформації та звіти відповідальних осіб про проведені заходи. Аналіз документів фонду дозволяє зробити висновок, що між сусідніми країнами, Польщею та Україною, відбувалося постійне і, доволі, активне та різностороннє співробітництво в сфері охорони місць національної пам'яті та культурної спадщини. Переважна

більшість документів, що використані із даного фонду, у представленому дослідженні, вперше вводяться до наукового обігу.

Величезний за обсягами фонд «Telewizja Polska S.A.» («Польське телебачення S.A.») [80 – 83], містить 582 справи і, фактично, містить найновіші документи, оскільки його формування завшилося лише у 2009 році. У фонді «Польське телебачення S.A.» представлено матеріали, які подавалися у різний час польським телебаченням, у тому числі українська проблематика та питання польсько-українського міжнаціонального порозуміння, суперечностей у справі трактування спільної історії, справи реституції культурних цінностей, питання опіки над місцями національної пам'яті по обидва боки кордону, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Кілька томів фонду «Польське телебачення S.A.» стосуються безпосередньо України, так як містять підбірку документів: «Polska – Ukraina» («Польща – Україна») [80; 83]. Слід зауважити, що матеріали цього фонду є погано впорядкованими, величезні справи, що містять по декілька тисяч сторінок часто не мають їх нумерації.

Архів актів нових у Варшаві містить і такі фонди, як Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie» [87 – 94] («Уряд фізичної культури і туризму в Варшаві») та «Urząd Kultury Fizycznej i Sportu w Warszawie» [84 – 86] («Уряд фізичної культури і спорту в Варшаві»). На відміну від вище характеризованих фондів, дані документи є добре опрацьовані дослідниками, про що засвідчують реєстраційні картки. У нашому випадку, головна увага приділялася документам, пов'язаним із туристичною сферою, які включали відвідання місць національної пам'яті по обидва боки міждержавного українсько-польського кордону.

У згаданих фондах зустрічаємо інформацію про місця національної пам'яті поляків на території України, документи дозволяють вивчити туристичні маршрути у які закладено відвідини місць національної пам'яті поляків в Україні, різноманітні інформаційні буклети; програми спільних конференцій та круглих столів, які проводилися на тематику охорони

культурної спадщини та місць національної пам'яті тощо. Також, тут зустрічаємо документи про роботу волонтерів по облаштуванні місць національної пам'яті.

Із фонду «Polska Agencja Rozwoju Regionalnego» («Польська агенція регіонального розвитку») [20 – 23], автором дисертації використано лише чотири справи. Матеріали та документи, що тут зберігаються є дотичними до нашого дослідження і можуть слугувати загальною канвою до українсько-польського співробітництва досліджуваного періоду. Із даним фондом працювало чимало дослідників, він є добре впорядкованим.

З точки зору репрезентації польської культури в Україні, наприклад, під час проведення заходів у рамках року Республіки Польща в Україні, цікавим для дослідника може бути фонд «Roczne plany i sprawozdania. Sprawozdania statystyczne za 2001– 2004 гг.» («Річні плани та статистичні звіти за 2001 – 2004 рр.») [24 – 26]. Тут можна почерпнути головним чином статистичні дані, інформацію про участь поляків у різноманітних пам'ятних заходах, що відбувалися в Україні, тощо. Із документами названого фонду уже працювали українські дослідники, то ж, цілком можливо, що дисертант їх цитує не вперше.

Одна справа використана автором і із фонду «Centralny Urząd Planowania» («Центральний уряд планування») [19]. Величезний обсяг фонду, значний масив документів, що тут зберігаються, буде більш цікавим для дослідників українсько-польських відносин прикінця ХХ століття. Для нашого ж дослідження він може, радше, слугувати для ілюстрації загального стану польсько-українських взаємин початку 90-х років ХХ століття.

Опубліковані документи складають наступну групу джерел, на які опирається дисертація. Слід визнати, що сучасному досліднику легко оперувати значним масивом документів, оскільки усі вони є у відкритому електронному дості, що, також, відкидає необхідність працювати у архівах МЗС досліджуваних країн. То ж, друга, умовно виділена нами група джерел, є доволі об'ємною і включає в себе міждержавні договори та угоди, міжнародні

домовленості, акти, заяви, а також національне законодавство України та Республіки Польща.

Вважаємо за доцільне проаналізувати опубліковані документи у хронологічному порядку їх появи та з урахуванням важливості для нашого дослідження. Отож, серед перших документів, хотілося б виділити Декларацію про принципи й основні напрямки розвитку українсько-польських відносин (Київ, 13 жовтня 1990 року) [96]. Декларація, фактично стала першим основоположним документом, котрий був прийнятий ще до встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща, але фактично заклав основи української політики.

Наступними важливими документами, з точки зору становлення договірної ініціативи, стали: Протокол про консультації між Міністерством закордонних справ Української РСР і Міністерством закордонних справ Республіки Польща (Київ, 7 вересня 1991 року) [107], та Консульська Конвенція між Україною та Республікою Польща (Варшава, 8 вересня 1991 року) [100]. Згадані документи, у свою чергу, стали основою для підписання широкоформатного міждержавного Договору між Республікою Польща та Україною про добросусідство, дружні відносини та співробітництво від 18 травня 1992 року [98; 99], який широко використовується автором представленої роботи.

Цікавою для дослідника сучасних українсько-польських відносин є Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин, що підписана у Києві 13 жовтня 1990 року [96]. Документ декларує добросусідські відносини між країнами, сприяння розвитку співробітництва, і, фактично регламентує відносини двох суверенних держав – України та Республіки Польща.

Нормативною основою досліджуваної наукової проблеми є такі нормативні документи, як: Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті та поховання жертв війни і політичних репресій [108], Угода про принципи співробітництва між Україною та

Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин, Угода про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща [110]. Названі документи регламентують міждержавну взаємодію і широко цитуються у другому, третьому та четвертому розділах дисертації.

Зрозуміло, що прийняття та реалізація документів відбувається на найвищому державному рівні, їх змістове наповнення та орієнтири великою мірою залежать від очільників держав та політичних сил, що у той чи інший час перебувають при владі. Тому, документи, що використовуються у дисертації, доволі часто різняться змістовим наповненням, риторикою, тощо.

Серед позитивних прикладів договірної ініціативи слід виділити: Закони України, Укази Президента України, Постанови кабінету міністрів України, які визначають зміст і характер українсько-польської взаємодії у досліджуваній період, спрямовують її та контролюють хід і виконання. Такими ж документами є, наприклад, Рішення Сенату РП «До українського народу з нагоди проголошення суверенності української держави» прийняте 27 липня 1990 року [115] і рішення Сейму Республіки Польща «Про незалежність України» від 6 грудня 1991 року [116] – ці документи декларували визнання і підтримку молодій Українській державі і заклали основи майбутньої співпраці.

Діаметрально різняться по тону заяв, непримиренній позиції більш пізніші документи, що прийняті у Республіці Польща, наприклад *Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70 rocznicę Zbrodni Wołyńskiej* (Ухвала Сейму Республіки Польща від 20 червня 2013 року у 70-ту річницю Волинського конфлікту) [117], *Stanowisko Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 24 czerwca 2013 r. w sprawie uczczenia pamięci ludobójstwa dokonanego przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińską Powstańczą Armię* (Постанова Сеймику Люблінського воєводства від 24 червня 2013 року у справі встановлення дня пам'яті геноциду здійсненого Організацією українських націоналістів та УПА) [113]. Беззаперечно, що прийняття таких документів не просто шкодить міждержавним українсько-польським

відносинам, але й загострює міжнаціональні суперечки, підживлює негативні історично-суспільні стереотипи в обох суспільствах. Тим не менше, автор широко цитує згадані і схожі документи, адже головна мета історика – об'єктивно та різносторонньо дослідити проблему.

У дисертації використовуються збірники матеріалів «Закони України», «Україна на міжнародній арені», «Офіційний вісник України та інші, адже саме тут, опубліковано головні нормативні документи, що необхідні для повного висвітлення досліджуваної проблеми.

Важко переоцінити важливість періодичної преси, як загальнодержавного так і регіонального рівнів, публікації електронних інформаційних ресурсів. Матеріали періодичних видань, газет, журналів присвячені питанням облаштування місць національної пам'яті українців та поляків по обидва боки українсько-польського кордону, інформація про конфліктні ситуації пов'язані із місцями національної пам'яті та їх вирішення, інтерв'ю посадових осіб та свідків міжнаціональних конфліктів, а також матеріали про семінари науковців з питань узгодження та трактування спільної історії, реституції культурних цінностей, – ось, далеко не повний, перелік проблем, які піднімалися медійниками.

У цьому сенсі слід виділити найважливіші із нашої точки зору видання: національного рівня «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Дзеркало тижня», «День», «Політика і час» та інших. З польського боку це – «Газета Виборча», «Реч Посполіта», «Впрост», «Культурологічний часопис «Ї»», «Рочнік польської закордонної політики». Окремі тематичні підбірки газетних публікацій видані спеціальними збірками, як наприклад, збірник статей, опублікованих у «Газеті виборчій» [148], присвячені волинській тематиці і т. ін..

Надзвичайно великий фактичний матеріал міститься на сторінках регіонально періодичної преси, електронних видань, які є досить широко цитовані у нашому дослідженні і склали важливу частину джерельної бази.

Важливим доповненням до згаданих публікацій є і фотоматеріали, які наочно ілюструють стан місць національної пам'яті по обидва боки кордону.

Завершуючи аналіз джерельної бази дослідження, не можна лишити поза увагою й інші групи джерел, до яких ми звертаємося у даному дослідженні. Серед них щорічні звіти працівників центрального апарату міністерств і відомств про хід виконання домовленостей, зафіксованих у вищеназваних угодах, а також матеріали засідань семінарів істориків «Важкі питання», матеріали наукових регіональних і міжнародних конференцій, круглих столів, тощо.

Аналіз джерельної бази дозволяє зробити ряд висновків: по-перше, джерельна база досліджуваної теми, є доволі широкою, різноплановою та інформаційно насиченою, а це дозволяє провести комплексне дослідження місць національної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах і заповнити ті прогалини, які мають місце у історіографі;

по-друге, джерельна база дозволяє вивчити та співставити розходження сторін і їх спільне бачення у справі максимальної взаємодії щодо охорони місць національної пам'яті українців та поляків по обидва боки кордону;

по-третє, неопубліковані архівні джерела, опубліковані документальні матеріали дозволили дослідити не лише історію взаємодії між Україною та Республікою Польща у справі збереження місць національної пам'яті, але й виділити та проаналізувати сучасні проблеми, найбільш складні щодо узгодження питання, а також спробувати прогнозувати ймовірний сценарій майбутніх двосторонніх взаємин з урахуванням їх впливу на міжнаціональні і міжлюдські відносини.

1.3. Методологія дослідження.

Історичний досвід буремного ХХ століття остаточно переконав людство у тому, що лінійні прогресистські, позитивістські уявлення про динаміку суспільних змін, які побудовані на них модернізаційні й транзитологічні парадигми, нажаль, не витримують перевірку практикою. Активізація насильства, поглиблення нестабільності в усій системі міжнародних відносин впродовж останніх років викликали необхідність істотних зрушень у домінантних сферах соціального аналізу. Для нашої країни цей час став періодом суворих випробувань, пов'язаних із російською анексією Криму і, так званою, «гібридною війною» на Донбасі. Збройний конфлікт, що швидко набув ознак цивілізаційного, змушує соціогуманітаріїв переглянути звичну шкалу оцінюючих критеріїв і шукати відповіді на запитання про діапазон можливостей впливу сучасної науки на перебіг суспільних процесів.

На прикладі України світ мав можливість пересвідчитися: універсалії культури іноді стають безсилими перед наступом новітнього варварства. Нація, яка хоче вистояти, зберегти свою ідентичність, має, насамперед, розраховувати на консолідаційні важелі у власному середовищі. У найширшому сенсі основними серед них є максими солідарності з потужним ефектом культурного впливу на соціальні процеси і свідому сферу [184, с. 10-11].

За нинішніх обставин: війни на Сході України та загострення міжнаціональних українсько-польських суперечок, державні програми життєзабезпечення дають збої, падіння рівня життя пересічних громадян на фоні глобального реформування призводить до того, що поведінка окремих індивідів і груп стає хронічно неврівноваженою. Людина потрапляє, за таких умов, до постійної символічної залежності від дискурсу катастроф, погано розрізняє причини й наслідки, шукає прості рішення складних проблем.

За таких умов, гуманітарна сфера, національно-культурні цінності та історична пам'ять стають головною ареною, полем бою за душі людей і ареною

змагання соціальних парадигм. Наївні сподівання багатьох аналітиків на те, що глобалізація мінімізує і зробить несуттєвими етнічні відмінності, виявилися безгрунтовними. Як переконливо показав О. Мйборода, зміна підвалин традиційних культур під впливом глобалізаційних процесів призвела до протилежного ефекту – до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності [259, с. 361-362]. Дискусій між українським та польським суспільствами щодо узгодження та трактування спільної історії, наявність у кожної нації своєї (відмінної від іншої) історичної правди, є яскравим прикладом у даному контексті. А місця національної пам'яті, які є наслідком суперечливих історичних сторінок українсько-польських взаємин, – проявом етнічної мобілізації і етнокультурної солідарності.

Метафорою «етнічний ренесанс» прийнято позначати найрізноманітніші прояви підвищення соціальної активності етнічних спільнот, що виразно виявилися наприкінці ХХ століття – як конструктивні, так і деструктивні. Відповідаючи на ці виклики соціогуманітаристика мусила істотно переглянути свій методологічний арсенал і змістити акценти у бік осмислення сутності політизованої етнічності і тих ризиків, які вона провокує.

Сучасності притаманна не просто здатність пам'ятати минуле, а й чітко усвідомлювати своє місце і роль у цьому процесі. Події, відносно недалекої минувшини, які передаються як пам'ять покоління, що було учасником певних історичних подій чи їх свідком, чи не найдієвіше впливає на формування історичного теперішнього під впливом цієї самої історії. І українському, і польському суспільствам притаманна така історична пам'ять, що між тим, зазнала відчутних впливів і здійснила ряд трансформацій у силу різних причин. На думку видатного французького історика П. Нора процес перетворення сучасної історії на історичне теперішнє, щонайменше впливає на самий спосіб творення історії недавнього минулого: властиві йому категорії часової осмисленості, як-от поняття покоління або повернення до поняття події, активізація критичної історії пам'яті, нова потреба в культурній історії, повернення політичної історії під знаком політичного, нова увага до таких

сюжетів [292, с. 54] (і нові акценти!)... І небачена сама по собі зацікавленість тим, що таке властиво для нас сучасне? Інші типи підходу, інші сюжети, інше істориків ставлення: це майже наша історія, порівняно із історією сучасного, до якого нас запрошує справжня історія теперішнього часу [292, с. 55].

У сучасних Республіці Польща та Україні, дискурс стосовно історичної пам'яті є надзвичайно актуальним, що перетворює його на чинник, який напряду впливає на життя суспільств та, великою мірою, визначає характер політичних процесів. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. Саме тому, на початку 90-х років ХХ століття для новопосталих незалежних України та Польщі, гострої потреби набули запитання до власної та спільної історії, її трактування та розкриття білих плям. Обидві держави, практично, одночасно зіштовхнулися із потребою формування національної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності, утвердження нових національних ідей та цінностей, і нових національних героїв. І от, якраз останнє, стало чинником, який швидше роз'єднував і поляризував два сусідні народи, аніж сприяв добросусідським відносинам.

Пояснення цьому доволі просте і очевидне: національні інтереси і України і Польщі впродовж ХХ століття неодноразово вступали у конфлікт, адже обидва народи намагалися утвердити власну державність, претендуючи на одні і ті ж території (Західноукраїнські землі), що неминуче вело до міжнаціонального конфлікту. У боротьбі за власну державність і у одного і в іншого народу були свої герої та свої ідеологи, а тому логічно, що ті персоналії, які сприймаються, як національні герої однією нацією, категорично сприймаються як вороги – іншою. У цьому сенсі яскравим прикладом може слугувати С. Бандера.

І якщо у площині узгодження трактування спільної історії українсько-польська взаємодія, з труднощами і, доволі, повільно, усе ж рухалася, то національні герої боротьби за утвердження державності і пов'язані із цією

боротьбою місця національної пам'яті стали випуклими, гострими каменями у міжнаціональних відносинах. І по мірі того, як під впливом глобалізаційних процесів змінювалася національна свідомість, на фоні конфліктів і кризових ситуацій – відбулася етнічна мобілізація, як засіб зміцнення етнокультурної солідарності, про що йшлося вище.

Незважаючи на томи праць, написаних на теми етнічності та національної ідентичності, ці поняття все ж залишаються «невловимими» і доволі складними для побудови пояснювальних схем. Сотні різних визначень етнічності, що побутують у політичній антропології, культурології і інших суміжних науках, не набагато наблизили людство до розуміння її суті [184, с. 15]. Певною мірою конкретизувати поняття «етнічність» допомагає концепт ідентичності – теж, доволі, розмитий, але надзвичайно популярних у сучасній культурології та історії.

Зазвичай терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає емоційні реакції спільнот, у той чи інший спосіб інтерпретуючи оточуючий світ і своє місце у ньому. Досліджуючи проблему місць національної пам'яті в українсько-польських взаєминах, ми не можемо оминати увагою аналіз терміну «ідентичність», так як саме остання і є свого роду важелем, який напряду узалежнює гостроту сприйняття суспільством свого місця і ролі в історії, ревізування усталених понять і суспільно-історичних стереотипів.

У психології особи ідентичність людини визнається як стійке «Я», внутрішнє усвідомлення себе, як члена певної спільноти. У соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями, тощо.

Очевидним є вплив на образи тих чи інших ідентичностей моральних переконань індивіда, прихильності до певних цінностей чи норм, а також стереотипів і міфів. Свідомо чи несвідомо людина окреслює своє місце «туту і тепер». За цією ж моделлю формуються і групові ідентифікації. На думку

американського фахівця у галузі політичної антропології З. Маха, ідентичності фіксують символічні кордони, які поділяють світ на «наш» і «їхній» домени. Відповідно до цього поділу організовується соціальний простір, визначаються пантеони міжгрупової взаємодії [455, р. 43]. Визначена схема чітко простежується і у сучасних українсько-польських міждержавних відносинах, зокрема, у досліджуваній площині, на прикладі місць національної пам'яті українців та поляків по обидва боки кордону.

У науковому дискурсі ідентичність зазвичай постає як наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи національної групи із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннісних систем і визначають характер та спрямованість процесів соціалізації. У науковому дискурсі цим поняттям найчастіше позначається когнітивна схема, від якої суттєво залежить суб'єктивна інтерпретація соціальної дійсності, а отже, і емоційні реакції на неї.

Політизована колективна ідентичність формує притаманний цьому соціуму досвід сприйняття себе через ставлення до «Іншого». Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості служить одним із найважливіших і найчутливіших індикаторів, якими вимірюється спрямованість ідентифікаційних практик, а в кінцевому рахунку – і стан політичної культури.

Термін «ідентичність» виступає, отже як методологічний ключ до розуміння етнічності і виконуваних нею функцій культурного розрізнення. Як і категорія «ментальність», цей термін служить засобом розмежування концептів «етнічна ідентичність» та «етнічна свідомість» - перший значно ширший, бо включає в себе і сферу підсвідомого. Наблизитися до розуміння їхнього співвідношення допомагають різні методологічні підходи, насамперед біхевіористський, соціокультурний, дискусійний [184, с. 16-17].

Зокрема, біхевіористський підхід зробив можливим доповнення нормативно-правової складової двосторонніх українсько-польських відносин «людським чинником», міжнаціональними взаєминами у їх пристрасно-почуттєвому вимірі, а також крізь призму історичної національної пам'яті.

Саме на цій основі, у представленій роботі, вдалося забезпечити продуктивні міждисциплінарні зв'язки. Популярний у другій половині ХХ століття біхевіористський підхід, на сьогодні, дещо «здав» свої позиції під тиском методів системного аналізу, а у сучасній науці зберігає свої позиції у вигляді «постбіхевіоризму» та «необіхевіоризму». При цьому, саме аналіз політичної поведінки та її модифікації забезпечує йому довготривалу перспективу [184, с. 17].

Ще одним, досить важливим категоріально-понятійним апаратом при вивченні піднятої у дисертації проблеми, є поняття «історичної пам'яті». Фактично, через постійне протиставлення «історичної пам'яті», як поняття та історії, відбувається свого роду «розмивання» методологічних рамок останньої. Можна вважати, що історична пам'ять нормативно спрямована й має тенденцію тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, послаблювати й витіснити невідповідний і суперечливий досвід [331, с. 20-21]. А тому, на думку української дослідниці Л. Нагорної, історичній пам'яті притаманна вибіркковість, емоційна образність, спрощення складних категорій у такий спосіб, щоби їх зрозумів ширший загал [276, с. 16-17]. Спрощення і вибіркковість створює основу для легітимізаційних площин (культурних, політичних, суспільних) особистості, спільноти відіграє важливу роль у процесі національного самоусвідомлення та само ідентифікації [186, с.27].

Історична пам'ять як певний соціогуманітарний концепт має два виміри, рівні – індивідуальний і колективний. Найбільше дискусій викликає колективний вимір історичної пам'яті. Французький науковець М. Хальбвакс синтезував і розвинув ідеї Е.Дюркгейма про колективні уявлення, висунув теорію соціальної зумовленості індивідуальної пам'яті. Пам'ять людини опирається на певні суспільні рамки, тобто під час пригадування особа використовує не лише свої, а й чужі спогади, які акумулюються в суспільстві, а ця соціально-меморіальна конструкція впливає на те, як індивід буде свої спогади [404, с. 11].

Теорію М. Хальбвакса, в важливому для нас ракурсі, розвинув ще один французький дослідник П.Нора, використовуючи античний принцип мнемотехніки, вибудував концепт так званих «місць пам'яті». Це ідеї, цінності, уявлення, важливі точки часопростору, завдяки яким особа конструює свою ідентичність [292, с. 99-100]. Дослідницький проект «місць пам'яті» було розпочато у 1977 році з вступного семінару П.Нора у Вищій школі соціальних наук (Париж). На відміну від античності, де «місця пам'яті» були необхідною мнемотехнікою, у французького історика, цей концепт хоча і є певним мнемотехнічним засобом, але вкрай ідеологічним, побудованим на принципах націоналізму [521, с. 44].

По суті, перед П.Норою, який витворював концепцію «місць національної пам'яті» у переломні для Франції часи, часи відходу суспільної свідомості від усталених уявлень та переосмислення імперського минулого [176, с. 69], найважливішим постало завдання інвентаризувати, описати всі ті місця, увесь культурний комплекс (свята, знаки/емблеми, монументи, будівлі, урочистості, промови, архіви, словники, музеї), який дозволяє французам бути французами, усвідомлювати себе частиною цієї нації [176, с. 70]. Проте, в цьому доволі суперечливому контексті це поняття було використано для того, щоби позначати ті монументи та пам'ятники, які є важливими для спільноти переселенців.

Ключовим поняттям у представленій дисертації є поняття «регіональна пам'ять». Цим терміном оперуємо для того, щоби продемонструвати регіональний/локальний зріз пам'яті на порубіжних землях проживання українців та поляків, по обидва боки міждержавного кордону, де є великі скупчення місць національної пам'яті. Адже на загальноукраїнську історична пам'ять, як зауважувала українська дослідниця О.Любовець, «визначальний вплив мають регіональні особливості. Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які мали відмінну попередню історію, що заклало підвалини щодо існування певних відмінностей на регіональному рівні» [258, с. 117].

Ще одним, важливим для підготовки дисертаційної роботи став соціокультурний підхід, який застосовано до аналізу національної ментальності та ідентичності українців і поляків. На основі цього підходу аналізуються соціокультурні процеси у польському та українському суспільствах досліджуваного періоду, формування та трансформації колективної та індивідуальної історичної пам'яті, тощо.

Застосування структурно-функціонального підходу, зробило можливим аналізувати явища соціальної аномії, порушень системної рівноваги, що можуть виникати на ґрунті неспівпадання ціннісних орієнтацій, нерационального чи неправильного розподілу суспільних ролей, тощо.

Окрім вище згаданих методів, застосованих для написання дисертації, теоретико-методологічну базу представленої роботи становлять принципи історизму, що широко застосовувалися при вивченні, співставленні та аналізі напрямків зовнішньої та внутрішньої політики досліджуваних держав, факторів, котрі їх обумовлювали. Принцип об'єктивності став особливо актуальним при дослідженні, на нашу думку, особливо гіпертрофованого в останні роки, явища націоналізму, яке яскраво проявилось в «історичні політиці» Республіки Польща, стосовно, наприклад, вибору міжнародних ролей, чи у формуванні національної політики пам'яті.

Невід'ємним для дослідження проблем опіки над місцями національної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах є принцип науковості, який полягає в обґрунтуванні положень та висновків дисертації джерельними матеріалами, їх порівняння. Принцип науковості необхідний для «відсіювання» емоційно-суб'єктивних матеріалів, публікацій преси, політичних заяв, які побудовані на суб'єктивних симпатіях чи антипатіях і не можуть бути достовірним джерелом.

При підготовці дисертації використано діалектичний принцип наукового пізнання. Цей принцип передбачає використання системного підходу, особливо при визначенні етапів формування та загострення протиріч історичної пам'яті

українців та поляків навколо місць національної пам'яті, аналізі причин суперечок між народами, зокрема, і політичної складової цих незгод.

Задля різностороннього дослідження піднятої наукової проблеми нами використовувалися деякі методи, як спосіб пізнання дійсності, особливо емпіричний та порівняльний. Зокрема, емпіричний метод, полягав у збиранні та систематизації матеріалу для характеристики причин українсько-польських суперечок, конфліктів впродовж ХХ століття. Порівняльний метод виявився ефективним при вивченні політики пам'яті в Республіці Польща та Україні, дослідженні національних законодавств одо місць національної пам'яті, можливостей їх облаштування та опіки над ними.

Усі наявні групи методів, поза сумнівом, є важливими і необхідними для проведення повноцінного всебічного і завершеного історичного дослідження. Кожен із них знадобився на тому чи іншому етапі написання дисертації, підтверджуючи цим множинність і плюралістичність обраної методології. Автором опрацьовано значний масив історичних відомостей про співпрацю України та Республіки Польща у сфері опіки над місцями національної пам'яті обох народів, що дало змогу здобути найрізноманітніші дані щодо природи цього явища та тенденцій його розвитку. В осмисленні цієї важливої складової сучасних українсько-польських міждержавних взаємин є значні фактологічні і концептуальні здобутки.

Отож, теоретико-методологічну основу дослідження становлять діалектичні принципи наукового пізнання та принципи історизму, науковості та об'єктивності, що створило підґрунтя для розгляду українсько-польських взаємин крізь призму місць національної пам'яті та проблем пов'язаних із їх охороною. А використання загальнонаукових методів, зокрема, типології та класифікації, міждисциплінарних, у тому числі системно-функціональних та ретроспективних методів наукового дослідження дозволило комплексно визначити ключові та проблемні питання дисертаційної теми.

На наше переконання, на перебіг сучасної історії досліджуваних країн впливають певні ідеологічні концепції ХХ століття, що стали підвалинами для

формування історичної пам'яті народів [454, с. 261]. З цією тезою погоджується відомий польський публіцист Є. Гедройц, зауважуючи, що Республіка Польща живе двома примарами – Ю. Пілсудського і Р. Дмовського [503, с. 12].

У цьому ж розрізі слід згадати і провідні теорії континентального бачення місця і ролі польської держави, та її історії в Європі – неоягелонську та неоп'ястівську. Зокрема, неоягелонська концепція характеризується антиросійською спрямованістю, східним напрямом ведення культурної та релігійної експансії. Саме у неоягелонській концепції виділяється доктрина прометеїзму, який, як політичний проект втілювався у міжвоєнний період Ю. Пілсудським та Г. Юзевським на теренах західноукраїнських земель. Прометеїзм, по-суті, являв собою східний напрям експансії Другої Речі Посполитої, де домінуючу роль відіграло українське питання з метою послаблення Росії чи СРСР [364, с. 193-194].

Ще одна концепція – міжмор'я – політичний проект, що передбачав утворення континентальної федерації держав між Адріатичним, Балтійським та Чорним морями на основі спадщини Першої Речі Посполитої. Ця концепція активно підтримується націоналістичними партіями, які висловлюють побоювання втратити національної ідентичності поляків у європейських структурах, і у 90-х роках ХХ століття, навіть, гостро виступали проти інтеграції до Європейського Економічного Співтовариства [268, с. 52].

Вище згадана неоп'ястівська концепція у своїй основі містить доктрину «сарматизму», у якій обґрунтовується походження польської шляхти від сарматів. Центральне місце у даній концепції посідає династія П'ястів, яка принесла нації християнство і тим самим відкрила полякам двері до західної цивілізації. В середині неоп'ястівської концепції виокремлюється теорія «помосту і передмур'я», згідно із якою Польща виступає в якості форпосту західного християнства, останнім bastіоном латинської культури у Східній Європі. В основі даного підходу можна виокремити інкорпораційну, антинімецьку ідею Р. Дмовського, яка визначала, що між Росією та Німеччиною немає місця для слабкої Польщі [364, с. 194], якій мають належати

ті землі, дн домінує польська людність. Український історик В. Комар зауважує, що дані концепції спрямовані на домінування Польщі у Європі [238, с. 123].

На нашу думку, перелічені концепції є досі певною мірою присутніми у польській зовнішній політиці, або ж справили на неї помітний вплив у недалекому минулому, а тому, їх знання та розуміння є важливими при аналізі досліджуваної у дисертації проблеми.

Щодо сучасної України, то особливу складність аналізу формування національної політики пам'яті її трансформаційних процесів, створює різке загострення поляризації політичних настроїв, яке далеко не завжди вкладається у регіональну дихотомію по лінії «Захід - Схід». Витоки політичної драми українського соціуму проглядаються, насамперед, у тому, що упродовж чверті століття незалежності її політичному класу не вдалося створити узгоджений «український проект» [184, с. 21]. І, як показує досвід останніх років, з поміж різних видів колективної ідентичності, політична, виявляється особливо вразливою в умовах дестабілізації, яка стала виразним фоном українського життя.

Український соціум, по суті, позбавлений об'єднуючих стимулів – ані ідеологія, ані історія, ані спільні цінності цю роль не виконують. І тільки добре продумана і збалансована політика пам'яті пропагована державою здатна змінити стан речей. Саме тому, так важливо і актуально для сьогодення, є вироблення збалансованої, добре виваженої і послідовної політики історичної пам'яті, що на себе, поза сумнівом, має взяти держава.

У цьому сенсі, вартує прислухатися до самокритичного зізнання Л.Кравчука – першого Президента нашої країни, який сказав: «...Ми робимо речі, які не об'єднують, а роз'єднують Україну. І так було весь час. Ми не можемо домовитись, не можемо помиритись...» [337]. Запитання – «що робити у такій ситуації?» – поставатиме щораз, і допоки вітчизняний соціум не знайде на нього вичерпно-задовільні відповіді, не відчує чіткої лінії у формуванні політики пам'яті (яке мусить держава взяти на себе), доти матиме місце розбрат

і зведення рахунків з минулим, з історією, з сусідами, а це – дорога до прірви [364, с. 197].

Підводячи підсумок вище сказаного, вважаємо за необхідне наголосити, що наявна теоретична та методологічна база дають підстави стверджувати, що сучасний стан та динаміка українсько-польського міждержавного співробітництва у сфері опіки та охорони місць національної пам'яті, великою мірою залежить від всебічного вивчення, суспільно-політичного порозуміння, толерантності та достатньої поінформованості українського та польського суспільств щодо питань спільного історичного спадку. На сучасному етапі головним пріоритетом є поглиблення взаємодії держав-сусідів на основі вдосконалення існуючих та пошуку і розвитку нових форм двосторонньої взаємодії у такій важливій сфері міжнаціональних взаємин, як опіка над місцями національної пам'яті.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

2.1. Формування державної політики пам'яті в Україні та Республіці Польща та її вплив на міждержавні відносини

Критика пізнавальних можливостей історії, а особливо – антропологічний поворот у західній історіографії другої половини ХХ століття викликали сплеск інтересу до вивчення історичної пам'яті, її ролі в конструюванні ідентичності [177, с. 9]. Поняття історичної пам'яті, як і будь-яке інше поняття, яке вивчають декілька суміжних дисциплін (історія, соціологія, філософія, культурна антропологія), не має чіткого визначення. Можна погодитися із думкою вітчизняного дослідника Ю. Шаповала, що політика пам'яті – це, до певної міри, метафорична конструкція, яка не має єдиного чіткого визначення. Найчастіше «політика пам'яті» розглядається як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного історичного досвіду [415].

Закладаючи теоретичний фундамент під «політику пам'яті», французький соціолог М. Хальбвакс у книзі «Соціальні рамки пам'яті» [404] ще у 1925 році спробував розмежувати поняття «історична пам'ять» і «колективна пам'ять». Вони уявлялися йому антагоністичними, оскільки колективна пам'ять, що формується штучно, під чийсь групові інтереси, неминуче супроводжується руйнуванням історичної пам'яті, бо витісняє з неї цілі шари історії, які не узгоджуються із пануючими у даному суспільстві стереотипами.

Загалом погоджуючись із міркуваннями та висновками М. Хальбвакса зауважимо, що сконструювати на такому протиставленні концепт «об'єктивної» історичної пам'яті навряд чи можливо. Адже природна, базована на спогадах, пам'ять людини обмежена діапазоном її власного життєвого досвіду. А те, що на побутовому рівні вкладається у поняття «історична пам'ять» – це така ж штучна конструкція, як і колективна пам'ять.

На думку українського історика Ю. Шаповала, на відміну від пам'яті, як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє ніби під софіти і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле – чорне, добре – погане) заважає бачити півтони і нюанси, плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко. Це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю [415].

Аналіз ситуації, що склалася у нашій державі на сучасному етапі щодо питань, пов'язаних з формуванням історичної пам'яті, свідчить про постійно зростаючу, впродовж останніх років, політизованість проблеми. Причина цього, на нашу думку, криється як в об'єктивних, так і в суб'єктивних чинниках. Зокрема, відхід від комуністичного минулого і розбудова незалежної Української держави викликали закономірну зміну оцінок історичного минулого народу, що, власне, є об'єктивною закономірністю. Серед суб'єктивних чинників слід виділити відмінне трактування минувшини різними політичними силами, включення історичної тематики у контекст політичної боротьби.

Дискусії щодо оцінки важливих аспектів історичного минулого України переросли не лише рамки наукових обговорень, а й державні кордони, що проявляється (у нашому випадку) у використанні історії для політичних маніпуляцій суспільною думкою сусідніми державами, зокрема РП. Колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-сміслового виміру виключно у соціальному контексті й детермінуються «соціальними рамками». Людські спільноти реконструюють минуле на потребу сьогодення. Зміни соціально-політичного контексту неминуче тягнуть за собою переформатування колективної пам'яті [101].

Першою, на шлях перегляду власної історичної політики ступила Польща, розірвавши з комуністичним минулим. Так, у посткомуністичній Польщі відбувався процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед до України, і, її проявом стало налагодження добросусідських відносин. Вже 3 серпня 1990 року Сенат РП видав Ухвалу, якою засудив акцію «Вісла» 1947 року. У документі зазначалося, що відповідальною за масові переселення українців є комуністична влада. Цим рішенням Сенат фактично визнавав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Болеслава Берута [409, с. 224].

Подальші кроки офіційної Варшави щодо зближення з Україною на офіційному рівні були добросусідськими та об'єктивними і стали першими гучними акордами, що задавали позитивну тональність двостороннім взаєминам. Так, 28 липня 1990 року Сейм Республіки Польща утвердив Ухвалу, в якій привітав прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, як вираз прагнення України до незалежності [457]. Наступну Ухвалу щодо України Сейм РП прийняв 31 серпня 1991 року. Документ вітав Акт проголошення незалежності України: «Польща, яка свободу і незалежність власної держави ставить понад усе, повністю розуміє і усвідомлює значення історичного рішення українського Парламенту...» [438]. Республіка Польща стала державою, яка однією з перших визнала незалежність України, 2 грудня 1991 року [368, с. 143-145].

Наступні кроки до офіційного розширення польсько-української співпраці проявилися у підписаному під час візиту до Польщі Президента України Л. Кравчука у травні 1992 року «Трактаті про добре сусідство, приязні відносини і співпрацю» [99, с. 613], де серед іншого обумовлювалися права національних меншин на збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної ідентичностей та принципи догляду за тими, що вже існують, а також віднайденими в майбутньому місцями військових і цивільних поховань [437].

Вітчизняна державна політика історичної пам'яті в неартикульованому вигляді почала формуватися з моменту розпаду Союзу РСР і постановня

незалежної України і носила у цілому національно спрямоване наповнення. Традиційно склалося, що цей сектор державного управління в Україні контролювався за безпосереднього керівництва президентів і тому залежав від їхніх особистих поглядів. З невеликими розбіжностями, історична політика до 2005 року здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Тобто, політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин.

Як зазначається в аналітичній записці «Концептуальні засади державної політики пам'яті», підготовленій Національним інститутом стратегічних досліджень, наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ століття, під час відзначення ювілейних дат, проведення комеморацій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією [101].

Підсумком 90-х років ХХ століття – перших років ХХІ століття для України та РП ознаменовано новим витком розвитку двосторонніх взаємин, оскільки обидві держави, майже одночасно здобувши незалежність, утверджуються на міжнаодній арені як рівноправні учасники міждержавних взаємин, відбувається зближення їх зовнішньополітичних векторів, взаємовигідне ділове партнерство, одночасно проводяться економічні реформи. Своєрідним підсумком політичної взаємодії двох сусідніх держав став вихід українсько-польських взаємин на рівень стратегічного партнерства, яке остаточно оформилося на кінець 90-х років ХХ століття [281, с. 77], а це, у свою чергу, проявилось у доволі злагодженій та узгодженій політиці пам'яті, що репрезентувалася обома державами.

Фактично, якісно новий етап реалізації історичної політики починається з 2005 року і пов'язаний із Президентом України В. Ющенком. З цього часу державна політика пам'яті, її змістовне наповнення і методи роботи зазнають кардинальних змін. Принциповість позиції та рішучість дій у справі формування колективних уявлень про минуле послуговували однією з головних причин загострення внутрішньо- і зовнішньополітичної полеміки навколо питань історичної пам'яті.

Однак, важко не прослідкувати і неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле, яка спостерігається в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовується на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України може діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України [101]. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни, героїзацією УПА, українсько-польського міжнаціонального протистояння на Волині у роки Другої світової війни, постаттю С. Бандери, відкриттям меморіального кладовища Орлят у Львові, тощо.

Різновекторні репрезентації історії суттєво заважають формуванню національної пам'яті. Так само, як факти встановлення пам'ятників постатям імперсько-радянської доби дезорієнтують колективну пам'ять українців, уповільнюють процеси націо- та державотворення.

Не можна не погодитися з думкою Ю. Шаповала про те, що впродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була іманентно закладена в історієписанні політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими претензіями до «інших».

Отже, політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-

символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї. Водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій [415].

У дослідженнях історичної пам'яті є загальноновизнаною думка про те, що маніпуляції зі спогадами і пам'яттю є зручним інструментом для управління суспільною свідомістю. А звідси найпоширенішою темою дослідження в галузі історичної пам'яті стала проблема «політики пам'яті», тобто вивчення ролі політичного сегменту у виробленні і формуванні певних цінностей історичного минулого з якоюсь соціально-політичною метою. Особливо це характерно для країн, які ще тільки шукають свою модель національної ідентичності, а цими пошуками користуються ті чи інші політичні сили. У цьому сенсі і Україна і Республіка Польща є доволі показовим прикладом. Зазначимо, що така практика має місце в Україні та у РП, і такий стан триватиме до тих пір, поки український народ перебуватиме у стані невизначеності у справі формування і пошуку національної ідентичності і самосвідомості [157].

Як стверджує дослідниця історичної пам'яті А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної і архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів), ЗМІ тощо [240, с. 158]. Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються як в Україні, так і у Польщі.

Зазвичай, соціальна група або політична сила, що виходить на суспільну арену, приносить з собою власне трактування загального минулого, при цьому пам'ять певного колективу (групи, сили) запанує в соціальному дискурсі тоді, коли цей колектив домінуватиме. Наприклад, полярність політики пам'яті президентських каденцій Л. Кучми та В. Ющенко, доводять слушність цієї думки. Не вдаючись до скрупульозного аналізу, проілюструємо цю відмінність кількома прикладами. Л. Кучма: – ініціатива відзначення на державному рівні 350-ї річниці Переяславської ради; – створення, на пропозицію Москви, робочої групи для ревізії підручників з історії, написаних після розпаду СРСР. В. Ющенко: – ініціатива відродження Батурина як гетьманської столиці; – заклик до світової спільноти визнати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду проти української нації [240, 158].

Аналогічну ситуацію спостерігаємо і у Республіці Польща, особливо яскраво це проявилось із приходом до влади у тут правої партії ПіС («Право і справедливість»). Фактично, це найбільша партія правого спрямування в Польщі, яка знаходиться на польській політичній сцені з кінця травня 2001 року. За історію свого існування ПіС двічі формувал уряд Польщі (2005 та 2006 роки), тричі опинявся в опозиції – в 2001, 2007 та 2011 роках. У останньому скликанні Сейму партія Право і справедливість була найбільшою опозиційною силою [496, с. 41]. ПіС двічі перемагало у президентських перегонах: Л. Качинський займав найвищу посаду в державі від 2005 року до загибелі в смоленській авіакатастрофі в квітні 2010 року. Його брат Я. Качинський балотувався в президентських виборах 2010-го року, але в другому турі програв Б. Коморовському [364, с. 194]. Проте, у травні У 2015 року кандидат ПіС А. Дуда переміг у президентській гонці. Це були перші вибори у Польщі, починаючи від 2005 року, в яких святкувало перемогу Право і справедливість [304]. Нині Право і справедливість поєднує в собі елементи суспільного і національного консерватизму, а також солідаризму.

Із приходом у Республіці Польща до влади ПіС, на суспільну арену РП, було принесене і власне трактування, зокрема польсько-української минувшини,

з гіпертрофованим, на нашу думку, почуттям націоналізму та історичної справедливості [364, с. 194-195]. Формування під таким кутом зору національної політики пам'яті в Республіці Польща відчутно загострило українсько-польські міждержавні відносини та міжнаціональні взаємини [496, с. 41].

На підтвердження цієї тези наведемо один із найсвіжіших прикладів: 26 лютого 2019 року, як повідомив інтернет-ресурс «Вголос», Посольство Польщі в Києві висловило ноту протесту Міністерству закордонних справ України через невдоволення інформаційною таблицею, встановленою у знак пам'яті про події в Гуті Пеняцькій у роки Другої світової війни. За словами речниці дипломатичного відомства Польщі Е.Суварі, інформаційна таблиця, встановлена у 2018 році неподалік пам'ятника жертвам подій у Гуті Пеняцькій, що на Львівщині, «містить фальшиву інформацію про перебіг злочину 1944 року» [317].

У ноті заявляється, що польська сторона також невдоволена написом у місці пам'яті українців, які загинули у населених пунктах неподалік від Гути, у якому йдеться про вшанування українських жителів сусідніх сіл, «закатованих польськими шовіністами та радянськими партизанами». «Посольство Республіки Польща в Києві звернулося у цій справі із нотою протесту до МЗС України, наголосивши, що місця пам'яті з таким текстом ставлять під сумнів заявлену владою України політику добросусідства та примирення у відносинах з Польщею, а також просить українську сторону роз'яснити законність та обставини встановлення обох об'єктів», – повідомила речниця МЗС Польщі.

На таблиці, що стоїть поруч із пам'ятником жертвам трагедії у Гуті Пеняцькій, по-українськи, по-польськи та по-англійськи написано, що за злочин відповідають німецькі нацисти, а у селі діяли польські загони [317].

Наведений приклад яскраво ілюструє репрезентовану політику історичної пам'яті, яку не просто на сучасному етапі пропагує Республіка Польща на своїх теренах, але і намагається нав'язати власне трактування українській стороні, до того ж у безапеляційній формі, формуючи у такий спосіб суспільну

думку і це при тому, що відкриття меморіального комплексу у Гуті Пеняцькій відбувалося за участі Президентів України та РП.

Небезпека використання історії у політичних цілях – очевидна. Наприклад, польський вчений Є. Єдліцький визначає два варіанти, коли за допомогою історичної пам'яті можна досягнути максимального напруження і конфронтації у суспільстві: 1) освяченням деяких історичних подій, які б перетворили їх на впливові символи і міфи; 2) нагадуванням про масові кривди з вини іншої групи чи сили. Дослідник доводить, що колективна пам'ять може бути «холодною» або «гарячою», якщо «холодна» зберігає чи консервує факти, то «гаряча» — продукує політично актуальну версію минулого, а подальший розвиток подій залежатиме від емоційного напруження у суспільстві [185]. Звернення до героїко-войовничої («звитяжної») історії та відсутність відповідальності за завдані образи іншим суспільствам формують так звану пам'ять війни. Наприклад, героїзація в Україні УПА, С. Бандери, а в той же час прийняття у липні 2016 року Сеймом Республіки Польща резолюції «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Фактично, ця ухвала Сейму перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття [353, с. 179] і продемонструвала діаметрально різні, непримірні підходи у формування політики пам'яті в Україні та Польщі [281, с. 78].

Цілком погоджуємося з думкою польського історика Є. Єдліцького, який писав: «...Ми відповідаємо не а минуле, якого не повернути. Ми відповідаємо за те, що робимо сьогодні з нашим минулим, як узгоджуємо в ньому славу та сором, як самі собі про це минуле оповідаємо і які робимо з цього висновки. Жодна нація, попри спільні святині та звичаї не є духовним монолітом. Небагато змістового можна сказати про поляків взагалі, як і про українців чи росіян. Кожне суспільство складається з людей, які вирізняються вірою, способом мислення, моральністю та поведінкою під час випробувань. Якою мірою в середині кожного спільного «ми» ми маємо відповідати одне за одного?» [185]. Власне, дана теза, взята за основу правлячими політичними

елітами як у Польщі, так і в Україні, мала би лягти в основу формування державної політики національної пам'яті, і при такій умові, сусіднім націям не доводилося б, заходити на нове коло суперечок щодо історичної минувшими і уникнути міжнаціональних суперечок, котрі сьогодні досить гостро проглядаються у двосторонніх взаєминах.

Деякі політики та публіцисти порівнюють, що поляки винні українцям, а що українці полякам. Ця бухгалтерія викликає лише розпач і розбрат, адже одна кривда ані применшує, ані виправдовує другої, тим більше, що помста під виглядом справедливої відплати падала не на винних у стражданнях, а на випадкові та невинні жертви [185].

Формування державної політики історичної пам'яті в Україні та Республіці Польща на сучасному етапі великою мірою передано у компетенцію спеціально створених наукових інституцій. Зокрема, в Україні, свого роду модератором історичної пам'яті виступає Український інститут національної пам'яті (УІНП) – центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури. А у республіці Польща це – ПІН (Instytut Pamięci Narodowej).

Положення про УІНП було затверджене Постановою Уряду від 5 липня 2006 року № 927 [103], але реально запрацювала установа з 31 травня 2006 року як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. З жовтня 2018 року Кабінет Міністрів України схвалив рішення щодо створення територіальних органів інституту національної пам'яті для імплементації загальноукраїнської політики національної пам'яті на місцевому рівні й для доповнення цієї політики особливостями місцевої історії.

Основними завданнями Інституту задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського

народу, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби Першої та Другої світових воєн, жертв голодоморів та політичних репресій.

Схожа інституція, щоправда, з тривалішою історією існування та діяльності функціонує і у Польщі – це Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (IPN)) – науково-дослідний інститут у Польщі з функціями слідства і обвинувачення. Інститут національної пам'яті створено відповідно до Закону про Інститут національної пам'яті від 18 грудня 1998 року.

ІПН посідає досить важливе місце в суспільно-політичному житті РП. У своїй роботі установа керується згаданим «Законом про ІПН». Як зазначено на офіційному сайті установи, ІПН покликаний зберегти пам'ять про:

- втрати, які пережив польський народ під час Другої світової війни і після неї;
- патріотичні традиції боротьби проти нацистських і комуністичних окупантів;
- боротьбу за незалежну Польську державу на захист свободи і людської гідності [343].

ІПН діє відповідно до обов'язку розслідування злочинів проти миру, людяності й воєнних злочинів і потреби компенсувати шкоду, якої зазнали репресовані і постраждалі від тоталітарних режимів. Підпорядкований Інститут Сеймові, який затверджує його бюджет і складається з центрального управління у Варшаві, а також із одинадцяти регіональних управлінь у найбільших містах Польщі. Часові рамки, у межах яких працює інститут, – це період з 1939-го по 1989 рік включно, тобто період Другої світової війни, а також комуністичне правління.

Визнаним фактом є те, що важливою складовою дослідження історичної пам'яті, особливо її травматичного виміру є усна історія. Саме усна історія,

свідчення очевидців та учасників подій ХХ століття, які, сьогодні, є проблемою суперечок і політичних маніпуляцій, є одним із пріоритетних напрямків роботи УІНП та ІПНУ. Термінологічні дискусії навколо поняття усна історія, її статусу тривають і досі: її розглядають як методологію або ж як окремий напрям у науці. Отож, усна історія – це частина гуманітарного знання, яке виступає суто як методологія (використовують для вивчення соціальних аспектів, реконструкції минулого, аналізу усних джерел) або ж як окрема історична галузь [275, с. 165-166].

По суті, ефективність державної політики історичної пам'яті, залежить від рішень, які приймають президент, парламент, уряд та інші державні інституції, зокрема, Інститути національної пам'яті в Україні та Республіці Польща. Усі вони мусить враховувати позицію громадянського суспільства, історичне минуле, національну структуру суспільства. Практика показує, що рішення, які стосуються історичної пам'яті повинні відповідати інтересам громадянського суспільства в цілому, а не ініціюватися лише окремими політичними партіями.

У даному контексті важливою є теорія відомого французького історика П.Нора про «місця пам'яті», зокрема, він пише про те, що «історія не повинна бути слугою політичної кон'юнктури, її не можна писати під диктовку. У вільній державі ні одна політична сила не вправі присвоїти собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання» [292, с. 45]. Окрім того, дослідник наголошує, що колективна пам'ять репрезентується у так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується пам'ять суспільства. Також на переконання французького вченого, вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи. Однак, місця здатні виконувати функцію увічнення пам'яті лише за умов, якщо люди про це піклуються. Найчастіше науковці виділяють такі «місця пам'яті» – особистісні, локальні, регіональні, загальнонаціональні, міждержавні.

Безперечно, що спонтанної історичної пам'яті немає, а значить потрібно створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організовувати святкування [281, с. 78-79]. Із розвитком інформаційних та комунікативних технологій управління історичною пам'яттю стає невід'ємною складовою політичного менеджменту, потужним засобом впливу на масову свідомість, інструментом легітимізації державних та наддержавних утворень [257].

Як зауважує львівська дослідниця Г. Луцишин, що утвердження ідентичності і єдності нації, найперш є можливим через проведення парадів, святкувань річниць, популяризацію місць національної пам'яті, і, це повинні робити інститути громадянського суспільства та інститути влади [257]. З цього виходили автори проекту «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року», наголошуючи, що політика держави має ґрунтуватися на ідеї консолідації всіх українців, незалежно від місця проживання, походження і покоління, з метою забезпечення загальнонаціональної консолідації на принципах зміцнення української національної ідентичності, об'єднання світового українства навколо ідеї національного відродження і гідного утвердження української нації в сучасному світі, тощо [105].

Не можна оминати на сьогодні і визначальний засіб політики пам'яті в Україні, як політичне протистояння, яке під час чергових виборчих кампаній щораз загострюється. Як зазначає українська дослідниця В. Карлова, «щоб надати відмінностей у своїх програмах і напрямках діяльності, політичні партії та блоки активніше використовують риторику колективних уявлень про минуле. І такі полярні розбіжності у поглядах на низку найпроблемніших та драматичних сторінок національної історії мають ознаки виразно маніпулятивного характеру» [220, с. 206]. Не вдаючись до аналізу програмних моментів, використовуються для маніпуляції суспільною свідомістю і розіграшу карти «розколу» українського народу, зауважимо лиш про те, що така «політика» тільки розколює національну пам'ять, а відтак роз'єднує суспільство, веде до конфронтації у ньому, що аж ніяк не сприяє консолідації

української нації, яка проходить складний процес свого творення і шукає своє місце серед світової спільноти [157].

Існування велика кількість факторів, котрі впродовж тривалого часу впливали і продовжують впливати тою чи іншою мірою на формування відмінностей історичної свідомості серед громадян України. Звісно, у такому поляризованому суспільстві, яким воно є у сучасній Україні, марно сподіватись на якийсь консолідуєчий ефект за допомогою такого інструменту, як історична пам'ять. Не кажучи вже про те, що існує й індивідуальний досвід кожної людини чи суспільний досвід груп, які мають різні критерії оцінок історичних подій.

Не можна не погодитися із Л. Герасименко про те, що сучасну ситуацію в Україні у царині історичної пам'яті визначають такі характерні особливості, як, наявний виразний дуалізм у поглядах на минуле, коли у суспільній свідомості побутують різні, часом антагоністичні і конкурентні між собою моделі історичної пам'яті; існування регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи національної ідентичності. Відсутнє також цілісне бачення національної історії, натомість переважає її надмірна фрагментація [157].

На наше переконання, якраз, саме надмірна фрагментизація історії, сьогодні є найбільш гострим каменем українсько-польських суперечок щодо подій недалекої минувшини. Візьмемо до прикладу виходу у польський прокат восени 2016 року художнього фільму В. Смажовського «Волинь», який, як вважає волинська дослідниця Л. Стрільчук, за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації «фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні взаємини» [353, с. 181], тим не менше, за касовими зборами фільм побив усі рекорди РП за останні десять років [312], а отже, його подивилася значна частина польського суспільства. Наслідком прокату, згідно польської статистики, стало масове негативне сприйняття поляками спільної історії і українців та України, як такої [353, с. 181-182].

Україна очевидно програє Республіці Польща і у такій важливій площині політики державної пам'яті, як підручники і література наукового та науково-популярного плану, яка б висвітлювала проблемні щодо узгодження історичні сторінки. До прикладу зауважимо, що шкільні підручники у нашій державі, як власне, і підручники для вузів не містять жодної інформації про українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині у роки Другої світової війни. У той час, як польські навчальні посібники таку інформацію містять і є доволі красномовно проілюстровані відповідними фото.

Більше того, польський ППН успішно продукує науково-популярні видання розраховані не лише на польського, а й на українського читача, у яких польська візія проблеми подається у доволі безапеляційній, а за відсутності в Україні аналогічної друкованої продукції, безальтернативній формі. Візьмемо до прикладу книгу «Польща – нарис історії» [310], що вийшла під редакцією В.Менждецького та Є. Брацисевича. Видання побачило світ в 2015 році у Варшаві, як уже йшлося, за підтримки Інституту національної пам'яті та Комісії переслідування злочинів проти польського народу. Наприклад, про міжнаціональне протистояння поляків та українців у роки Другої світової війни, у даній книзі йдеться на кількох сторінках, але фотографіями жертв конфлікту представлена лише польська сторона [310].

Як пишуть О.Каліщук та Л.Стрільчук у рецензії на книгу «Польща – нарис історії», Республіка Польща вкладає величезні кошти у популяризацію власної точки зору на історію. Разом із цим, поляки формують певний світогляд у читача цієї літератури, зрозуміло, що пропольський. І якраз цієї частини стосуються наші занепокоєння: Україна не те що не веде рівноцінної популяризації власної історії і культури у РП, чим уже сама по собі програє інформаційний простір, і, очевидно, поступається у здійсненні державної політики історичної пам'яті, але нинішня гуманітарна політика держави зводиться до того, що нам нема чого протиставити польській продукції у нашій державі [214, с. 66-68]. Необхідно констатувати той факт, що Республіка Польща, продукуючи такі, і подібні видання, українською мовою турбується

про популяризацію власної історії та культури за межами держави, у даному випадку на Україні, що в принципі, є досить позитивно. Однак, не всі історичні події, що викладаються у виданні мають однозначну оцінку, особливо з точки зору української історії, і викликають, що найменше, ревізію, а іноді і незгоду із точкою зору польських авторів [214, с. 68].

Поза сумнівом, що зазначені чинники ускладнюють формування й ефективно впровадження політики пам'яті у нашій державі. Загалом, стан історичної пам'яті українців можна характеризувати як кризовий. Тобто ще раз підкреслимо, що лише у стабільному соціумі можлива консолідація громадян стають ризикованою справою і лише поглиблюють роз'єднаність суспільства. Тому і виходить, як влучно зазначає Ю. Шаповал, «що коли історію пишуть люди зі своїми симпатіями і вподобаннями, тоді читач має справу не з фактами, а з інтерпретаціями» [415].

Аналізуючи та порівнюючи політику пам'яті України та Республіки Польща слід підкреслити, що невід'ємним проявом державної політики пам'яті є і меморіальний складник ушанування жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, яка сьогодні, на жаль, справедливо, отримала назву «війни пам'ятників» [183]. Адже «меморіали» – це те що створюють офіційні владні структури щоб зберегти пам'ять. Нині склалася ситуація, коли фактично по всій Польщі встановлюють пам'ятники, меморіальні дошки, «волинські хрести» (на території РП встановлено близько трьох сотень об'єктів пов'язаних із вшануванням жертв польсько-українського протистояння) [216, с.50]. Як зауважує український історик О. Каліщук, такий стан речей різко контрастує з ситуацією в Україні, де окрім Павлівки маємо пам'ятники, що вшановують українські жертви міжнаціонального конфлікту у 1943 – 1944 роках лише в Гончому Броді та Красному Саду (Волинь).

Чимало запитань постає у суспільстві з приводу надписів на пам'ятниках. Чимало науковців та громадських діячів звертають увагу на відмінності у підходах до цієї справи польської та української сторін. Так, наприклад, у надписі на пам'ятнику в Гончому Броді (Ковельський район Волині),

українська влада уникла конкретизації, не вказуючи від чиїх рук загинули українці, і не використовувала слів на кшталт «замордованим», «бандити», що, зазвичай, культивує польська сторона. Як приклад згадаймо напис на пам'ятнику у Холмі (вочевидь менш толерантний): «На честь поляків, як були замордовані на східних територіях, жертв геноциду, здійснюваного українськими націоналістами ОУН-УПА. У 1943 – 1944 роках, а також тих братів українців, які за порятунок поляків заплатили найдорожчу ціну» [216, с. 52]. Це очевидний і доволі промовистий приклад політики пам'яті, що здійснюється державами по обидва боки українсько-польського кордону, який дозволяє зрозуміти різницю у підходах і усвідомити причини конфлікту національних пам'ятей українців та поляків.

Упродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була іманентно закладена в історієписанні політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими претензіями до «інших». Яскравим прикладом у цьому сенсі може слугувати ідеологічний вимір вітчизняної історії. У цій царі склалася ситуація, у якій доволі часто, ті кого ми пам'ятаємо і вшановуємо перетворюються на схематичних маріонеток, життя і цінності яких використовуються для підтвердження чи поширення певних суспільних ідеологем. Така пам'ять є небезпечною, зазвичай вона використовується як інструмент численних маніпуляцій свідомістю громадян з боку різних політичних сил. Як результат, – в українському суспільстві ми спостерігаємо розколотість та кризовий стан історичної пам'яті [154, с. 71]. Спроби української влади, механічним способом, вирішити ці чи інші проблеми приречені на невдачу, оскільки викликають спротив тієї чи іншої частини українського суспільства.

Українська дослідниця Л. Герасименко, у зазначеному контексті, радить активізацію громадянської дискусії довкола складних і дражливих проблем, у тому числі українсько-польської історії, різнобічно висвітлюючи їх у засобах масової інформації і позбавляючи у такий спосіб їх маніпуляції політичними

силами. Звісно, у цьому процесі слід віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би усвідомленню національної історії [157].

Отже, політика пам'яті – це процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї. Водночас вони здатні виконувати і функції соціального захисту, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій.

У такому поляризованому суспільстві, яким є сучасна Україна, марно уповати на консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам'яті. Не кажучи вже про індивідуальний досвід кожної людини, суспільний досвід груп і виразно фрагментована політична культура диктують різні критерії оцінок історичних подій і різні пояснення мотивацій. У таких умовах проблеми історичної пам'яті (як і колективної відповідальності) неминуче потрапляють у зону метафоричного моделювання. І надзвичайно важливо дбати про те, щоб тягар міфів не зруйнував остаточно фундамент загальногромадянської ідентичності.

Політика пам'яті у суспільстві впроваджується через масові історичні наративи (освітні та просвітні програми з історичної тематики, передачі на радіо, телебаченні, документальні та історичні фільми, науково-популярні статті у журналах та газетах). І, якщо історична пам'ять не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, як з середини, так і виступати підвалиною добросусідських міжнаціональних відносин поляків та українців, пропонувати прийнятну для них систему міфів і символів. Втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм і ворожнечу [415].

Отже, можемо висновкувати, що політика пам'яті, що формується та здійснюється в Україні та РП є своєрідною канвою для міждержавних двосторонніх взаємин. Виявлені факти свідчать, про певні диспропорції і перегини у формуванні історичної пам'яті щодо сусідів Польщею і прогалини та недопрацювання Українською стороною у цій площині.

2.2. Генеза українсько-польських суперечок та суспільно-історичні стереотипи у міжнаціональних взаєминах.

Польсько-українські відносини 90-х років ХХ – перших десятиліть ХХІ століття можна аналізувати в різних аспектах: політичному, економічному, соціальному, культурному. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує процес формування історичної пам'яті в посткомуністичних Польщі та Україні, пов'язаної з подіями польсько-українського минулого. Адже, проживання на порубіжних територіях і, в силу того, постійні міжнаціональні контакти, і – як результат, багато в чому спільна історія (не завжди добросусідська), логічно породили міжнаціональні суперечки та стали основою для формування спільної та відмінної історичної пам'яті та історичних стереотипів, що побутують в обох суспільствах стосовно сусідів.

Історичні стереотипи як образи мислення і сприйняття оточуючого світу завжди мали місце в українсько-польських відносинах. Образ сусіднього народу, через ті чи інші історичні обставини, часто представлений як набір певних рис, що не завжди відповідають дійсності. Взаємні негативні/позитивні уявлення польського і українського суспільств проходили розвиток відповідно до інтенсивності польсько-українських контактів. У різні періоди історії стереотипи зароджувалися, змінювалися й зникали. Схожий процес відбувався на початку 90-х років ХХ століття, після здобуття Україною незалежності та встановлення демократії у Польщі. Обидва народи почали по-новому дивитись на спільні історію, сьогодення та майбутнє [408, с. 618].

Місця національної пам'яті, які виступають головним об'єктом нашого дослідження є, свого роду ретранслятором і віддзеркаленням тих міжнаціональних суперечок і стереотипів, які глибоко вкоренилися у свідомості українців та поляків, бо ж саме місця національної пам'яті є конкретним матеріальним уособленням певних історичних подій і суспільно-історичних

стереотипів, що з ними пов'язані. У цьому сенсі роль окремих людей, представників двох націй, є чи не найвагомим, визначальним фактором сучасних міжнаціональних та міждержавних стосунків, добросусідських відносин двох держав і народів [363, с. 9-10]. Бо, саме міжлюдські стосунки визначають сьогодні суспільні стереотипи: поляка для українців, та українця для поляків, і саме крізь призми цих стереотипів сприймається сусідня держава, суспільство та формуються міждержавні відносини [284, с. 89-92].

На рубежі тисячоліть людство пережило черговий пізнавальний переворот, який іменують «поворотом до пам'яті». Людській спільноті притаманна здатність пам'ятати минуле. Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце у ній [359, с. 373-374]. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою [188] і формування на цьому ґрунті суспільно-історичних стереотипів.

Необхідний елемент історичної пам'яті будь-якої нації – це позитивні та негативні стереотипи, насамперед причетні до формування образу свого безпосереднього сусіда. У польському й українському суспільствах початку 90-х років ХХ століття процес заміни старих стереотипів особливо актуалізувався, оскільки незалежні Польща й Україна виникли в цей час із власними концепціями спільного минулого та майбутнього [409, с. 223].

Саме поняття історичного стереотипу вимагає детальних досліджень, оскільки це явище інтердисциплінарне і його досліджують різні науки серед яких соціологія, історія, соціальна психологія, культурна антропологія тощо.

Вдаючись у коротку історію формування поняття «соціальний/суспільний стереотип» зауважимо, що вперше термін «соціальний стереотип» у науковий

обіг увів американський журналіст В.Ліппман. Дослідник називав стереотипами «образи в наших головах», які відмінні від справжнього образу світу, і припустив, що «людські вчинки виходять не з прямих та очевидних знань, а з картин, які індивід формує сам або одержує від когось іншого» [297, 126].

Отже, історичні стереотипи – це стійкі уявлення про минуле своєї або чужої соціальної спільноти (етносу, нації, класу), які набули поширення в конкретному соціумі й перетворилися (чи перетворюються) на стійкий елемент суспільної свідомості [189, с. 21]. Історичними стереотипами можна також називати спрощені й усталені оцінки впливу особливостей історичного розвитку на сучасний стан, культуру та суспільні установки певної групи людей [335, с. 39]. В нашому випадку, цими групами виступають українська та польська нації, сучасні покоління, представники яких ретранслюють історичні знання та історичний досвід. Тому, на наше переконання, саме міжлюдські стосунки є відзеркаленням стану міжетнічних відносин.

Як слушно зауважує історик Л. Стрільчук, безсумнівними є факти певної упередженості, негативних стереотипів, які існують в свідомості українського та польського народів, породжених частими конфліктами та драмами історичної минувшини. Основними проблемами української історії, що представлені у польській свідомості стереотипами, є: відносини Київської Русі та Польського королівства у X–XII століття, перебування українських етнічних територій у складі Польської корони та Речі Посполитої, козацькі війни XVII–XVIII століття [408, с. 618]. Необхідно пам'ятати, що період Княжої доби в Україні й зміцнення державності в Польщі – це час, коли саме і почалися взаємовідносини і перші суперечності викликані спробами Польщі розширити свої володіння на схід і опором їм з боку руських князів. Окрім того, період входження руських земель до Польщі та обмеження їхнього суверенітету польськими королями теж не повинен лишатися поза увагою при дослідженні генези українсько-польських суперечок і протиріч.

Цілком погоджуємося із думкою Л.Стрільчук про те, що негативний стереотип українця у Польщі прививався переказами про Хмельниччину і гайдамаччину, підсилювався відносно свіжими подіями Другої світової війни та подіями на Волині середини 40-х років ХХ століття. А на західних теренах України образ сусіда-поляка викликає асоціації з утисками українців, коли на «східних кресах» другої Речі Посполитої закривалися українські школи, культурно-освітні заклади, руйнувалися православні церкви, нищилися селянські господарства під час пацифікації. У роки війни польське підпілля винищувало українську інтелігенцію, а нова повоєнна влада Польщі продемонструвала своє відношення до українців через акцію «Вісла» [363, с. 10].

Дражливо-дискусійними для польського суспільства є теми національного відродження українців ХІХ століття і теорії відновлення української державності, польсько-українські конфлікти ХХ століття, зокрема, війна 1918–1919 років, українська національна меншина в міжвоєнній Польщі, військово-політичне протистояння на Холмщині та Волині у 1938–1947 роках та багато інших [408, с. 618].

Відомим є і той факт, що у період існування тоталітарних режимів у досліджуваних країнах, негативні стереотипи в українців та поляків по відношенню один до одного ще більше посилювалися через здійснювану владою антипольську пропаганду в Україні і антиукраїнську в Польщі, зокрема шляхом фальсифікації та викривлення історії. У свідомості пересічних поляків українці поставали «націоналістами» в самому крайньо негативному значенні цього слова, саме тому українці уявлялися найбільшими ворогами поляків, а значить – причиною усіх їх нещасть [187, с. 5-11].

Заради справедливості, слід наголосити і на тому факті, що українці жодного разу не забирали у поляків державності, в той час, як поляки робили це двічі! Попри вище перелічені факти слід пам'ятати і наступне: багатовікове сусідство українців та поляків несе в собі і багато позитивних прикладів добросусідських, партнерських відносин, коли два сусідні народи спільно, і

досить успішно, боронилися проти ворогів, взаємозбагачувалися культурно. Прикладом спільної героїчної історії може слугувати перемога над рицарями Тевтонського ордену у Грюнвальдській битві 1410 року, спільними зусиллями поляки та українці під проводом Яна Собеського розгромили турків під Віднем у 1683 році [352, с. 75]. Досить довгий час обидва сусідні народи перебували у складі одних і тих же держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій [359, с. 374]. Окрім того, українці та поляки паралельно пережили тоталітарні режими, гостро і одночасно випробували на собі кризу розпаду комуністичної системи, паралельно шукали шляхи виходу із неї. Пішовши кожна своїм шляхом, Україна та Республіка Польща намагалися зберігати добросусідські відносини, налагоджувати і розширювати співробітництво. І це не випадково, адже два сусідні народи мають так багато спільного, що їх об'єднує: близькість мов, культур, ментальності, врешті спільна добросусідська історія, порубіжні території проживання.

Як бачимо, проблемних та суперечливих сторінок історії в українсько-польських взаєминах чимало, однак, ми проаналізуємо лише події ХХ та початку ХХІ століття крізь призму суспільно-історичних стереотипів двох народів, і на це є щонайменше дві вагомі причини. По-перше, відносно, невелика часова віддаленість, яка уможлиблює прослідкувати становлення та еволюцію історичних стереотипів серед покоління, яке зберігає травматичний досвід Другої світової війни та повоєнного періоду і покоління, яке отримало історичну пам'ять від своїх батьків та дідів і виступає ретранслятором недалекої історичної минувшини. По-друге, ХХ століття, як жодна інша епоха, насичене глобальними за масштабами подіями та трансформаціями, як то Перша та Друга світові війни, зміна державних кордонів і територіальні трансформації, становлення та падіння різних за своєю суттю держав на теренах Польщі та України, міжнаціональні конфлікти, тощо.

Отож, визначена у дисертації нижня хронологічна межа, стане умовною відправною точкою нашого аналізу щодо побутування, формування та еволюції суспільно-історичних стереотипів у польському та українському суспільствах

по відношенню одне до одного. А щодо прямого узалежнення міжнаціональних відносин від суспільно-історичних стереотипів, то враховуючи вище викладене, приймімо цю тезу за аксіому.

На рубіж 80-90-х років ХХ століття, коли на політичній карті Європи з'являються незалежні Республіка Польща, а згодом і Україна, в обох новопосталих державах історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така, фактична, відсутність національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних запитань історичного минулого [353, с. 177].

Переписуючи свою історичну автобіографію, яка у радянські часи була перекрученою, замовчуваною і підтасованою під ідеологічні потреби тоталітаризму, українці та поляки, паралельно виписували свою роль у європейській та світовій історії. Саме на цьому етапі і постали перші суперечки, що іноді набували крайньо-діаметральних бачень по обидва боки кордону [281, с. 77-78]. Суперечки, головним чином стосувалися трактування подій національно-визвольних змагань початку ХХ століття, коли на одних і тих же теренах і поляки, і українці намагалися побудувати та утвердити власну державність. Згідно із трактуванням подій Першої світової війни, що їх подав польський історик М.Клімецький, галицькі українці розраховували на перемогу Австрії та Німеччини і на переділ Галичини. Як і поляки, організовували свої легіони, українці створили у 1914 році легіони УСС. Польські політичні партії розуміли, що кордони будуть визначати держави-переможці, натомість «горизонт українських політиків замикався на Австрії» [507]. Подане вище трактування передумов складних польсько-українських відносин початку ХХ століття можна вважати, на думку Л. Хахули, загалом раціональним обґрунтованим знанням джерельних матеріалів [407, с. 81-82]. Але саме

бачення повоєнних наслідків, уже викликало конфлікти між українцями та поляками.

Суперечки між сусідніми народами викликали і взаємовідносин українців і поляків у часи Другої Речі Посполитої; міжнаціонального конфлікту між українцями та поляками на Волині у роки Другої світової війни; повоєнної акції «Вісла»; періоду радянського тоталітаризму. Фактично, майже уся історія ХХ століття, викликала різночитання, дискусії, взаємні претензії та образи [496, с. 40].

І, хоча, на рівні вищого державного керівництва обох країн від початку 90-х років ХХ століття робилися спроби максимально болючі і суперечливі сторінки історичного минулого, в обох суспільствах пам'ять про ці події стояла доволі гостро. Візьмемо, до прикладу, той факт, що уже 3 серпня 1990 року Сенат РП видав Ухвалу, якою засудив акцію «Вісла» 1947 року. У документі зазначалося, що відповідальною за масові переселення українців є комуністична влада, а цим рішенням Сенат фактично визнавав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Б.Берута. Незважаючи на зафіксовану в Ухвалі ідею про те, що «з огляду на присутність українського населення в Польщі, особливого значення набуває взаємне пізнання, зрозуміння та поєднання поляків з українцями», в очах багатьох українців акція «Вісла» легітимізувалася як одна з історичних провин Польщі перед Україною [464, с. 377], підтверджуючи стереотип репресивної політики повоєнної Польщі щодо українців. Однак, для польської історичної пам'яті «Вісла» залишалася «слухною відповіддю на злочини УПА під час війни чи після неї» [477, с. 99] або джерелом для контр-стереотипу [409, с.224-225].

У 55-ту річницю акції «Вісла» Інститут національної пам'яті РП провів наукову конференцію в Красічині, що поблизу Перемишля, захід проходив під патронатом тодішнього польського президента А.Квасневського. У своєму виступі під час заходу польський президент назвав акцію «Вісла» ганебною та символом усієї підлості заподіяною тодішньою комуністичною владою українській меншині в ПНР. На думку А.Квасневського, суспільно-історичний

стереотип, що «Вісла» є безпосереднім наслідком злочинів на Волині, був помилковим та етично недопустимим [451, с 228].

Підписання президентами РП та України у травні 1992 року «Договору між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» [99, с. 613] стало свого роду двосторонньою декларацією політичної волі на міжнаціональне зближення. Як зазначає львівський історик Л.Хахула, тодішня польська влада на чолі з президентом Л.Валенсою декларувала прихильність польського суспільства до України та українців, іншими словами, оперувала позитивними стереотипами. Під час візиту Президента Польщі до України, у травні 1993 року у газеті «Rzeczpospolita» з'явився відкритий лист, автор якого, Б.Осадчук, зазначав, що саме ініційована Президентом «Солідарність» радикально і ґрунтовно змінила ставлення українців до РП та поляків [409, с. 226].

У той час, в самій Польщі суспільні стереотипи щодо України та українців були досить невтішними. Україна на початку 90-х років ХХ століття для багатьох поляків залишалася страшним і занедбаним краєм, часто небезпечним для життя. Наприклад, у Перемишлі тих, хто мав намір їхати в Україну подорожувати, розцінювали як самогубців, бо Україна – це «...мабуть, бруд і різні зарази, мафія, голод, суцільний хаос» [441, с. 14]. Зважаючи на територіальну близькість Перемишля до кордону, місцеве населення вважалося «знавцями справи». Журналіст газети «Życie Przemyskie» перед тим, як вирушити в подорож Україною, «на всякий випадок зробив собі щеплення від дифтерії, набрав сухого провіанту, ліків і коньяку для дезінфекції» [441, с.14]. Не можна не згадати і про той факт, що поляки вбачали з боку України і певну загрозу, особливо жителі прикордонних територій. Підставами для цього були великі запаси ядерної зброї і непередбачуваність, на початку 90-х років ХХ століття, політики української влади.

Сприйняття України і українців польським суспільством крізь такі стереотипи і актуалізація на повістці денній узгодження трактування спільної історії, проблеми із облаштуванням та відкриттям Цвинтаря Орлят у Львові

зовсім не сприяли налагодженню міжнаціональних взаємин, радше – навпаки [284, с. 90]. Саме тому, зусилля докладені політичною владою обох країн та інтелектуальною елітою, навряд чи можуть бути переоцінені у даній ситуації.

А між тим, працюючи над узгодженням трактування спільної історії, здійснюючи кроки направлені на міжнаціональне зближення та примирення, на найвищому державному рівні було зроблено вирішальні кроки у 90-х роках ХХ – першому десятилітті ХХІ століття. Згадаймо наприклад, спільну заяву президентів України та Республіки Польща «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 року [97], відкриття президентами обох країн Л.Кучмою та А.Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині у 2003 році, вироблення спільної візії щодо меморіалу орлят у Львові та відкриття тогочасними президентами В.Ющенком та А.Квасневським 24 червня 2005 року на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіалу орлят» [180, с. 367], відкриття В.Ющенком та Л.Качинським 13 травня 2016 року пам'ятника меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП) [353, с. 179], а 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В.Ющенко та Л.Качинський беруть участь у вшануванні жертв міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна) [355, с. 65].

Підсумовуючи період двадцятиліття української незалежності можна було з певністю стверджувати, що обома націями: і українцями, і поляками зроблено величезний поступ на шляху подолання негативного історичного спадку, переламано закоренілі негативні суспільно-історичні стереотипи у свідомості сусідніх народів.

Так, наприклад, на кінець першого десятиліття ХХ століття, якісно змінюються істотно-суспільні стереотипи. Зокрема, для українця сусід-поляк асоціювався з потужним економічним зростанням, успішними і швидкими реформами, добробутом. З точки зору поляка – сусід-українець – це гостинний

сусід, добросовісний заробітчанин, а сусідня країна Україна – стратегічний партнер [363, с. 12].

З плином часу позитивні стереотипи серед українців та поляків щодо одні інших мали позитивну динаміку: усе менше звучало взаємних претензій та образ, усе частіше зав'язуються міжлюдські, бізнесові, дружні контакти. Перше десятиліття ХХІ століття принесло ще більше зближення двох сусідніх народів. Українці та Україна у свідомості поляків асоціюються з «Помаранчевою революцією», стратегічним партнерством, футбольним чемпіонатом Євро – 2012 [363, с. 12-14], який спільно проводили дві країни. Запровадження безвізового режиму створило можливості для вільного пересування країною-сусідом, ознайомлення з його культурою, мовою, історією, уможливило відвідання місць національної пам'яті.

Широку соціальну солідарність поляків з українцями під час революції Гідності засвідчили соціологічні опитування проведені у Республіці Польща в лютому 2014 року, під час яких 65% опитаних польських респондентів виразили зацікавлення подіями в Україні, а 63% підтримували протестувальників. Зазначимо, що у часи Помаранчевої революції симпатиків до України було 54% [490, с. 3]. Симпатиками В.Януковича виявився 1% із опитаних респондентів [24, str. 54].

Про зростання кількості симпатиків Польщі в Україні, а разом з тим свідченням про здолаття негативних стереотипів, засвідчили соціологічні опитування проведені у березні 2014 року в Україні, що були проведені на замовлення міжнародного республіканського інституту [26, str. 26]. Цифри, фактично, говорять самі за себе: своє ставлення до Республіки Польща як «тепле», а третина (34 %) – байдуже і лише 15% опитаних заявили про «прохолодне» ставлення до своїх польських сусідів.

Зважаючи на той факт, що опитування походилися в усіх регіонах України, вони продемонстрували особливості ставлення до поляків у різних частинах нашої країни. Так, наприклад, найвищий рівень позитивного ставлення до поляків було виявлено у Західній Україні, де цей показник сягнув 79% із

опитаних, Центр України продемонстрував 70% прихильність, дещо меншими відсотки були на Сході і півдні України [479, с. 95-98].

Однак, як уже йшлося у попередньому підрозділі, з приходом до влади в Республіці Польща правої партії «Право і справедливість», ситуація стала різко змінюватися, як з точки зору міждержавних відносин, так і з точки зору міжнаціональних взаємин і симпатій. Подолані із такими труднощами негативні стереотипи минувшини знову постали на повістці денній у міжнаціональних українсько-польських відносинах, ставши, по-суті, новими обличчями старих проблем.

Реанімування суперечок навколо історичної минувшини, особливо подій Другої світової війни на Волині, стало безпосереднім наслідком втілення у життя національної політики, зокрема політики пам'яті, яку здійснює правляча політична сила, виконуючи свої передвиборчі обіцянки [266]. Першим тривожним сигналом для українського суспільства стала червнева заява 2013 року Сейму Республіки Польща, яка була зроблена у переддень вшанування пам'яті про 70-ту річницю трагічних подій на Волині 1943 року і спричинила шалений суспільний дискурс у Польщі, поставивши на порядок денний питання переосмислення ставлення до України й українства [284, с. 91], продемонструвавши, що сподівання української сторони на капку у суперечках щодо подій на Волині 1943 - 1944 років марні [353, с. 179].

Історія отримала своє продовження у 2016 році, коли українське керівництво висловило готовність просити вибачення за старі історичні кривди у польської сторони, чим викликала резонанс вже в українському суспільстві. А 22 липня Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Ухвала польського Сейму, фактично, звела нанівець усі попередні досягнення українського і польського політикуму у справі міжнаціонального примирення [281, с. 77-79], витягнувши скелети старих стереотипів на загальносуспільний суд.

22 липня 2016 року стало новою поворотною точкою у польсько-українських міжнаціональних взаєминах – взаємні звинувачення підтримувані і підігрівані чинною польською владою швидко переростають у так звані «війни на могилах», побиття українських студентів і заробітчан у Польщі, обстріл Консульства РП в Луцьку 29 березня 2017 року. Ще більше роздмухав міжнаціональну неприязнь фільм В. Смажовського «Волинь», що вийшов у польський прокат в жовтні 2016 року [287, с. 109].

Два послідовні і, доволі, гучні акценти (Ухвала Сейму РП від 22 липня 2016 року та вихід у прокат фільму «Волинь») зроблені польською стороною на волинських подіях часів Другої світової війни засвідчили про спроби маніпуляції історичною пам'яттю і суспільно-історичними стереотипами у політичних цілях [364 с. 195-196]. Події 2016 року, пов'язані із українсько-польським міжнаціональним протистоянням у роки Другої світової війни, увиразнили наскільки вони стали істотною частиною польської історичної свідомості. Власне, як і те, що вони ще раз виявили відмінності сприйняття їх в Україні та РП. Для польського суспільства тема Волині – жива, вона постійно викликає емоції, а для українського – маргінальний епізод, який має набагато менше значення, ніж протистояння з Росією та СРСР [124].

Досліджуючи вплив фільму «Волинь» на суспільні стереотипи поляків щодо українців та спільної історії, волинська дослідниця О. Каліщук звернула увагу на те, що ще задовго до виходу фільму В. Смажовського на екран, у Польщі він викликав бурхливі та позитивні емоції [210, с. 3-4], а після виходу на екрани до нього була прикута увага глядачів та критиків. Як засвідчують відомі наразі відгуки, загалом у РП стрічку сприйняли більш, ніж позитивно. І така схвальна оцінка не залежить від того, які кола представляють коментатори і яку ідеологію вони поділяють. Для прикладу варто навести декілька цитат. «... Це великий фільм. Безпрецедентний у польському кінематографі після 1989 року» (Тадеуш Соболевський) [488]. «... «Волинь» – це найважливіший польський фільм за останні роки. На таку продукцію дуже довго чекали: але це

було того варто, коли маємо кіно найвищої проби» (Кшиштоф Поляський) [475].

Найавторитетніший у Польщі історик, фахівець з українсько-польських відносин першої половини ХХ століття Гжегож Мотика назвав його видатним фільмом, який стане «обов'язковою лектурою» для кожного польського інтелігента і який вже змінив українсько-польський дискурс щодо волинських подій [504, с. 27].

А між тим, невиправдано жорстокі сцени фільму В. Смажовського «Волинь», перекручення історичних фактів, збурили польське суспільство, уже вкотре, за повоєнні десятиліття, загостривши історично-суспільні стереотипи стосовно східного сусіда – українця, розпалюючи міжнаціональну неприязнь [180, с. 369].

Наведемо ще один приклад, фільм «Волинь» відкриває епіграф – слова Я.Залеського «Жертви Волині були забиті двічі: перший раз від сокир українців, другий – через витирання з пам'яті». Як зауважив, наприклад, сучасний польський історик А.Шептицький, це твердження не відповідає правді щодо сучасної волинської дискусії. Адже правду про Волинь, рівно як і про Катинь, замовчували в часи Польської Народної Республіки, але не після 1989 року [499].

Як вважає Л. Стрільчук, фільм «Волинь» за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації «фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні взаємини» [359, с. 377], тим не менше, за касовими зборами фільм побив усі рекорди Республіки Польща за останні десять років [312]. Сьогодні ми можемо назвати сотні монографій та наукових статей з проблем українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, а якщо врахувати публіцистичні матеріали, то цей перелік буде становити тисячі публікацій, але, нажаль, мусимо констатувати, що історики не мають такого впливу на формування історико-суспільних стереотипів як політики, митці чи публіцисти.

І, хоча, в Україні фільм В. Смажовського «Волинь», одразу після його виходу на широкий екран, було заборонено до демонстрації, а польське суспільство, у головній своїй масі, з фільмом ознайомилося. Соціологічні дослідження засвідчили, що після кількох місяців прокату кількість поляків, які змінили своє ставлення до українців із позитивного чи нейтрального на негативне різко зросла.

Соціологічні опитування, які регулярно проводять у Польщі різні соціологічні центри, засвідчують регулярне і стабільне збільшення відсотку тих громадян, які стверджують свою обізнаність щодо волинських подій [210, с. 11-12]. Щоб не бути голослівним варто навести результати Центру опитувань суспільної думки (Centrum badan opinii społecznej) та Осередку вивчення громадської думки (Ośrodek Badań Opinii Publicznej), які фіксують постійне зростання відсотку осіб, які бодай мінімально обізнані про події українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни [508; 509; 480].

Отже, за даними опитувань, серед поляків станом на 2003 рік відсоток тих, хто нічого не знав про події міжнародного протистояння на Волині у роки Другої світової війни не знало 49% респондентів [26, str. 94], а у 2013 році – таких було вже 31%. Добре обізнаних із проблемою у 2003 році нараховувалося 14% від опитаних, а у 2013 році, відповідно – 28%. Після перегляду фільму «Волинь», кількість польських глядачів, які сприйняли його із захопленням сягнула 43%, а ще 21% – склали ті, хто дуже схвально відгукнувся про фільм [489].

У цьому світлі, абсолютно погоджуємося із думкою О. Каліщук, яка вважає, що навряд чи можна погодитися з думкою тих, хто твердить, що кількість запобіжників, вмонтованих у картину, є достатньою щоб запобігти зростанню антиукраїнських настроїв. Переваження позитивних та захоплених рецензій у польському медіа просторі та високий відсоток позитивних оцінок глядачів лише підтверджують ці побоювання [210, с. 22].

Фінал кінофільму «Волинь» – не в самому кіно, а у сенсі його значення не обмежується художньою цінністю, надто очевидним є політичний підтекст цієї

широкоформатної стрічки. В.Смажовський у своїх інтерв'ю декларував прагнення зняти стрічку, яка стане містком, а не муром між двома сусідніми народами, ініціювати активний діалог між українцями та поляками щодо волинських подій. Проте, у кінцевому випадку ми маємо радше твір, який звертається до шкідливих стереотипів та формує викривлене уявлення про історичну правду. Він не спонукає до пошуків відповіді на запитання: чому так сталося? Адже автори стрічки намагаються у однозначний спосіб потрактувати надзвичайно дражливу та делікатну сторінку українсько-польських відносин. У фільмі той страшний історичний період зображено не як трагедію усіх звичайних людей, а як драму польського народу, на якого крім окупантів зовнішніх накинута ще й ті, кого вони вважали братами. Причому саме вони виявилися чи не найлютішими душогубами [211].

Зроблена вище, розлога характеристика фільму «Волинь», на думку автора, надзвичайно яскраво ілюструє у який спосіб формуються суспільно-історичні стереотипи і доведено, що історія стає предметом політичних спекуляцій, загострюючи міжнаціональні взаємини. Наслідком різкого погіршення суспільно-історичних стереотипів стають так звані «війни на могилах», напади на українських студентів [400] та заробітчан у Польщі [399], що в останні роки стали нерідкісним явищем, розпалювання міжнаціональної неприязні.

Таким чином, напрошується висновок про те, що суспільно-історичні стереотипи в українському та польському суспільствах по відношенню одні до одних є досить живучим і дражливим елементом національної історичної пам'яті, який, до того ж, є надзвичайно чутливим до політичних змін. Впродовж 90-х років ХХ – початку ХХІ століття обидва сусідні народи, їх політична еліта, наукова громадськість яскраво продемонстрували, що можна досить успішно співпрацювати у справі подолання негативного історичного спадку у міжнаціональних взаєминах, а це у свою чергу нормалізує та розвиває двосторонні відносини, як на політичному, так і на міжлюдському рівні.

Гене́за українсько-польських суперечок має глибоке та розлоге коріння, однак, тільки рух вперед, а ніяким чином не пригадування минулого та взаємні дорікання, зможуть вплинути на нормалізацію взаємин та побудову добросусідських відносин. Від міжнаціонального примирення виграють усі: і пересічні громадяни і політики. А реанімування негативних національних стереотипів щодо сусідів, а тим більше спроба за допомогою них здійснювати політичні спекуляції – це шлях в нікуди. Окрім того, слід чітко розуміти і той момент, що подолання негативного історичного спадку у національній свідомості можливе лише при двосторонній взаємодії та узгодженій політиці України та Республіки Польща, як це відбувалося, наприклад, за часів президентства А. Кваснєвського. Враховуючи попередній позитивний досвід та чималі напрацювання є оптимістичні передумови дивитися у майбутнє з надією, і, хочеться вірити у те, що сучасний стан речей, стане, радше, негативним уроком, аніж нормою двосторонніх відносин.

2.3. Проблеми узгодження спільної історії та міжнаціонального примирення 90-х років ХХ – початку ХХІ століття.

Як уже йшлося вище, грандіозні політичні трансформації останніх десятиліть: розпад СРСР та крах системи соціалізму, завершення холодної війни і т., докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення комуністичного минулого. Обидві країни Польща та Україна, тільки-но ставши на шлях незалежності постали перед нагальною потребою написати свою історичну автобіографію, яка до того ж, мала багато спільних сторінок.

Тому написання нових підручників, зняття табу із незручних тем, заповнення так званих «білих плям» і формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності, вимагали негайного впріщення, як і проведення економічних реформ. І, оскільки, жодна нація, не розвивається сама по собі, відірвано чи відокремлено від загального історичного процесу, то спільне історичне минуле поляків та українців, що тисячоліттями проживали на порубіжних територіях, не могло не лягти в основу національної історичної пам'яті кожної із країн.

Український історик С. Троян, з цього приводу, зазначає, що надзвичайно важливим є відхід від межі взаємодії і протистояння різних народів, культур чи цивілізацій, у бік концепції співпраці, наведення мостів єднання і порозуміння у такій складній і суперечливій царині соціальної пам'яті й історичної свідомості українців і поляків. Вагу істориків – як окремих науковців, так і академічних спільнот і спеціальних інституцій – у цьому процесі важко переоцінити [385, с. 304].

Тому, не випадково, що за проблему узгодження трактування спільного історичного минулого, а відтак, і формування національної історичної пам'яті, взялися саме представники наукової еліти РП та України. Історикам випала велика відповідальність перед наступними поколіннями у питаннях корекції та

формування національної історичної пам'яті обох суспільств, та конструювання нової схеми спільної історичної минувшини, яка б, по обидва боки кордону, трактувалася в одному ключі. Бо саме від узгодженої позиції сторін, від правильних акцентів і залежало формування політики національної пам'яті новопосталих держав та міжнаціональне порозуміння на посткомуністичному просторі, і, як показала сучасність, важливість узгодженої позиції напряду впливає на міждержавні політичні взаємини.

А між тим укаїнсько-польська історія, окрім добросусідства і співпраці знала багато і трагічних сторінок, далеко не завжди між сусідами були найкращі міжнаціональні взаємини [287, с. 109]. Наприклад, гострим каменем розмежувань для обох народів були роки Хмельниччини та гайдамаччини, гострі суперечки між народами проявилися у роки Першої світової війни, оскільки і одні і інші, побудову власної держави асоціювали з тими самими теренами. Друга світова війна принесла міжетнічне протистояння на Волині за землі, і які і українці, і поляки вважали своїми [368, с. 9]. Згодом, комуністичний тоталітарний режим підлив гостроти у міжнаціональний розбрат акцією «Вісла», і.т.д.

І цілком логічно, що найбільш гостро питання міжнаціонального порозуміння та примирення стояли на повістці денній для порубіжних територій України та РП. Це не дивно, адже, польсько-українські прикордонні території, фактично, є місцем у якому рясним скупченням знаходяться могили українців та поляків, що в силу численних трагічних подій ХХ століття з'явилися та примножилися на суміжних територіях проживання [279, с. 80-81]. Травматична історична пам'ять, відірваність від місць національної пам'яті, що у нових кордонах після Другої світової війни стали вжкодосяжними, спричинили до загостреного, іноді, навіть, гіпертрофованого бажання розставити усі історичні акценти, дати відповіді на усі замовчувані питання.

Саме тому, наукова та політична еліта новопосталих незалежних РП та України взяли на себе відповідальну, доволі складну і надзвичайно важливу місію узгодити питання трактування спільної історії та налагодження між

сусідніми націями добросусідських відносин, міжнаціонального порозуміння та примирення. Зрозуміло, що складні та суперечливі історичні події, найменш віддалені від сучасності, і стали найскладнішою складовою процесу узгодження історії та примирення [290, с.27-29].

Для українців та поляків, як з'ясувалося, особливо гостро в суспільній свідомості стояли взаємні претензії та звинувачення, пов'язані з протистоянням обох націй у роки Другої світової війни, сумнозвісні події акції «Вісла». Оскільки дані історичні факти були відносно недалекокими з точки зору часової віддаленості, а також існували живі свідки та учасники цих подій в обох країнах, то саме цим історичним подіям судилося стати каменем дотику істориків і суспільств загалом, у плані національної пам'яті та примирення. Суспільного резонансу додавала гострота протікання конфлікту та численні жертви з обох сторін.

Риторика на найвищому рівні від здобуття незалежності Україною та РП, вповодж 90-х років ХХ початку ХХІ століття, відзначалася радше позитивною динамікою. Президенти обох країн демонстрували прагнення будувати партнерські відносини, попри моменти охолодження взаємних симпатій чи нерозуміння. Відома польська дослідниця Б.Бердиховська, з цього приводу стверджує, що, з одного боку, в польсько-українських взаєминах цього періоду, явно вбачається логічна першість польської сторони, а другого – простежується засвоєння польськими політиками вказівки Є.Гедройця, щодо нормалізації взаємин між двома народами [129, с. 24].

Настрої, що домінували серед польської політичної еліти у 90-х роках ХХ століття, віддзеркалилися і на всьому польському суспільстві, а це в свою чергу дало позитивний відгомін і з українського боку. Прагнення до міжнаціонального порозуміння і примирення між сусідніми польським та українським народами підхопили вчені історики, які вбачали своїм першочерговим завданням дати відповіді на усі складні запитання минувшини у міжнаціональних взаєминах та узгодити трактування суперечливих історичних сторінок.

Окремої уваги потребує висвітлення діалогу польських та українських істориків, який відбувався в рамках наукових семінарів, присвячених польсько-українським стосункам у 1918 – 1947 роках [151, с. 64-70]. Ці семінари, стали першим кроком до виявлення цілісної картини польсько-українських взаємин у роки Другої світової війни, хоча польські науковці, як стверджує Р. Грицьків, намагалися переконати українських колег у помилковості їх окремих положень [165, с. 201].

26 серпня 1993 року Рішенням Президії Академії Наук України було утворено високваліфіковану українсько-польську історичну комісію на чолі з академіком Я.Ісаєвичем, яка невдовзі розпочала роботу. Польську делегацію істориків очолив професор Ягелогського університету А.Подраза [368, с. 349].

Найпершими кроками українсько-польської комісії на шляху узгодження трактування спільної історії, стало визначення кола найважливіших проблем для обговорення.

Наступним кроком до організації семінарів стала конференція польських та українських істориків, організована Центром «Карта» у 1994 році в Подкові-Лесній, що поблизу Варшави. Під час її проведення стала очевидною потреба незаангажованого фахового вивчення низки подій польсько-українських взаємин напередодні, під час і після Другої світової війни, що у свідомості іще живих свідків і учасників тих подій породжували взаємну недовіру та ворожість. Йшлося передусім про українсько-польське протистояння на окупованих гітлерівцями територіях Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя у 1939 – 1945 роках. Було прийнято рішення розпочати серію наукових семінарів, які відбуватимуться поперемінно у Варшаві та Луцьку і на яких польські та українські історики зможуть здійснити спробу дійти до спільної думки щодо причин і характеру цих подій. Патронат над семінарами взяли на себе Світовий союз воїнів Армії крайової (очільник А. Жупанський) і Об'єднання українців Польщі (очільник Ю. Рейт); наукове спрямування семінарів здійснювали Військово-історичний інститут (пізніше Академія національної оборони Польщі, на чолі з А. Айненкелем) і Волинський

державний університет імені Лесі Українки (на чолі з М. Кучерепою та Я.Ісаєвичем) [215, с. 78].

Впродовж 1996 – 2002 років відбулося десять семінарів, на яких фахівці обох сторін обговорили усі складів польсько-українських взаємин міжвоєнних десятиріч, років Другої світової війни та перших повоєнних років [8, str. 76]. Підсумками семінарів стала публікація матеріалів доповідей і стенограм обговорень, дискусій, протоколів узгоджень і розбіжностей, а також хронології подій на Волині та Галичині у 1939 – 1945 роках, виданих польською та українською мовами. Опубліковані матеріали заповнюють прогалини в історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і стали цінними для підготовки істориків, політологів, правознавців, соціологів, фахівців з міжнародних відносин [289, с. 321]. Окрім того, семінари сприяли формуванню групи молодих українських та польських істориків, зацікавлених у дослідженні польсько-українських взаємин у ХХ столітті [237, с. 3-8].

Перебіг семінарів, власне, і самі опубліковані матеріали, засвідчили складність досягнення спільного погляду на суперечливі питання, якщо робити це на ґрунті політизованих позицій. Кожна із сторін прагне бачити події українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війн із позицій власних національних інтересів, а спроби подивитися на них із загальнолюдських позицій майже завжди наштовхувалися на звинувачення у зраді «національних інтересів». Попри суттєві відмінні підходи істориків України та РП до багатьох питань польсько-українських взаємин означеного періоду, семінари продемонстрували, що такі зустрічі мають право на існування і спрямовані на згладження наріжних каменів суперечок.

Як зазначає дослідниця цієї проблеми О.Каліщук, попри обґрунтовані побоювання, що семінари стануть розмовою «глухого з німим», виявилось, що історики обох країн, можуть і вміють розмовляти мовою аргументів, опертих на факти, а не мовою вулиці, і, можливо, з часом їм вдасться наблизити свої позиції. Не зважаючи на сильний тиск з боку громадськості обох країн та

неоднозначне сприйняття як у Польщі, так і в Україні, історики змогли дійти до порозуміння у багатьох спірних питаннях [215, с. 79].

Чудовою ілюстрацією складнощів і непримиренності позицій сторін є стаття польського історика Є. Місіло, у якій автор розповідає про перебіг переговорів під час українсько-польських семінарів. Зокрема, наведемо цитати, щодо різночитань історії міжнаціонального українсько-польського протистояння на Волині у роки Другої світової війни.

Зокрема, Є. Місіло пише: «... шокуючим може виявитись те, що заявлені 100 тис. вбитих поляків на Волині зовсім не є результатом багаторічних архівних досліджень, кропіткого підрахунку «трупів», а тим більше – висновків, зроблених прокурорами Інституту національної пам'яті в рамках слідства, а є насамперед наслідком домовленостей, яких досягнуто з кресовими колами» [269]. Закулісся однієї з таких перших спроб описав у своїх мемуарах «Дорога до правди про події на Волині» (2006) А. Жупанський. На його думку, точнішим у цьому випадку був би термін «компроміс» [393].

Представники польської та української інтелектуальних еліт сходяться на думці, що А. Жупанський прагнув до польсько-українського примирення через правду, характерною для нього була досить незвична поміркованість в оцінці кількості жертв та відсутність затягості, характерної для більшості активістів прикордонних організацій, чим А. Жупанський надбав собі чимало ворогів у власному середовищі. У розділі під назвою «Розбіжності в оцінці втрат» А. Жупанський пише: «У травні 1995 року у Вроцлаві відбулася конференція, організована Асоціацією пам'яті жертв злочинів українських націоналістів. Делегації істориків України та РП взяли участь у конференції. Ми розраховували на заплановану участь представництв Окружних комісій з розслідування злочинів проти польського народу (ОКРЗпПН), які займалися злочинами українців. Ми сподівались отримати більше інформації про кількість жертв – особливо з III Району Армії крайової: у Львівському, Станіславівському та Тернопільському округах. Як ми писали раніше, ми все ще не мали жодних достовірних оцінок.

На жаль, наші сподівання були марними, оскільки прибув тільки п. Р.Котарба з Кракова, який протягом багатьох років працював над втратами Польщі в Тернопільському воєводстві. Він заявив, що його дослідження поки що показали (дослідження все ще тривають), що від рук українців загинуло лише близько 1500 поляків. Таке твердження викликало обурення серед присутніх. Таке ж або й більше невдоволення викликала наша відмова підтримати зачитану заяву зборів. Ми не могли погодитися на оцінку польських втрат у всьому конфлікті як кількох сотень тисяч людей, що вказувало б на відсутність якихось ширших зібраних знань про кількість вбитих. Кількасот тисяч – це може бути і двісті тисяч, і вісімсот тисяч. Наше пояснення причин відмови не було прийняте, і без застережень висловлено несхвалення нашої позиції». Відтоді А. Жупанський, який написав ці слова, а також певною мірою В. Філяр, кілька років користувалися дуже поганою репутацією у польських історичних колах – стверджує Є.Місіло [269].

Ця перебільшена оцінка польських втрат також драгувала і ту частину неупереджених польських істориків, яких представляє і Є.Місіло, який у своїй статті напише «...ми знали, що найбільш імовірна кількість втрат на Волині складає близько 50 тис. (при 34 тис. доведених). Коли ми чули про кількість півмільйона, ми знали, що це абсурд, дискредитуючий абсурд, тому що втрати в кожному з трьох південно-східних воєводств мали б бути в три рази більшими, аніж на Волині!» [269].

Ця яскрава ілюстрація труднощів, щоб не сказати, глухої стіни, у діалозі істориків пояснює, великою мірою, сучасні протиріччя і, до певної міри, конфлікт історичних пам'ятей України та РП. Через односторонність сприйняття та небажання бачити складність польсько-українських відносин у 40-х роках ветерани Армії Крайової (АК) і кресові об'єднання виступили й виступають проти висвітлення злочинів, жертвою яких стали українці, й засудження операції «Вісла». Для прикладу, ті, яких вважають за поміркованих представників кресових середовищ, (А. Жупанський та В. Філяр), ніяк не приховували того, що вони були і є проти, наприклад, Заяви Сенату Республіки

Польща від 1990 року про засудження акції «Вісла» [363, с. 46]. Хід їх думки найвлучніше передає книжка В. Філяра «Przed akcja «Wisla» byl Wolyn» («Перед акцією «Вісла» була Волинь»), тобто, вперше наша правда про Волинь [375].

Як зазначає дослідниця українсько-польських взаємин Л. Стрільчук, досвід організації у Республіці Польща та Україні міжнародних історичних семінарів «Польща – Україна. Важкі питання», безпосередні учасники сумнозвісних подій про проблему польсько-українського протистояння не можуть об'єктивно судити, причому як поляки, так і українці. Кожна сторона має «єдино вірну» свою точку зору і позитивний факт організації семінарів «Україна – Польща: важкі питання» загрожував бути зовсім знівельованим через небажання чути іншу сторону та домовлятися.

Окрім того, у польському суспільстві, якраз у цей період починають з'являтися кресові публікації, котрі декларативно-сповідували «єдино праведну» версію причин та перебігу подій, і, як засвідчує досвід, вони мали свого читача і підтримку у певних колах. Проблемою було і те, що участь у дискусії не могли взяти ветерани УПА чи АК, оскільки живих із них залишилося мало, і то, у більшості, не на території України чи Республіки Польща.

До загальної картини додався ще й той факт, що польська сторона, відходячи від теми, багато дискутувала про вплив вчення Д. Донцова на український націоналізм, колабораціонізм українців з німцями, тощо. Через ці та схожі причини робота українсько-польської комісії на по узгодженню трактування спільної історії просувалася дуже повільно.

Паралельно здійснювалися кроки у питаннях міжнаціонального порозуміння та примиренні і на найвищому державному рівні. Першим символічним кроком на шляху до розрахунку із складним українсько-польським минулим у політичній площині була Спільна заява президентів обох країн «До порозуміння і єднання» [178]. У травні 1997 року під час візиту президента Республіки Польща А. Квасневського до Києва, обидва президенти

підписали Спільну заяву «До порозуміння та єднання». Окрім величезного значення, який ніс у собі цей документ з точки зору згладження непорозуміння між націями, в документі було зафіксовано і поняття стратегічного партнерства між Україною та РП.

У історичному документі, підписаному обома президентами йшлося: «...усвідомлюючи історичну відповідальність перед нинішнім і прийдешніми поколіннями українців і поляків, роль України і Польщі у зміцненні безпеки й стабільності у Центрально-Східній Європі, а також враховуючи важливість поглиблення стратегічного партнерства між ними... у переконанні, що майбутнє українсько-польських відносин слід будувати на правді і справедливості, а також глибокому і щирому порозумінні і єднанні, висловлюючи спільне прагнення до остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини і заради того, щоб тіні минулого не затьмарювали сьогodнішніх дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами... Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом'якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами. Шлях до щирої дружби та єднання пролягає, насамперед, через правду і взаєморозуміння...» [97].

Саме у Спільній заяві польського та українського президентів на офіційному рівні було задекларовано прагнення подолати складну польсько-українську спадщину. І, хоча, декларація не мала юридичної сили, але набула величезного морального значення і в Польщі і на Україні. Відомий польський публіцист і громадський діяч Є. Гедройць видав заяву, у якій назвав цю подію історичною для обох народів [156, с. 132].

Політична воля до порозуміння та примирення на найвищому державному рівні ознаменувала собою позитивний поступ у процесі узгодження та трактування спільної історії і мала своє продовження у встановленому та відкритому 11 липня 2003 року у с. Павлівка Іваничівського району, що на Волині пам'ятника жертвам українсько-польського

міжнаціонального конфлікту у роки Другої світової війни [353, с. 179]. Пам'ятний знак був відкрити президентом України Л. Кучмою та Президентом Республіки Польща А. Кваснєвським і приурочений до 60-ї річниці Волинської трагедії [178, с. 3].

Знаковим виявилось і відкриття 13 травня 2006 року меморіалу у с. Павлокомі Березівського повіту (нині Підкарпатське воєводство) [216, с. 39]. Під час цього заходу український президент В. Ющенко висловив переконання про те, що зустріч у Павлокомі, попри минулу трагедію, стане взірцем для Європи та започаткує нову добу в стосунках між державами та народами [169, с.1]. Так ж тональність щодо міжнаціонального примирення звучала і під час вшанування жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеніцькій (Україна), жалобні заходи відбулися 28 лютого 2009 року за участю президентів України та Республіки Польща – В. Ющенка та Л. Качинського [355, с. 65].

Про зацікавлення обох держав у згладженні гострих кутів міжнаціональних суперечок свідчать і організовані на державному рівні відзначення історичних дат, вшанування пам'ятних річниць та видатних осіб обох народів, ініціювання меморіалізації пам'ятних історичних місць по обидва боки кордону. Як стверджує О. Калішук, на офіційному державному рівні, до цього часу, порахунки із складним спільним минулим носили форму покути. Водночас, після певного періоду активізації офіційних міждержавних кроків на шляху примирення та узгодження спільної історичної спадщини запанувало затишшя, а організація спільних меморіальних акцій, фактично, була передана на рівень місцевих громад. До певної міри це можна вважати виправданим, оскільки поєднання може відбуватися лише завдяки добрій волі урядів, громадських організацій, окремих громадян з обох сторін і до нього не можна змусити чи досягти лише деклараціями. Після зближення позицій на рівні вищих органів влади та проголошення декларацій про примирення перехід до етапу суспільного примирення передбачає виховання толерантності та державну підтримку співпраці у різних галузях [216, с. 40].

А між тим, наукова еліта обох країн, чітко усвідомлюючи необхідність узгодження трактування спільної історії, не шкодуючи зусиль, окрім згаданих семінарів, проводить цілу низку наукових заходів, спрямованих у русло міжнаціонального примирення. Так, наприклад, лише у 2003 році відбулися: 20-21 березня 2003 року Інституту історії України НАН України та Інститут історії ПАН за підтримки Верховної Ради України провели міжнародну наукову конференцію «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємини» [9, str. 17]. 11 – 12 квітня 2003 року в національному університеті «Острозька академія» відбувся форум українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?» [11, str. 34]. Під егідою наукового товариства імені Тараса Шевченка та центру досліджень визвольного руху 12 травня 2003 року у Львові пройшла наукова конференція «Третій фронт у Західній Україні. 1939 – 1947» [215, с. 80].

Чимало суперечливих питань спільної української та польської історії пов'язано із боротьбою за створення незалежних національних держав на завершальному етапі Першої світової війни та після її завершення. Ця проблема є досить часто в останні десятиліття стає предметом дискусій істориків та політологів. Серед наукових конференцій присвячених цій темі слід виділити конференцію у Луцьку, що відбулася 14 – 16 листопада 2008 року «Польща та Україна у боротьбі за незалежність 1918 – 1920 роки». Учасники конференції репрезентували провідні наукові осередки України та Республіки Польща і говорили про те, як польсько-українські порубіжні землі постали в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Другої Речі Посполитої [320]. І, хоча, на момент проведення конференції, у Львові, після тривалих і складних суперечок, меморіал Орлят, уже було відкрито, усе є, науковий захід, в чергове продемонстрував, що кожна із сторін має своє бачення на проблему, так звану «свою правду». Звісно, що наведений перелік є далеко не повним, однак, названі заходи ілюструють зацікавленість спільною

історією і спробами, через її обговорення виробити спільне бачення в українському та польському суспільствах.

Хоча, стверджувати, що у напрямку узгодження та трактування спільної історії, виважені та помірковані дискусії, були єдиними резонансними подіями, було б не правильно. Уже з початку 2000-х років у республіці Польща усе частіш лунають односторонні звинувачення української сторони (переважно під егідою кресових організацій) [229; 134; 182]. Як приклад, згадаймо конференцію з промовистою назвою «Польща – Україна – дружба і партнерство. ОУН – УПА – ганьба та засудження» [215, с. 80].

А між тим, на червень 2011 року було заплановано обговорення та прийняття ВР України і Сеймом РП спільної заяви щодо подій українсько-польського протистояння часів Другої світової війни та прийняття ухвали «Про встановлення Дня пам'яті і примирення українців та поляків» [360, с. 56]. Проте, через різночитання тексту заяви, гострі суперечки навколо цифр і т.д. прийняття цього документу довелося перенести на осінь. Як відомо, восени 2011 року у республіці Польща відбулися Парламентські вибори, нові політичні сили, що опинилися при владі, знову відклали документ на доопрацювання.

Уже в грудні, того ж року, українська сторона та польські публічні інтелектуали намагалися реанімувати проект ухвали до життя. Власне, саме про це так багато говорили на Українсько-польському форумі партнерства, котрий відбувався у Варшаві 20-21 грудня 2011 року. Учасники Українсько-польського форуму звернулися до парламентів України та Республіки Польща з пропозицією про прийняття спільної ухвали щодо встановлення Дня пам'яті і поєднання українців та поляків [363, с. 46-47]. Було висловлено стурбованість ситуацією, що склалася та висловлено сподівання, що спільна історія не стане каменем розбрату двох сусідніх народів та предметом політичних маніпуляцій [203].

Слід зауважити, що Українсько-польський форум партнерства мав дуже поважне представництво з обох сторін: відомі науковці та політики,

мистецтвознавці та громадські діячі. Наприклад, українську сторону представляли: академік Національної Академії Наук України, директор Інституту філософії М. Попович, академік Національної Академії Наук України, директор Інституту літератури М. Жулинський. З польського боку, як приклад представництва наведемо А. Даніель Ротфельд, добре знаний не лише у РП, але й у світі, оскільки це колишній міністр закордонних справ Польщі. Польську сторону також представляли директор Музею ім. Оссолінських А.Южвенко, Х. Лашкевич, директор Католицького університету в Любліні, професори З. Найдер та Я. Аксер [363, с. 47].

Представники інтелектуальної еліти України та Польщі під час роботи форуму висловили думку про те, що із наближенням двох сумних дат-річниць: депортаційної акції «Вісла» 1947 року (у квітні 2012 року) та подій на Волині у роки Другої світової війни, відомих як Волинська трагедія (у липні 2013 року), слід би було активізувати зусилля сторін, направлені на порозуміння та міжнаціональне примирення, аби не дати активістам праворадикальних рухів з обох боків українсько-польського кордону політизувати ці трагічні і складні сторінки спільної історії [203].

Аналіз наукових та суспільних дискусій свідчить про очевидний розлом, який доволі важко подолати з точки зору політики пам'яті різних держав. Адже, мова йде, передовсім, про різне тлумачення в Україні та Республіці Польща, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різне сприйняття, міфологізація і, навіть, демонізація багатьох історичних осіб. Одні із них боролися за українські (Степан Бандера, Роман Шухевич, Симон Петлюра), інші за польські (Роман Дмовський, Юзеф Пілсудський) національні інтереси. Отже, ми стикаємося з різними оцінками одних і тих же дій, тобто різні наративи відповідних історичних подій. Одна оцінка – з точки зору національно-визвольної боротьби народу за свою незалежність, інша – з позицій захисту інтересів держави, в рамках якої ведеться ця боротьба. Серед таких подій, наприклад, українсько-польська війна 1918 – 1919 рр., «волинська

різня», депортації 1944 – 1946 рр. та ін. Знайти у цих питаннях взаєморозуміння, вкрай складно, а ще частіше просто неможливо [385, с. 305-307].

На наше переконання, у період президентства А.Квасневського з польського боку та Л. Кучми і В.Ющенко – з українського, політична воля до виваженого діалогу була визначальною і задавала, великою мірою, тон і науковому, і суспільному дискурсу. Однак, із приходом на президентські пости у Республіці Польща Л. Качинського та В. Януковича в Україні, риторика історичного діалогу змінюється, а процес примирення між народами через узгодження трактування сторінок спільної історії іде відчутно на спад, а згодом припиняється взагалі.

Підтвердженням останній тезі є червнева заява 2013 року Сейму Республіки Польща. Фактично із цього моменту діалог щодо узгодження трактування спільної історії набув якісно іншого політичного забарвлення. Фактично, дискусії, що супроводжували 70-ту річницю сумнозвісних подій на Волині, мали суттєві відмінності від попередніх. Польсько-український діалог, щодо історичної минувшини, у 2013 році, відбувався зовсім в іншому політичному кліматі, де розмови про необхідність взаємних поступок заради міжнаціонального примирення контрастували з абсолютним небажанням іти на реальні компроміси.

Не менш поширеним було твердження, що питаннями минулого мають займатися фахівці [306, с.6]. Якщо ж, врахувати, що сучасні історики не є єдиними продуцентами минулого, а розділяють цю суспільну місію із медіа, свідками та учасниками подій, законодавцями, то стає очевидною неможливість консервування обговорення теми минулого лише у вузьких професійних колах. Саме тому науковці обох країн доходили знову і знову до висновку, що діалог істориків в осяжній перспективі не відіграватиме визначальної ролі у процесі побудови підвалин тривкого міжнаціонального порозуміння та примирення [216, с. 41-42]. Натомість, історико-суспільні стереотипи, роль ЗМІ та політична

кон'юнктура стали визначальними, на превеликий жаль, у процесі міжнаціонального примирення [179, с.18-19].

З обох боків польсько-українського кордону є як прихильники, так і противники міжнаціонального примирення, і, так само. По обидва боки платформи, на якій можливе міжнаціональне порозуміння. Побутує думка, що коли і поляки, і українці сядуть за стіл переговорів, аби виробити спільну візію минулого – без переліку злочинів протилежної сторони, без взаємних претензій, але зі списком власних гріхів та провин, з констатацією фактів, а не їх перекрученням, тоді буде досягнуто справжнього прощення [125]. Проте, проблема полягає у тому, що кожна із сторін має свою правду, і розуміє факти по-своєму.

Представники суспільної наукової еліти обох країн зробили величезний вклад у налагодження, розширення, покращення українсько-польських відносин впродовж 90-х років ХХ початку ХХІ століття. Будучи взірцем та орієнтиром для широких суспільних верств представники історичної науки обох країн взяли на себе одне із найскладніших завдань гуманітарної сфери двосторонніх взаємин – згладити гострі кути польсько-українських взаємин. Пам'ятаючи, що примирення не вимагає абсолютно повної узгодженості оцінок минулого, варто визнати рацію тих, хто стверджує, що спершу має бути усвідомлення того, що інший має право бути іншим, домовленість про використання слів у тому ж значенні – і лише по тому можливий діалог [388]. В цьому сенсі, примирення, передбачає прийняття історичної пам'яті іншої сторони, навіть, якщо вона виходить далеко за межі власного бачення чи вподобань. Такі спроби були здійснені науковою елітою Республіки Польща та України, однак, бачення фахівців, залишилося неосяжним для певних політичних та суспільних кіл, чим і пояснюється згорання діалогу примирення.

Таким чином, ми можемо із впевненістю стверджувати, що впродовж останнього десятиліття ХХ століття та перших років нового тисячоліття, на шляху узгодження трактування спільної історії та міжнаціонального

примирення було зроблено помітний позитивний поступ до порозуміння. Надзвичайно важливою, у цьому процесі, була роль правлячих еліт обох країн загалом і Президентів України та Республіки Польща, зокрема.

Не дивлячись на чималі зусилля та спільну кропіку працю істориків, політиків, громадськості остаточного підсумку в цьому дражливому, а від того особливо важливому для обох народів питанні не підведено. Як показав досвід останніх років, нажаль, досягнуті домовленості та узгодження були зведені нанівець, як тільки но спільна українсько-польська історія стала предметом політичних маніпуляцій.

РОЗДІЛ 3. МІСЦЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ.

3.1. Мемореалізація та героїзація національної історії: суперечки навколо цвинтаря Орлят.

Місця національної пам'яті поляків та українців є одним із критеріїв підтримки нерозривного духовного зв'язку поколінь, свого роду ланками ланцюга історичного розвитку. Одночасно, місця національної пам'яті - є візуальним компонентом, що включають монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, меморіальні комплекси, фортифікаційні споруди, цвинтарі, окремі поховання і створюють меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян. До перерахованих пам'яток, які значною мірою формують меморіальний простір, відносяться й інші візуальні компоненти: паради, церемонії, пов'язані з історичними подіями або вшануванням історичних дат, видатних національних діячів, тощо. Громадсько-суспільна оцінка окремих пам'яток цього сегменту колективної пам'яті може бути узгодженою або значно різнитися – від ненависті до любові, від зневаги до сакралізації.

Такі відмінні оцінювання віддзеркалюють різні потрактування минулого у залежності від поглядів та уподобань певних соціальних, етнічних, регіональних груп. Саме проблема збереження, деконструкції або пристосування вже існуючих пам'яток до сучасних реалій, будівництво та встановлення нових монументів у сучасних Україні Польщі викликає відчутне соціальне напруження. Ігнорувати такий стан речей не припустимо, адже меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян [338, с. 53-54].

Саме нерухомі пам'ятки: пам'ятні знаки, дошки, зразки монументального мистецтва є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом. Знайомство з важливими сторінками минулого країни, народу, історією попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми [173], сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але формуванню стійких історико-суспільних стереотипів.

Втрата культурних цінностей, відрив їх від народів, мають негативні наслідки для їх цілісного та повноцінного національно-культурного розвитку. В цьому сенсі важливою складовою польсько-українських міжнаціональних відносин є опіка над місцями національної пам'яті, особливо цвинтарями жертв війни та політичних репресій. Українсько-польські землі суміжного проживання, що впродовж лише XX століття, кілька разів змінювали державну приналежність є місцем особливого скупчення таких місць: могил українців у Польщі та польських цвинтарів на Україні, що в силу численних трагічних подій XX століття рясними скупченнями з'явилися та примножилися на польсько-українському порубіжжі. Участь у різноманітних пошукових загонах, відкриття пам'ятних знаків та меморіалів, реконструкція історичних подій створює наочно-образний характер певного процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і національної історії. У цьому сенсі, особливого значення набуває меморіалізація та героїзація національної історії, особливо на теренах, які стали ареною запеклої боротьби між народами.

Досліджуючи теоретичні питання феномена історичної та національної пам'яті, вітчизняні науковці В. Верстюк, І. Гирич, Г. Денисенко, В. Скальський, І. Симоненко звертають увагу на пам'яткознавчий аспект, ставлення громадськості до меморіального простору, сприймання знакових подій і історичних діячів через пам'ятки і місця пам'яті [144].

Відомо, що меморіальний простір Республіки Польща та України створювався упродовж усього їх історико-суспільного розвитку і змінювався

під впливом політичних та соціально-економічних процесів, регіональних відмінностей і т.д. Особливо часто візуальний компонент історичної пам'яті українського та польського народів змінювався впродовж ХХ століття, неодноразово зазнаючи великих втрат та ідейних переорієнтацій. Меморіальний простір і формування історичної пам'яті взаємопов'язані ідеологічними проектами. Найбільш характерним став так званий «радянський план» монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних і громадських діячів радянського періоду [173]. Знищувалися пам'ятки попередніх епох: громадські будівлі, кладовища, пам'ятні знаки, твори монументальної скульптури і образотворчого мистецтва, створені минулими генераціями.

Крах комуністичного режиму, розпад Радянського Союзу, поява на політичній карті світу незалежної Польської держави та проголошення незалежної Української держави суттєво позначилися на меморіальному просторі обох країн як якісно новий переломний момент. Головними ознаками даного процесу стали очищення від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору як республіки Польща, так і у Україні, так звана «війна пам'ятників», масове встановлення національно-державницьких монументів. У регіонах обох сусідніх країн, які входили до складу різних державних утворень протягом тривалого періоду, сформувалися протилежні оцінки історичних подій і героїв, що призвело до неоднозначного сприйняття подій, особливо, недавньої історії, суперечок та розколу у міжнаціональних взаєминах та в польському і в українському суспільствах загалом, щодо інтерпритації окремих історичних подій, пам'яток та місць національної пам'яті.

На момент постання незалежних Польщі та України рівень патріотизму в обох країнах був досить низьким, історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така, фактична, відсутність

національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків. «Волинська трагедія» постала чи не найскладнішим питанням в міжнаціональних взаєминах, тим більше, що по обидва боки українського-польського кордону є живі свідки протистояння українців та поляків на Волині у роки Другої світової війни, і кожен із них має власні образи і трактування тих подій [495, с.148].

Досить часто, одні і ті ж події, наприклад, завершальний період Першої світової війни, сприймався поляками та українцями однобоко, з точки зору національних інтересів. Бо, як відомо, до Першої світової війни Волинь входила до складу Російської імперії, як і більшість українських земель, а Галичина належала Австро-Угорщині. Політична ситуація на момент завершення Першої світової війни склалася так, що з 1918 року, ці терени постають в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Другої Речі Посполитої [279, с. 81]. Фактично, боротьба за західноукраїнські землі розпочалася 1918 року з нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку, яка цю боротьбу прогнала, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [190, с. 451-452]. І для Польщі і для України у цій боротьбі вирізняються та шануються різні герої, свої, національні: Ю. Пілсудський та С. Петлюра. Власне, як і у історії Другої світової війни: Армія Крайова та УПА – які, кожна зі своєю ідеологією та своїми методами боролися за власну державність.

Як зауважує львівський історик Л. Хахула, у 1990-х роках та на початку 2000-х років усе ще живою залишалася міфологія «оборони Львова» 1918 року, а також відчувався брак загальних знань про тогочасні геополітичні та загальноукраїнські події. Причин цьому було декілька: більшість доступних для польського читача матеріалів про війну мали пропагандивно-полемічний

характер, польсько-український конфлікт переважно трактувався через призму емоції та національної рації, а після Другої світової війни тема польсько-українських відносин початку ХХ століття залишалася під табу, польські військові поховання 1918 – 1920 років в Україні були зруйновані у радянський час [407, с. 83].

Тому, не дивно, що для поляків та українців, героїзація національної історії, досить часто, наштовхувалася на несприйняття у сусідній державі їх національних героїв, і, врешті, їхнього трактування тих чи інших подій. Як наслідок, меморіалізація цієї, багато в чому спільної історії, часто наштовхувалася у сусідніх суспільствах на чималий спротив.

На думку І. Симоненка, дослідника меморіального простору України, переформатування меморіального простору, пригальмоване наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, триває й донині і супроводжується досить складними процесами.. У результаті трансформації історична пам'ять і польського, і українського суспільств позбавилися жорсткої ідеологічної опіки держави, наповнилися контрверсійними теоріями, набули виразних дуальних рис [242, с. 336-337]. Віджилі імперсько-радянські історичні конструкції не щезли із суспільної свідомості, а лише пересунулися на другий план, залишаючись суттєвою складовою колективних уявлень про минуле. При цьому вони активно пристосовуються їх адептами до сучасних умов.

Юридично-правова база польсько-українського співробітництва щодо співпраці у справі облаштування місць національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону розпочалася із підписанням у травні 1992 року Договору про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво між Україною та Республікою Польща. Зокрема, стаття 13. Цього документу регламентувала правовий та матеріальний захист пам'яток і об'єктів, пов'язаних з культурою та історичною спадщиною договірних сторін [99, с. 613]. Більш деталізована процедура опіки та охорони над місцями національної пам'яті України та РП визначалася у 1994 році із підписання Міжурядової угоди про охорону місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій

[19, str. 27]. Проте, дана угода, по суті, була реалізована лишень частково. Лише завдяки особистому зацікавленню президентів двох сусідніх країн було відкрито цвинтар польських офіцерів у Харкові та пам'ятник жертвам польсько-українського протистояння на Волині. Однак, у разі складніше відбувалося вирішення питання з похованням Орлят львівських на Личаківському цвинтарі Львова. Дана проблема, свого часу, досить загострила українсько-польські відносини, оскільки проблема міжнаціональних протиріч періоду ХХ століття досить гостро стояла у двосторонніх відносинах і не була на цей час остаточно узгоджена щодо історичного трактування [515, с.169 - 170].

Як зауважував экс-міністр закордонних справ Республіки Польща К.Скбішевський, питання відкриття цвинтару Орлят у Львові, стало свого роду, лакмусовим папірцем польсько-український міждержавних відносин, який щораз змінював колір, реагуючи на політичну риторику навколо цього питання [485]. На нашу думку, саме суспільна полеміка та політичне забарвлення проблеми облаштування і відкриття меморіалу Орлят у Львові є яскравим прикладом, як меморіалізація національної історії може впливати на двосторонні взаємини і міжнаціональне порозуміння [279, с. 82].

Вдамося до короткої передісторії даного питання. Відомо, що ще у 1988 році було утворено культурно-освітнє товариство поляків в Україні (КОТУП). Товариство було покликане захищати, у тому числі, польський національно-культурний спадок, історичні пам'ятки [190, с. 671]. Варто зацентувати увагу і на тому факті, що серед представників польської сторони не було єдиної візії щодо відкриття меморіалу Орлят у Львові. Зокрема, три найавторитетніші пам'яткохоронні організації польської меншини в Україні: Федерація поляків в Україні, Спілка поляків України, Польське товариство Львівської землі – діаметрально розходилися у позиціях [79, str. 34].

З іншого боку, жителі Львова та українська громадськість загалом, негативно сприйняли ідею ствення польського пантеону у Львові. Це

виглядало, доволі, обґрунтовано у світлі кресових публікацій, де лунали заклики про повернення кресових земель [283, с. 134].

Історія перших поховань орлят сягає корінням у далекий 1918 рік, час початку, згадуваної вище, польсько-української війни. Тожі ж, у грудні 1918 року вперше з'явилася ідея створення меморіалу польським солдатам [1, str. 32]. Але, як відомо, польсько-радянська війна не дозволила втілити плани побудови польського пантеону. Все ж, весною 1921 року за проектом Рудольфа Індруха роботи було розпочато, які із чималими первами тривали до 1939 року [87, str. 92].

Звісно, що захоплення Львова у 1939 році радянськими більшовиками та Друга світова війна були не тим часом, коли зводяться пантеони, а радянська влада, що по завершенні війни утвердилася на цих теренах, і поготів, не переймалася цією проблемою. Більше того, саме радянською владою було знищено цілий ряд цивільних українських, польських, єврейських цвинтарів у повоєнні роки.

Польський військовий меморіал поступово занепадав (хоча його в міру сил і дуже скромних коштів доглядала жменька місцевих поляків, яким вдалося врятуватися від тотальних сталінських репресій і масової етнічної чистки, яку влаштував комуністичний режим у 1945 – 1946 роках) [299]. 25 серпня 1971 року радянські танки дощенту зруйнували усі могили, пострілами знищили колонаду і написи на пілонах [190, с. 671]. Територію перетворили на майданчик для будівельного сміття. Могили XVII – першої половини XX століття, розташовані поруч, поступово руйнувалися, потерпали від вандалів [80, str. 173]. У середині 70-х років упоперек військового цвинтаря проклали шосе, поруч із ним спорудили стіну, яка служить огорожею кладовища [299, с. 13].

Становище змінилося наприкінці 80-х років XX століття. Ліквідація комуністичного режиму, а відтак виникнення незалежної України дозволили ліквідувати ідеологічну цензуру самовиразу громадян. Одразу ж виникла група, яка опікувалася польськими могилами. На відміну від аналогічних українських

організацій, які з великими труднощами знаходили кошти на скромне облаштування відреставрованих могил, ця група не мала проблем ані з матеріальними засобами, ані з робочою силою – щедру допомогу надавала Польська держава. Міські органи влади не перешкоджали реконструкції власне поховань (розпочалися 19 травня 1989 року), вимагаючи, однак, від польських офіційних осіб цілісного проекту. Спершу дипломати віджартовувалися, що проект постав ще у 20-х роках, то треба його і виконувати, але у 1994 році таки довелося укласти новий документ [93, str. 51], оскільки після війни частина кладовища була незворотно зруйнована шосе (рештки похованих там польських солдатів ексгумували у 1998 році і перенесли на основне кладовище) [93, str. 63], водночас адміністрація музею-заповідника «Личаківський цвинтар» категорично заборонила проведення будівельних робіт для відновлення мілітаристського пантеону та облаштування могил без єдиного плану [299].

Як уже згадувалося вище, у травні 1992 року було підписано Договору про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво між Україною та Республікою Польща. Саме з цього часу з'явилася законна підстава для втілення у життя ідей щодо відновлення пам'яток.

Зокрема, згідно 13-ї статті Договору, а саме пунктів 4 та 5, йдеться: «...4. Сторони забезпечуватимуть належний правовий, матеріальний та інший захист цінностей, пам'яток і об'єктів, пов'язаних з культурою та історичною спадщиною другої Сторони, що знаходяться на їхніх територіях, а також сприятимуть їх виявленню, збереженню, відновленню цілісності, впровадженню культурного обігу, в тому числі забезпеченні вільного доступу до них. Окрім того, Сторони у відповідності із загальновизнаними нормами міжнародного права, двосторонніми угодами та іншими міжнародними стандартами вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим шляхом опинилися на території другої Сторони.

5. З метою вирішення цих питань Уряди Сторін призначатимуть повноважних представників, які організовуватимуть відповідну діяльність...» [99, с. 613].

Здавалося б, наявність міждержавного договору, котрий регулює усі правові питання, мала б забезпечити поступ у справі облаштування та відкриття меморіалу. Проте, різне бачення українською та польською сторонами того, який має бути майбутній цвинтар, призвело до цілої низки суперечок та конфліктів. До прикладу, польська сторона категорично вимагала на надгробній плиті викарбувати надпис: «Невідомому польському солдату, загиблому за незалежність Польщі». А у Влади Львова це викликало обурення, особливо стосовно слова «незалежність».

Численні та гострі дискусії, намагання тиснути на українську сторону призвели до того, що питання відбудови цвинтаря Орлят зайшло у глухий кут. Пропонуючи різні варіанти надписів на надгробку, досягти узгодженої позиції не вдалося [363, с. 82].

Наступним наріжним каменем українсько-польських суперечок стала символіка Львова, оскільки за польським планом меморіалізації, скульптури левів на цвинтарі мали би тримати щити із надписом: «Тобі, Польще!» [322]. Цього разу, скандал розгорівся навколо того, що надпис «Тобі, Польще!» було оцінено як монополізацію права на символ міста і трактування цього символу в польській історико-культурній традиції, а отже, як претензію на польськість Львова.

До дискусії втягувалося усе більше учасників, як з українського так і з польського боку, а поглиблювався резонанс навколо цвинтаря і через гострі, іноді, навіть, провокаційні публікації у ЗМІ. Фактично, проблема напису призвела до «війни документів» та взаємних претензій та образ. Українські та польські ЗМІ наперебій інформували свою аудиторію про не завжди коректні дискусії, суперечки і рясніли, доволі, протилежними оцінками та прогнозами [127; 278; 160; 246; 321; 340; 402; 328; 446; 466; 445], підливаючи масла у

вогнище міжнаціональних суперечок, і, напряду впливаючи на політичний клімат польсько-українських взаємин.

У польському суспільстві, у цей час, лунають найрізноманітніші думки з цього приводу: від роздратування і звинувачення української сторони, до ревізії польської позиції і закликів до примирення. У культурологічному часописі «Ї», Б. Бердиховська та Я.Корунь публікують статтю «Холодне пограниччя», яка відбиває позицію польської інтелектуальної еліти щодо меморіалу Орлят, і є, свого роду, протиставленням риториці кресових організацій. У згаданій статті, зокрема, йдеться: «Не підлягає сумніву, що усі ці факти пов'язані із відкладанням відкриття меморіалу, заслуговують на рішучий осуд. Але ним почнемо оголошувати загальні присуди, що українці є такими та сякими, нагадаймо собі, що і на нашому подвір'ї трапилось багато злого – і надто легко ми через це переступили. Домагаємося впорядкування Цвинтаря Орлят, але скільки з нас добивається одночасно впорядкування українських могил та цвинтарів у Польщі?

Найперший приклад: цвинтар воїнів УНР в Щипьорно. Зруйнований і досі не відбудований. Нагадаймо собі, що армія отамана Петлюри була нашим дієвим союзником у польсько-більшовицькій війні. Здавалось би, що опіка над могилами колишніх союзників (Щипьорно не є єдиним знищеним цвинтарем воїнів Петлюри) повинна бути очевидною справою. Справді, ця річ не будить емоцій, але донедавна ніхто не опікувався могилами петлюрівців, незважаючи на заходи сеймової комісії національних меншин.

Мали ми справу з бездіяльністю в очевидній справі. Куди їй до українських ресентиментів та емоцій, якими оточений Цвинтар Орлят? З української перспективи війна 1918-1919 років для поляків була війною за перебіг кордонів держави, що відроджується, для українців – боротьбою за те, щоб взагалі створити власну державу...» [127].

А між тим, непримиренні дискусії навколо питання облаштування меморіалу Орлят набували гостроти. Наприклад, під час засідання наукової ради історико-культурного музею «Личаківський цвинтар», що відбулася 16

лютого 1998 року, було прийнято рішення внести зміни у проект, зробивши написи на меморіалі лише українською мовою. Відповідні правки було внесено до проекту відновлення польського цвинтаря. Рішення приймалося без участі польської сторони і його конкретна суть зводилася до того, щоб зробити надписи на надгробках тільки українською мовою і без вживання термінів «орлята» та «оборона Львова» [94, str. 39]. Разом з тим, було вирішено не відновлювати колонаду, вхідну браму, кам'яних левів, та скульптурні зображення на катакомбах (мотивуючи це тим, що все це надає військовому цвинтарю помпезності мілітарного характеру) [284, с. 90-91].

Окрім того, ішлося про те, щоб передбачити усунення всіх надписів на кшталт «Невідомим оборонцям Львова» на хрестах, на плиті перед пілонами – «невідомим героям польським, які пали в обороні Львова та земель південно-східних», а також перелік назв населених пунктів, викарбуваних на пілонах [180, с. 366].

За пів року по тому, наприкінці липня 1998 року до питання цвинтаря та надписів, котрі будуть зроблені там, повернулися під час спільної зустрічі міської ради Львова і Польської ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва. Слід визнати, що українська сторона висловлювала примирливу риторичку, а вимоги набули більш стриманих рис. Йдеться, зокрема про дозвіл повернути левів, було скориговано надпис на плиті – «Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Польщі». Тоді ж українська та польська сторони домовилися про відновлення колонади на цвинтарі. Окрім того, на спільній зустрічі членів міської ради Львова і Польської ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва було досягнуто домовленості, про відновлення місць поховань українців в РП, зокрема військового цвинтаря у Пікуличах та впорядкування Раковицького цвинтаря у Кракові [363, с. 82-83].

Зважаючи на домовленості сторін щодо Личаківського цвинтаря та меморіалу Орлят, на 1 листопада 1998 року було заплановано візит до Львова польського Президента. Однак, наприкінці жовтня невідомими було вчинено акт вандалізму на Личаківському кладовищі: роздроблено надписи, що

присвячувалися польським солдатам [80, str. 582; 94, str. 52]. Александр Кваснеєвський у зв'язку із цим, свій візит до Львова відмінив.

Однаково авторитетна у польських та українських наукових колах історик Б. Бердиховська з цього приводу писала: «Спочатку директор Личаківського цвинтаря у Львові розпорядився стримати роботу на Цвинтарі Орлят. Потім дійшло до спрофанування Цвинтаря. Ворожі полякам написи з'явилися теж на будинку польської школи у Львові [80, str. 612]. Врешті активісти ультранационалістичної організації УНА-УНСО розбили напис на плиті п'яти невідомих солдат на Цвинтарі Орлят. У Львові активізувались крайні радикальні середовища, котрі, видається, вважають справою чести не допустити відбудову «польського військового цвинтаря», як українці називають могили Орлят.

Деякі маргінесові львівські політики вирішили використати справу цвинтаря, щоб ще раз засвітитись в ЗМІ та політиці. Цих людей не переконає жоден компромісний проект відбудови польського цвинтаря. Завжди будуть говорити, що чогось є забагато або замало. Не йдеться про те, що з обох боків польсько-українського кордону є люди і середовища, які не хочуть порозуміння. Проблема полягає в тому, чи ці середовища поважні, чи мають вони вплив на своїх співвітчизників, як трактує їх політична верхівка, наукові та культурні еліти. Словом, наскільки ми – поляки та українці – віддаємо сучасний стан, а може й майбутнє, взаємних стосунків до рук екстремістів» [127].

Наступним кроком на шляху до відбудови цвинтаря Орлят стало підписання у Варшаві 3 серпня 2000 року «Протоколу українсько-польських переговорів відносно завершення відновлення польських військових поховань 1918 - 1919 років на Личаківському цвинтарі». Гарантією втілення положень протоколу на практиці були підписи поважних осіб. Зокрема, підписи поставили заступник міністра закордонних справ України П.Сардачук та секретар ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва А. Пшевозняк [160; 161, с. 47].

Згідно із підписаним протоколом, напис на плиті пропонувалося викласти в такій редакції: «Невідомим польським солдатам, полеглим у боротьбі за незалежність Польщі», із зображенням хреста та датами 1918 – 1920 років. Цього разу, львів'яни не погодилися з низкою пунктів, які були в документі. Тому, уже 8 серпня 2000 року у Львові відбулося засідання комісії у справах військових поховань, яка прийняла рішення, що положення варшавського протоколу не відповідають українському законодавству [17, str. 41] і справа з відновлення цвинтаря Орлят, чергови раз, зайшла у глухий кут.

Українська та польська громадськість намагалися з усіх сил вплинути на ситуацію, примиривши сторони. Так, до Львова, в останній день серпня 2000 року прибув Д.Павличко, який на той час обіймав ключову посаду з точки зору українсько-польських відносин - посол України в Республіці Польща. Нажаль, попри усі зусилля вплинути на конфлікт і згладження ситуації він не зміг. За якийсь час, до Львова пібула київська делегація на чолі з М.Жулинським та І. Драчем, які привезли із собою звернення прем'єр-міністра В. Ющенка до депутатів Львівської міської ради.

Цього разу, під тиском громадськості і влади, міська влада Львова пішла на компроміс. Було вирішено, що слід відновити надписи та скульптурні зображення на катакомбах. Фактично, рішення наукової ради історико-культурного музею «Личаківський цвинтар» від 1998 року було скасовано. Відкоригували і напис на надгробку, тепер він мав звучати так: «Невідомим польським солдатам, полеглим за Польщу у 1918 – 1920 роках». Парадоксом є те, що такий напис уже не влаштува польську сторону [363, с. 84-85], що виявилось згодом.

Заплановане на жовтень 2000 року відкриття цвинтаря і на цей раз не відбулося. 14 жовтня, на польських військових похованнях трапився черговий інцидент, який викликав широкий резонанс у польських мас-медіа [80, str. 701; 15, str. 91]. Причиною конфлікту стала балюстрада довкола каплиці. Львівська міська рада дала дозвіл на встановлення фігур ангелів та балюстрад на катакомбах. Але довкола каплиці нічого подібного не передбачалось. Не

йшлося про цю балюстраду й у варшавському протоколі від 3 серпня 2000 року [160].

Директор музею «Личаківський цвинтар» І.Гавришкевич попередив польських виконавців робіт із фірми «Енергополь», що монтаж балюстради біля каплиці необхідно припинити, а те, що вже встановлено, – розібрати, що й було зроблено [311]. Пан Гавришкевич не давав розпорядження своїм робітникам здійснювати демонтаж, тому, на його думку, це зробили самі поляки, бо розібрані елементи не пошкоджено, а акуратно складено. Хоча у польській пресі з'явилися повідомлення, що «у п'ятницю близько 20 години до каплиці підійшло кілька охоронців цвинтаря та міська міліція», які «у досить брутальний спосіб демонтували балюстраду». Львівська преса писала про те, що важко уявити, хто зміг би змусити міліціонерів займатися будівельними роботами... [160].

14 жовтня в'їзд на територію польських військових поховань було перегороджено кам'яними брилами, серед яких була й фігура ангела, знята свого часу з катакомб. Таким чином, мабуть, намагалися перешкодити завезенню сюди хрестів, що мають бути встановлені на місці поховань американських льотчиків та французьких піхотинців. Згідно з наказом директора департаменту землеустрою та планування міста І.Левицького № 113 від 11 жовтня 2000 року, ці роботи має здійснювати українське підприємство «Виробнича база УКБ». Натомість польська сторона хоче відновити у цих місцях пам'ятники у такому ж вигляді, як до 1939 року [160].

А між тим, 13 грудня 2001 року відбулося планове з засідання Консультативного Комітету при Президентах України і Польщі [161, с. 47]. Звісно, що оминати тему цвинтаря Орлят Президентам не вдалося. У результаті переговорів було призначено нову дату відкриття цвинтаря: 20 – 22 лютого 2002 року.

13 – 14 березня 2002 року у Варшаві з офіційним візитом перебував міністр закордонних справ України А.Зленко [83, str. 169]. Українська та польська преса, назвали цей візит «монументальним», позаяк першого дня

свого перебування А.Зленко разом із міністром закордонних справ Польщі В.Цімошевичем відкрив пам'ятник Тарасу Шевченкові в центрі Варшави. Другого ж дня міністр А.Зленко провів розмову з прем'єр-міністром Польщі Л.Міллером, щодо цвинтаря «Львівських Орлят» і запевнив, що українська сторона планує відкрити його у травні 2002 року [121].

Але і цього разу запланованих урочистостей не відбулося [395]. Про те, наскільки проблема відкриття цвинтаря у Львові впливала на українське та польське суспільства свідчить позиція Об'єднання українців у Польщі, яке 14 травня 2002 року звернулося до депутатів Львівської міської Ради з відкритим листом [7, str. 17], в ньому зокрема йшлося: «Відомо, що, не зважаючи на активність українсько-польських двосторонніх взаємин, на міжлюдському рівні залишилися ще негативні стереотипи та упередження щодо нашого спільного історичного минулого. Історію не переписеш, вона повинна бути відтвореною такою, якою була насправді. Водночас, залишаючи за кожним право власної оцінки історичних подій, ми повинні будувати наше спільне майбутнє.

Протягом останніх років Об'єднання українців у Польщі при допомозі українських державних чинників та громадських організацій доклало чимало зусиль, щоб у Польщі належним чином вшановувалися місця пам'яті борців за волю України періоду 1918–1920 років та національно-визвольних змагань у 40-х роках. Багато з них знайшли свій вічний спочинок на території Польщі, зокрема, на цвинтарі в Пикуличах, де поховані воїни Української Галицької Армії та УПА з Бірчі та Лішної. Відомо, що робити це вдається також завдяки принциповій позиції польських офіційних осіб, які, незважаючи на протести окремих радикальних середовищ, уміють виконувати взяті на себе зобов'язання.

Зволікання з відкриттям місць пам'яті полякам в Україні, зокрема польського військового цвинтаря у Львові, підриває в очах польського суспільства авторитет тих політичних сил України, які щиро відстоюють українські інтереси на міжнародній арені...» [60, str. 12].

А між тим, польські ЗМІ у другій половині травня 2002 року розчаровано констатують черговий провал із відкриттям цвинтаря Орлят [83, str. 181-202]. Преса, відомі політологи, експерти коментують цю подію у контексті більш глибоких змін, які чекають Україну в близькій перспективі. У Польщі відкрито заговорили про розбіжність у закордонній політиці, якщо йдеться про українське міністерство закордонних справ і президента. «Прикра історія, пов'язана з польським військовим цвинтарем у Львові не матиме значного впливу на дальший розвиток польсько-українських відносин. Але вона відкрила з усією ясністю те, що насправді думають польські еліти про Україну. Те, що досі не вимовлялося в Польщі вголос, тепер прозвучало чітко і то з вуст таких впливових і авторитетних осіб, які мають неабиякий вплив на формування польської зовнішньої політики...» [349; 83, str.438].

Незважаючи на ситуацію з польським цвинтарем у Львові, у червневому календарі українсько-польських контактів 2002 року «у верхах» було заплановано зустрічі прем'єрів і президентів України і РП [23, str. 41]. Як зауважив журналістам Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Польща в Україні М.Зюлковські, «...це має довести, що наша політика стосунків з Україною не закривається на питанні Личаківського кладовища...» [61, str. 53].

Ситуація з польським цвинтарем у Львові не вплине кардинально на польсько-українські взаємини, – заявив посол РП в Україні М.Зюлковські, коментуючи заяву, зроблену президентом Республіки Польща А.Квасневським у Варшаві 17 травня 2002 року [270]. Польський президент висловив «сум і розчарування» з приводу «рішення українською стороною у справі військового Цвинтаря Львівських Орлят». «Відмова від порозуміння, досягнутого в ході переговорів в грудні минулого року між властями Польщі і України не служить духові примирення та партнерства між нашими країнами і народами», сказано в заяві [83, str. 127]. При цьому А.Квасневський також запевнив, що він зі свого боку «докладатиме всіх можливих зусиль, аби польсько-українські взаємини набули нової якості, якої до цього часу світ не знав». А.Квасневський додав також, що Польща рішуче, як жодна інша країна, підтримує проєвропейські і

проантлантичні устремління України. У свою чергу М.Зюлковський підтвердив, що «тон польських коментарів дуже серйозний», але він торкається «не так питання Личаківського цвинтаря, як власне ефективності польсько-українських стосунків» [83, str. 314]. «Для польських політиків це питання, наскільки двосторонні стосунки працюють добре, наскільки ми встигаємо налаштувати наше партнерство, щоб його справді можна було б назвати стратегічним», – сказав М.Зюлковські [270].

До полеміки політиків та місцевої влади долучилася і інтелектуальна еліта Львова, яка звернулася із відкритим листом до президентів РП та України: «...З повідомлень інформаційних агентств ми довідалися, що під час Вашої наступної зустрічі у Жешуві 20-21 червня ц.р. одним із пунктів переговорів буде обговорення становища, яке склалося навколо церемонії урочистого відкриття комплексу Польських військових поховань та Меморіалу Української галицької армії у Львові на Личаківському кладовищі.

Ми, львівські громадські активісти та представники демократичної інтелігенції, звертаємося до Вас із цим відкритим листом, аби поінформувати про позицію низки середовищ міста Львова. Ми стурбовані появою загрозливої тріщини в українсько-польських та польсько-українських стосунках, яка може мати далекосяжні наслідки та стати на заваді добросусідським стосункам двох цивілізаційно близьких країн, а відтак блокувати для України європейський напрямок її зовнішньої політики.

Ми переконані, що неприязна постава частини львів'ян, яка іноді виливається у ксенофобські настрої, аж ніяк не репрезентує переконань більшості львівської громади, зацікавленої у всебічному розширенні контактів із зовнішнім світом, насамперед із Польщею та поляками, утвердженні доброго імені та кращих традицій свого міста, асоціює себе з гуманістичним спадком багатокультурної та віротерпимої Європи, до якої ми завжди належали і будемо належати... Ми переконані, що офіційне відкриття Цвинтаря варто провести лише тоді, коли буде досягнуто цілковитого консенсусу між львівською громадою та польською стороною. Це складне і делікатне завдання, але від його

розв'язання залежить тривкість і динаміка польсько-українських стосунків у нашому регіоні, в цій частині Європи загалом...» [194].

Не залишилася поза конфліктом щодо відкриття цвинтар Орлят і церква. Зокрема, у своєму зверненні до вірних Української Греко-Католицької Церкви кардинал Любомир Гузар сказав: «...Суперечки довкола способу вшанувань військових поховань нагромадили стільки політичних, історичних і психологічних аргументів, що побачити за ними момент істини стає щораз важче. В результаті над тлінними останками Личакова згустилися хмари наших взаємних підозр та образ, які поволі отруюють наші душі... Я закликаю усіх вірних Української Греко-Католицької Церкви схилити свої голови над українськими і польськими могилами Личакова у щирій християнській молитві. Хай перед ведуть наші монаші чини, які в тиші монастирських келій не раз переконувалися в очищувальній дії молитви. Хай кожна парафія прише до могил групу своїх прочан, що вміють любити і прощати. Справа державних мужів визначати, коли саме меморіали Личакова будуть урочисто відкритими. Натомість справа християн зробити все можливе, щоб долучити до цього моменту наші серця...» [133].

Затяжний конфлікт, щодо цвинтаря Орлят вдалося пом'якшити восени 2004 року, зокрема, через підтримку, що надавлася РП української опозиції під час «Помаранчевої революції» [363, с. 86]. Прихід на президентський пост в Україні В.Ющенко ознаменував собою якісно новий політичний етап у вирішенні цієї проблеми. Так, уже в січні 2005 року, український президент заявив, що він апелюватиме до Львівської міської ради у справі «Цвинтаря Орлят» з тим, аби змінити існуючу ситуацію [291]. На 11 -12 квітня, цього ж року, під час візиту до Варшави, В. Ющенко підтвердив волю української сторони, щодо якнайшвидшого відкриття цвинтаря Орлят [135].

19 травня 2005 року українські та польські ЗМІ, вперше, за останні кілька років зарясніли оптимістичними заголовками у справі відкриття меморіалу орлят у Львові [83, str. 346-348]. У повідомленнях, зокрема, йшлося, що українсько-польські переговори стосовно вирішення проблеми польських

військових поховань на Личаківському кладовищі у Львові прийняли перші узгоджувальні рішення. Сторони, очолювані держсекретарем України О.Зінченком та головою ради національної безпеки Польщі Є.Баром, досягли домовленості щодо узгодження та підписанні найближчим часом двостороннього протоколу реалізації впродовж 2005-2007 років угоди між урядом України і урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті, поховань жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 року [174].

Наступним дієвим кроком на шляху до відкриття меморіалу Орлят у Львові стало підписання двостороннього Міждержавного протоколу 6 червня 2005 року за підсумками зустрічі у Варшаві державного секретаря України О.Зінченка та голови Бюро національної безпеки Республіки Польща Є. Бара. Згідно підписаного у Варшаві протоколу передбачалося, що за період 2005-2007 років, Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій (секретар В.Казакевич) і Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва (секретар А. Пшевознік) впорядкують за кошти національних бюджетів по 44 об'єкти на території сусідньої держави [301].

Уже 14 червня 2005 року, Львівська газета напише: «Львівська міська рада нарешті винесла довгоочікувану ухвалу про відкриття польських військових поховань на Личаківському кладовищі. Для цього навіть довелося зібрати депутатів на позачергове сесійне засідання. Незважаючи на емоції, які вирували під час ухвалення цього важливого в стосунках обох країн рішення, за його прийняття проголосували 66 обранців із присутніх 76» [221].

Довгожданне відкриття меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіалу орлят» [284, с. 90]. на Личаківському кладовищі відбулося 24 червня 2005 року. Участь у урочистостях взяли особисто президенти України В. Ющенко та Республіки Польща А.Квасневський.

В результаті перемовин та узгоджень напис на надгробній плиті набув наступного тексту: «Тут лежить польський солдат, полеглий за Вітчизну» [68,

str. 53-54]. На порталі колишнього меморіалу було збережено надпис з міжвоєнного двадцятиліття «Вони померли, щоб ми жили вільно» [180, с. 367].

Питання «Цвинтаря орлят» – лише один із багатьох символів спільної українсько-польської історії. Більшість політиків та істориків сходяться на тому, що успішне вирішення цієї проблеми – це знаковий в українсько-польському геополітичному рубежі альянс [119, с. 205]. Історія відкриття меморіалу Орлят у Львові є одним із яскравих прикладів того, як місця національної пам'яті можуть впливати на міжнаціональні і міждержавні взаємини. Однак, сучасні політики, призабули уроки цієї проблеми, що яскраво прослідковується на прикладі вшанування жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині.

Впродовж багатьох повоєнних років представники української меншини навіть не могли мріяти про встановлення пам'ятників на території Польщі. Якщо десь з'являвся обеліск чи таблиця, наприклад, на пошану жертв операції «Вісла», то вони трактувались як нелегальні. Встановлення на могилі таблиці із написом «Тут похований воїн УПА» – розцінювалось як порушення законодавства [146].

Поряд із вище сказаним, хотілося б акцентувати увагу на тому факті, що у повоєнний період влада ПНР знищила цілі українські кладовища, на яких була присутня українська національна символіка. На рубежі 80-90-х років ХХ століття розпочалося їх поступове відновлення. Першим прикладом відновлення, зруйнованого у радянські часи пам'ятника, стало відкриття монументу у с. Пікуличах, що поблизу Перемишля у 1989 році. Щоправда, цей процес був досить складним. В 2000 році там було перепоховано 47 українців, воїнів УПА, яких було ексгумовано з сіл Бірча та Лішня, що біля м. Сянок [363, с. 88]. Постійні суперечки точилися навколо поховань та таблиць на згаданому військовому цвинтарі Січових Стрільців в Пікуличах.

Українська національна меншина у Польщі доклала значних зусиль задля того, аби відновити меморіали та пам'ятні знаки на теренах РП. Досить часто ініціативи українців наштовхувалися на нерозуміння і спротив місцевих

властей, пам'ятники та цвинтарі неодноразово руйнувалися вандалами, втім, це питання, підніматиметься у дисертації згодом.

У 2006 році в селі Павлокома у присутності президентів Республіки Польща та України було урочисто відкрито пам'ятник, який став символом польсько-українського поєднання. Історія цього монументу бере свій початок від 1945 року, коли підрозділ Армії Крайової замордував 365 українських мешканців цього села нібито у відповідь за убивство 11 поляків. Протягом кількох років тривали суперечки довкола питання можливості установлення такого пам'ятника та напису, який там може бути вміщено. Вирішення питання тривалий час блокували мешканці села. погодилися вони лише тоді, коли А.Пшевознік пообіцяв їм допомогу у встановленні хреста в пам'ять за убитими поляками [146]. Цей список можна продовжувати.

Однак, повертаючись до тези, щодо висновків і уроків у суперечках про героїзацію національної історії, наведемо сучасний приклад. В українському суспільстві, з часів президентства В. Ющенка, дещо змінюються акценти у героїзації національної історії. Серед таких прикладів назвімо С. Бандеру, Я Стецька, О. Ольжича, О.Телігу та ін.. Однак, для польського суспільства, той же, С. Бандера, є, радше – антигероєм. І жодні аргументи української сторони щодо цієї особи не беруться до уваги.

А між тим, за часів незалежності встановлено сімнадцять пам'ятників Степану Бандері, провіднику ОУН(б), пам'ятники і пам'ятні знаки Ярославу Стецьку, Олегу Ольжичу, Олені Телізі [338, с. 55]. У 1998 році в с. Старий Угринів, Калуського району Івано-Франківської області почалося відродження садиби, де з 1909 року по 1933 жив Бандера. За рішенням сільського сходу на подвір'ї встановлено символічний хрест, а 14 жовтня 1990 року відкрито перший в Україні пам'ятник [173]. На Європейській площі обласного центру в 2009 році споруджено меморіальний комплекс та пам'ятник С.Бандері. Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі державного герба встановлено на братських могилах українських січових стрільців, вояків УПА у Волинській, Львівській, Тернопільській, в селах Калуського, Коломийського,

Рогатинського, Тисменецького районів Івано-Франківської області [172, с. 225-226]. Проблема оздоровлення і гармонізації меморіального простору задля формування у громадян відповідної національної ідентичності вимагає від державних органів здійснення цілеспрямованої політики історичної пам'яті, і саме цей напрямок політики української у держави викликає обурення з боку РП, адже, як відомо, ім'я С.Бандери та усе що пов'язане із його життєдіяльністю, внесено до чорного списку сучасною польською владою.

26 січня 2018 року Сейм Республіки Польща підтримав законопроект про заборону, так званої, «бандерівської ідеології». Кільком днями пізніше у РП було прийнято відповідний Закон, до речі, за який «за» проголосувало більшість депутатів – 279 із 414. Прийнятий Закон стосується визнання злочинів українських націоналістів і українських організацій, о співпрацювали з Третім рейхом, а також можливості запровадження, відповідно до статті 55 Закону про Інститут національної пам'яті РП, кримінальної відповідальності проти осіб, які заперечують ці злочини. Закон передбачає штраф або тюремне ув'язнення терміном до 3 років за «заперечення злочинів українських націоналістів» [332].

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що героїзація та меморіалізація національної історії для українців та поляків наприкінці ХХ та у нинішньому ХХІ століттях стала важким випробуванням на толерантність, терпимість і взаємне примирення. Перебіг подій із вшануванням національних героїв та відкриттям місць національної пам'яті, пов'язаних із їх іменами продемонстрував глибину і складність проблеми, та її здатність вкрай негативно впливати не лише на міжнаціональні взаємини, але й на міждержавні стосунки загалом. Республіці Польща та Україні, слід повчитися міжнаціональному примиренню, наприклад, у французів та німців, чи виробити власну схему взаємної толерантності у цих питаннях. Звісно, що для міжнаціонального примирення важлива доба воля обох сторін, при чому, як на державно-політичному, так і на суспільному рівні. Сучасна історія продемонструвала, що сусідні польський та український народи, на жаль, на даному етапі, ще далекі від цього.

3.2. Проблеми облаштування та опіки над місцями національної пам'яті міжвоєнної доби.

Кожний народ має писати свою історичну автобіографію сам. Не боятися її переписувати, бо ж у часи бездержавності гнобителі допускав її написання лише в межах своїх інтересів, своєї оцінки місця завойованого етносу в світовій історії [253, с. 3]. Саме такою була ситуація у історичній науці в часи існування тоталітарного радянського режиму у Польщі та Україні. А з моменту постановня нових незалежних держав і українці і поляки розпочали власноруч писати свою історію, маючи можливість опікуватися існуючими та облаштовувати нові місця національної пам'яті по обидва боки міждержавного кордону. Проблемою початку 90-х років ХХ століття було те, що правові норми, нажаль, не встигали за цими можливостями.

Стаття 18 Договору між Республікою Польща та Україною про добросусідство, дружні відносини та співробітництво [98, с. 12] від 18 травня 1992 року, та підписана на його підставі Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій [108] підписана 21 березня 1994 року відкрила нові можливості для українсько-польської взаємодії у справі охорони місць національної пам'яті на території одна одної [55, str. 2; 54, str. 6].

Логічним продовженням здійснення спільної узгодженої політики у справі охорони та опіки над місцями національної пам'яті стало підписання у березні 1999 року, Протоколу, котрим українська та польська сторони, фактично, погодили технічні питання щодо облаштування та упорядкування могил і цвинтарів. Дія Протоколу поширюється на усю територію Польщі та України.

Як зауважує польський дослідник К. Краєвський, українська сторона, впродовж 1991-1998 років не призначала ні конкретних осіб, ані інституцій, які б

були відповідальними за реалізацію положень закріплених у договірній базі щодо опіки над місцями української національної пам'яті в Польщі [449]. Тому, відновлення та впорядкування українських кладовищ у Республіці Польща відбувалося значно повільніше, ніж польських в Україні.

На території Республіки Польща більшість об'єктів, пов'язаних з українською національною пам'яттю, розташовані в районі південно-східної Польщі, на території Підкарпатського, Малопольського і Люблінського воєводств (загальна цифра сягає близько 475 греко-католицьких та православних кладовищ). Українські місця національної пам'яті, у меншій кількості, зустрічаються у Центральній Польщі і на північно-західних землях [449].

Значна частина українських кладовищ, на 90-ті роки ХХ століття, перебувала у досить занедбаному стані, підтвердження тому ми знаходимо у документах українських національних товариств Польщі [76, str. 11]. Значна кількість українських кладовищ у Польщі в період 70-80-х років була врятована від знищення та руйнування завдяки діяльності української національної меншини та організованих у її середовищі різноманітних товариств [73, str. 51]. Наприклад, представник української національної меншини у Польщі С. Крисінський під егідою Товариства по догляду за пам'ятниками організовував літні табори [56, str. 15], під час яких молоді люди відновлювали забуті і зруйновані кладовища лемків [449].

Проте, окрім цивільних українських кладовищ, до місць національної пам'яті на території РП відносяться і такі об'єкти, як могили видатних українських діячів першої половини ХХ століття, військові цвинтарі часів Першої світової війни та міжвоєнного періоду, пам'ятки та пам'ятники, що пов'язані із діячами української історії [279, с. 81].

Чимала частина українських некрополів на території РП пов'язана із трагічними подіями Першої світової війни та українсько-польської війни 1918 – 1919 років. Падіння комуністичних режимів у Польщі та СРСР активізувало суспільство, а відтак науковців до розкриття героїко-патріотичних сторінок

історії обох народів, зокрема періоду відновлення національних державностей в 1917-1919 років [253, с. 5].

Відомо, що табори для військовополонених УГА та інтернованих цивільних осіб були у Перемишлі, у Домб'є біля Кракова, Ланьцуті, Вадовіці та Стзалокуве [435, с. 168]. Зрозуміло, що поблизу таборів для українських військовополонених і інтернованих осіб з'явилися кладовища. Наприклад, в'язні з табору в Пікулице, фактично усі померли під час епідемії черевного тифу і поховані на військовому цвинтарі в Пікуличах. Схожа історія виникнення українського військового цвинтаря і у Перемишлі, де поховані солдати союзницької армії Української Народної Республіки С. Петлюри. Цей цвинтар і пам'ятник, що був там збудований, було повністю зруйновано Червоною Армією в 1939 році [76, str. 15]. Лише у незалежній польській державі, силами українців Польщі його вдалося відновити [34, str. 11] і цей пам'ятник було занесено до воєводського реєстру пам'яток [57, str. 4]. У східній частині меморіалу височіє курган, до якого ведуть бетонні сходи. На вершині кургану був встановлений металевий хрест на таблиці якого напис українською мовою «Борцям за незалежність України».

Воїни УНР та цивільні інтерновані особи, що померли у 1918 – 1920 роках в таборі у Домб'є поблизу Кракова поховані на Раковицькому цвинтарі у Кракові, який є одним із найстарших і найвідоміших цвинтарів в Кракові і Польщі загалом [78, str. 9]. У таборі поблизу Домб'є утримувалися в роки Другої світової війни, також, полонені червоноармійці. Згідно польської статистики кількість упокоєних на Раковицькому цвинтарі українських героїв перевищила тисячу осіб [491, с. 22-23].

У 2000 році за участі тодішнього прем'єр-міністра України В.Ющенко тут у секторі 73 був урочисто відкритий пам'ятник померлим українцям. Пам'ятник являє собою величний земляний монумент, увінчаний кам'яною стелою з гранями у формі хрестів та українською державною символікою; під стелою знаходиться кам'яна плита з написом польською і українською мовами: «Тут спочивають українці – вояки, офіцери та цивільні особи, що померли в 1918-

1921 роках в таборі НР1 для військовополонених та інтернованих у Кракові-Домб'є. Померли, щоб воскресла вільна Україна. Краків'яни, 1999 р.» [329].

На прикордонних з Україною теренах Польщі знаходиться іще чимало військових українських цвинтарів (вояків УГА), що розташовані, головним чином, на сільських кладовищах, наприклад у Вербіце, що поблизу Гребенної, Старий Люблінєць (Цішанів) [447, с. 17]. Значна кількість військових кладовищ пов'язана з військами Української Народної Республіки під керівництвом С.Петлюри, який в 1920 році воював у союзі з польською армією проти більшовиків [498, с. 171]. На ініціативу польської сторони у 1996 році в Тарнові було відкрито меморіальну дошку у пам'ять про перебування тут Уряду УНР.

Військові цвинтарі на яких покояться провідні військові діячі армії С.Петлюри, наприклад, генерал Марко Безручко, генерали Віктор Куш та Вісеволод Змієнко та багато інших знаходяться у Перемишлі та Варшаві. На православному цвинтарі у Холмі похований прем'єр-міністром УНР – Філіп Філіпчук, а на військовому цвинтарі в Тарнові – начальник штабу військ С.Петлюри, генерал Микола Юнаков [449]. Насправді, прикордонні з Україною польські терени рясніють українськими, головним чином, військовими цвинтарями міжвоєнної доби, які, слід визнати, на сучасному етапі перебувають у цілком задовільному стані з точки зору облаштування та догляду, і на відміну від українських цвинтарів періоду Другої світової війни, не піддавалися атакам вандалів.

Поряд із вищенаведеними прикладами збережених українських військових кладовищ є і такі, які були зруйновані радянськими військами чи військами НКВС у роки Другої світової війни чи після її закінчення. Такою є, наприклад, історія українського військового кладовища у Каліші. Цей табір для інтернованих вояків Армії УНР 1920-1924 був одним із найбільших на території Польщі. Кладовище табору було прикрашене обеліском, на ньому продовжували хоронити українців і після ліквідації табору [77, str. 5]. Після 1945 року кладовище було зруйноване підрозділами НКВС, радянська влада намагалася у такий спосіб стерти з лиця землі історичні місця пов'язані із

українською державністю. До 1995 року на місці кладовища росли бур'яни та кущі, і лише через 50 років після руйнування цвинтар почали відновлювати. Інтенсивні роботи були проведена в другій половині 90-х років і закінчилася відновленням кладовища разом з пам'ятником – обеліском. Кошти на реконструкцію цвинтаря в Каліші надала частково польська влада, частково українська громада РП [79, str.15]. І 30 вересня 1999 року відбулося освячення кладовища за участю гостей з України, польських та українських депутатів та журналістів [449].

На території України, у міжвоєнний період опіку по облаштуванню і охороні могил, що стосувалися вшанування пам'яті учасників УСС та Галицької армії взяло на себе Товариства охорони воєнних могил, що провело, без перебільшень, масштабну роботу [60, str. 14; 58, str. 27]. Формально Товариство діяло дванадцять років. Його статут затвердило Львівське воєводство 25 березня 1927 року, а восени 1939 року радянська адміністрація заборонила його функціонування – як, зрештою, й усіх українських партій, громадських, освітніх, музейних, кооперативних структур. Будучи заснованим у Львові, Товариство охорони воєнних могил мало 32 філії у воєводських і повітових містах, містечках і деяких селах. Зокрема, відомо, що осередки були у Тернополі, Бережанах, Підгайцях, Чорткові, Станиславові, Коломиї, Рогатині, Яворові. А одну з філій заснували, навіть, у Кракові, де була велика українська громада і діяло підпілля ОУН [414].

Основне завдання, яке ставили перед собою учасники Товариства, – збереження пам'яті про українських вояків через упорядкування цвинтарів, перенесення останків полеглих борців на кладовища, будівництво нових пам'ятників, надання допомоги родинам померлих у пошуку воєнних могил [35, str. 17]. Окрім цього, чималу увагу приділяли і просвітницькій роботі – готували та видавали тематичні листівки і плакати, влаштовували заупокійні Богослужіння.

Частина грошей на діяльність Товариства надходила від членських внесків, але долучитися фінансово та посприяти справі міг кожен. Для такого

залучення використовували, зокрема, гарну форму – продаж листівок. До прикладу, якщо Товариство запланувало встановити меморіал і потребувало грошей на нього, воно випускало листівку. Той, хто її придбав, мав пам'ятку і водночас долучався коштами до спільної справи. Оплачувало видатки Товариство й із дарів, прибутків від лекцій, театральних вистав, концертів, забав, продажу тематичних книг. Активно допомагали не лише місцеві українці, а й діаспора [414].

Сьогодні, українці у Польщі згадали про тих героїв УНР, які полягли за Польщу в битві за Варшаву, згадали генерала армії УНР М.Безручка й інших. Наскільки їх згадують зараз у Польщі і наскільки пам'ять про цих людей може об'єднати українців і поляків? Якраз, згадані події, можуть слугувати прикладом спільного шанобливого ставлення до історії і поляками [413], і українцями, нажаль, чого не можна сказати про історію пізнішу, часів Другої світової війни.

Як заявив нещодавно посол РП в Україні Я.Пекло: «Українцям і полякам треба добре пам'ятати позитивні приклади спільної боротьби та співпраці. Такі, як у 1920 році під Варшавою, коли бійці Марка Безручка билися пліч-о-пліч з армією Пілсудського. Так, як у 1939 році, коли українці й поляки спільно захищали Львів від Гітлера. Є пропозиція президентів А.Дуди та П.Порошенка увічнити пам'ять українців, які рятували поляків під час війни, і поляків, які рятували українців. Це дуже гарна ідея і хороша практика...» [326]. Для українсько-польських міжнаціональних взаємин, сьогодні, як ніколи, необхідні історичні постаті, які виступали б символів поєднання, славної спільної історії, і одним із таких прикладів може стати генерал армії УНР М. Безручко. У рамках відзначення сторіччя початку Української революції 1917-1921 років у Запорізькій ОДА відбулося перше засідання робочої групи з увічнення пам'яті генерал-хорунжого армії Української Народної Республіки М.Безручка, постать якого стала символом спільної боротьби за свободу українського та польського народу [386].

Говорячи вище, про дисбаланс у здійсненні політики історичної пам'яті Польщею та Україною, у контексті, щойно сказаного, наведемо наступний приклад: Республіка Польща, у порівнянні з нашою дежавою, забезпечувала значно краще фінансування відновлювальних робіт цивільних і військових кладовищ на території України, про що свідчить чудовий, впорядкований стан цвинтарів і численні архівні документи представлені у фонді «Асоціація «Спільнота польська» культурної спадщини за межами краю» [27 - 79]. Натомість, відновлення та впорядкування українських цвинтарів (і військових, і цивільних) на території Республіки Польща здійснювалося впродовж двох останніх десятиліть, виключно, силами представників національних меншин, молодіжних та волонтерських організацій [375, с. 66-68].

Документи архіву актів нових, що у Варшаві, яскраво ілюструють, що через національні організації польської меншини в Україні, а також за посередництвом різноманітних молодіжних та волонтерських організації РП у період з 1996 по 2007 рік збрала вичерпні дані щодо цивільних та військових польських цвинтарів на теренах Західної України, здійснила інвентаризацію цих цвинтарів та їх впорядкування. Польською стороною було укладено детальні реєстри із картосхемами цвинтарів, фотографіями надгробних плит та надписів.

Із архівних документів чітко зрозуміло, що фінансування усіх робіт здійснювалося із двох джерел: державою та приватними жертводавцями [39, str. 1-2]. Цікавим, у цьому сенсі є і той факт, що кошти на впорядкування кладовищ на території України, збиралися громадськими та національними організаціями поляків у РП. Документи фонду «Асоціація «Спільнота польська» культурної спадщини за межами краю» містять реєстри, котрі включають плани-схеми польських цвинтарів на території України. Усі справи фонду укладені за одним зразком, фото надгробків та надписів на польських похованнях, опис стану могил на момент впорядкувальних робіт. Так, наприклад, шість архівних справ це реєстри польських кладовищ м. Борислава [40 - 45], ще шість справ містять вичерпну інформацію по польському меморіальному простору м. Дрогобича

[27 – 32], чотири – м. Збаража [36 – 39], одна справа ілюструє стан та кількість кладовищ м. Надвірної [67] і т.д. Детальні реєстри у Архіві актів нових є по Тернопільській області, зокрема по м. Чортків [69], м. Кременець [33], та ін.. Наприклад, польські цвинтарі міст Кременеця і Збаража описувалися у 1996 та 1997 роках відповідно, а Чорткова у 2001 – 2002 роках.

Доречі, з кількістю архівних справ, що припадають на той чи інший населений пункт можна чітко відслідкувати величину польської громади, що у той чи інший період проживала на цих теренах. Вичерпна інформація, згідно реєстрів зберігаються у Архів актів нових, що у Варшаві по Волинській, Івано-Франківській та Львівській областях. Окрім того, архівні дані свідчать, що при дослідженні та впорядкуванні польських цвинтарів на Україні польська сторона мала чітко розроблену схему і послідовно її дотримувалася.

Спільними рисами при упорядкуванні кладовищ є той факт, що представники української національної меншини у РП та громадські осередки польської національної меншини в Україні активно долучилися до справи впорядкування та опіки національних цвинтарів. Як приклад, наведемо діяльність Товариства опіки над військовими похованнями, яке очолював Я.Франчук. Це громадське національне об'єднання взяло на себе утримання в упорядкованому стані львівського Цвинтаря Орлят. Схожу ситуацію спостерігаємо у Бориславі, де Польське культурно-освітнє товариство «Злагода» взяло під опіку місцевий меморіал [513, с. 145-146].

Щодо українських кладовищ у Польщі, то тут ситуація виглядає значно складніше тому, що: по-перше, українська сторона не спромоглася створити жодних реєстрів національних кладовищ у РП [522, с. 140] і розшук мгил рідних через , наприклад, архівні установ в Україні є неможливим, а по-друге, місця національної пам'яті українців у Польщі є значно гірше впорядкованими через брак коштів [358, с. 243].

Однак, і українська сторона має чималі напрацювання у цьому напрямку. Як пише волинський дослідник українсько-польського прикордоння В.Стрільчук, серед матеріалів поточного архіву Волинської обласної державної

адміністрації міститься ряд документів, які висвітлюють питання упорядкування українських місць національної пам'яті. Наприклад, станом на 31 грудня 2014 року на кошти Волинської облдержадміністрації та товариства «Холмщина», а також різноманітних релігійних організацій було проведено роботи у 19 місцях із вшанування української національної пам'яті. Зокрема, на території Люблінського воєводства впорядковано такі місця національної пам'яті українців: у м. Люблін – Кладовище вояків Української Народної Республіки; у м. Холм – Меморіальна дошка М. Грушевському на фасаді будинку, у якому він народився, пам'ятник Прем'єр-міністру УНР в екзилі 1912 – 1922 років П. Пилипчаку, меморіальна дошка князеві Данилу Галицькому – засновнику м. Холм у православному храмі Івана Богослова, меморіальна дошка до 60-ї річниці антиукраїнської акції «Вісла» - у православному храмі Івана Богослова, пам'ятний знак до 70-ї річниці масового нищення православних (українських) храмів на Холмщині та Підляшші у 1937 – 1938 роках – на подвір'ї православного храму Івана Богослова [522, с. 140-141].

Як уже йшлося вище, у 2005 році було створено українську Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій. Новостворена інституція своїм основним завданням декларувала намір вжити ряд заходів на території Польщі направлених на відновлення і впорядкування військових і цивільних цвинтарів. У протоколі намірів зокрема йшлося про: відновлення і впорядкування цвинтаря українських воїнів, котрі загинули у 1920 році, під час польсько-більшовицької війни, чи померли в таборах для військовополонених та інтернованих після закінчення цієї війни у Ланьцуті, Пикуличах (Підкарпатське воєводство); Стшалково, Каліші (Велькопольське воєводство), Вадовіцах (Мальпольське воєводство), Тухолі (Кувявсько-Поморське воєводство) [301].

Окрім військових цвинтарів періоду Першої світової війни та українсько-польської війни 1918 – 1919 років Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій задекларувала опіку і над українськими могилами на території Польщі, що з'явилися у роки Другої

світової війни та після її завершення. Однак, ці аспекти, ми проаналізуємо згодом.

Перелік прикладів облаштування та відновлення місць національної пам'яті на теренах Республіки Польща можна продовжити наступними фактами. Студенти Волинської духовної семінарії, влітку 2012 року, взяли участь у впорядкуванні православних кладовищ українців у РП, зокрема, у серпні цього року, перша така експедиція була здійснена на Холмщину. Ініціював та організував ці волонтерські поїздки по впорядкуванню цвинтарів українців у сусідній Польщі начальник відділу охорони культурної спадщини Луцької міськради С.Годлевський. Семінаристи-волонтери працювали на православному кладовищі села Бересть нинішнього Замойського повіту Польщі і не просто впорядковували могили, а відслужували молебні за похованими українцями [271]. Схожі експедиції на території РП здійснювалися студентами Східноєвропейського національного університету, що в Луцьку, Українського Католицького університету (УКУ), та інших вищих навчальних закладів.

Наприклад, упродовж 16 – 30 липня 2013 року група з двадцяти студентів четвертого-шостого курсів і викладачів Гуманітарного факультету Українського Католицького Університету прийняла участь у навчально-історичній експедиції на теренах Перемишльщини [6, str. 37]. За час експедиції студенти займалися впорядкуванням та дослідженням цвинтарів з похованнями українців [4, str. 52]. Такі виробничо-навчальні практики могли б бути запозичені і іншими гуманітарними факультетами (наприклад, історичними). Доречі, ця перша організована Деканатом Гуманітарного факультету експедиція мала як навчальну, пізнавальну і дослідницьку мету [522, 143-144], так і практичне завдання – на запрошення і пропозицію Перемишльського відділу Об'єднання українців у Польщі розпочати впорядкування греко-католицького цвинтаря у селі Гораєць на Любачівщині [371].

Слід зауважити, що хоча молодь, є найактивнішим учасником пошуково-відновлювальних експедицій, до справи опіки та облаштування місць національної пам'яті долучаються і представники української влади та

громадських організацій прикордоння. До прикладу, депутати Любомльської районної і сільських рад, що на Волині, представники окремих організацій і підприємств 24 квітня 2014 року впорядкували кладовища в селі Бусьно Холмського повіту [147]. Експедиції по українських цвинтарях на території Польщі організувала Волинська «Просвіта» та інші громадські організації.

Із зібраних та проаналізованих фактів напрошується щонайменше кілька висновків:

по-перше, місця національно пам'яті українців та поляків Першої світової війни та міжвоєнних десятиліть, по обидва боки українсько-польського кордону є добре впорядкованими та доглянутими;

по-друге, і в польському, і в українському суспільстві, головним чином не існує заперечень, щодо визнання героїчної історії сусіднього народу і віддання належної шани героям національної історії. Виключення становить, хіба що цвинтар Орлят у Львові;

по-третє, до відновлення та впорядкування місць національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону значних зусиль доклали національні меншини: українська – у Республіці Польща, та польська – в Україні;

по-четверте, Польська держава, вклала значно більше коштів у відновлення місць національної пам'яті поляків, у той час, як українські місця національної пам'яті відновлювалися, головним чином на приватні кошти та силами волонтерів;

по-п'яте, відсутність гострих суперечок навколо історії міжвоєнного періоду узалежнило, відносно виважене ставлення до військових і цивільних кладовищ як у Польщі, так і в Україні, що, по суті, проявилось у відсутності актів вандалізму щодо місць національної пам'яті, як, наприклад, це має місце із військовими цвинтарями Другої світової війни.

РОЗДІЛ 4. МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ТА ГЕРОЇЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РЕЗОНАНС

4.1. Меморіалізація українсько-польського протистояння часів Другої світової війни.

Однією з найсуперечливіших і складних для сучасного міжнаціонального українсько-польського порозуміння проблем спільної історії є – Волинська трагедія. Цим терміном у науковому і суспільному дискурсах прийнято позначати події, що мали місце не лише на Волині, а й у Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині, у 1943 – 1944 роках, відомі також як міжнаціональне українсько-польське протистояння. Відносно невелика часова віддаленість цих подій і наявність живих свідків українсько-польського конфлікту, чималі цифри жертв з обох сторін, трагізм міжнаціонального протистояння підсилений подіями Другої світової війни, усе, це, та багато інших факторів перетворюють історію Волинської трагедії і пов'язані із нею аспекти на актуальну тему, яка впродовж останніх десятиліть із певною регулярністю постає у центрі уваги українського та польського суспільств. Серед згаданих проблемних аспектів, чи не найконтраверсійнішими питаннями є суперечки навколо кількості жертв конфлікту і проблеми пов'язані із меморіалізацію жертв цього міжнаціонального протистояння.

Згадана проблема уже давно вийшла далеко за межі порубіжних українсько-польських територій, які рясніють скупченням місць національної пам'яті і де ще й досі жива пам'ять про трагічні події 1943-1944 років. Меморіалізація українсько-польського протистояння часів Другої світової війни займає одне із важливих місць у сучасних політичних відносинах України

та РП, іноді відсовуючи на другий план стратегічне партнерство, економічну співпрацю, тощо.

Терміни «місця пам'яті» та «меморіалізація» у науковий обіг увів французький історик П.Нора, який впродовж 1983–1995 років видав семитомову працю «Місця пам'яті», присвячену історії формування колективної пам'яті Франції. Концепт, запропонований і введений до вжитку французьким вченим, означає репрезентації культурного минулого у сучасній масовій та професійній свідомості. Принциповим для розуміння «місць пам'яті» є визнання факту, що це не є даність, а образи, які конструюють й реконструюють відповідно до вимог часу й стану суспільств, внаслідок чого виникають нові рефлексії та рецепції символічних «місць пам'яті». Відповідно це можуть бути і конкретні географічні місця, пов'язані з певними подіями, і пам'ятник, архів, символ, художній твір, певна інституція чи сама історична подія.

Варто нагадати підхід до їх класифікації, що його запропонував П. Нора, а саме: топографічні (архіви, бібліотеки, музеї), монументальні (цвинтарі, архітектурні споруди), символічні (тематичні церемонії, паломництва), функціональні (підручники, автобіографії, мемуари) [156, с. 63]. Не випадково, функцією місць пам'яті є зупинити або, щонайменше, уповільнити процес зміни традицій. Таким чином, вони зміцнюють стереотипи свідомості, спонукаючи людей до спогадів про минуле. Та, навіть, більше – меморіалізація передбачає не лише встановлення тих чи інших пам'ятників чи пам'ятних знаків, але й закріплення у національній пам'яті прямого асоціативного зв'язку між історичними подіями і місцевістю, де вони відбулися [366, с. 122-124]. У цьому сенсі приклад Волині є більш, ніж показовим. Адже уже тривалий час в історичній науці і суспільному дискурсі Волинь почали асоціювати саме з подіями українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.

Теза про те, що через побудову монументів нація формує простір в якому існує, не є новою. Пам'ятники – одні з найважливіших об'єктів, котрі

поєднують особу сучасності з минулим досвідом спільноти, до якої вона належить. Візуальний компонент, що включає пам'ятники, монументи, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, меморіальні комплекси, музейні експозиції і т. ін. вважають важливою складовою, яка формує уявлення про минуле [338, с. 53].

Саме тому, прикметно і цікаво, як волинські події «перекладені» мовою меморіалів. Адже, не випадково, одним із проявів політики пам'яті є монументальний складник ушанування пам'яті жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни [183]. Встановлення меморіальних знаків на місцях знищення та контекст, яким його супроводжують, є одним із небагатьох індикаторів сприйняття подій у суспільстві, пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті; вони мають значний вплив на творення ідентичності [212].

П.Нора розмірковуючи над роллю «місць пам'яті» у долі нації зауважує, що пам'яттєві рухи і національні історичні пам'яті поставали історично радше як заклики чи нагадування, як вимога визнання справедливості, прохання вписати себе до великого реєстру національно історії, а не як вимога засудити чи знищити національну історію. Нині все навпаки... Поворот відбувається у кілька етапів. Спершу поняття «місця історичної пам'яті» було формою критичної дистанції щодо унітарної національної історії – теологічної, спонтанно охопленої наміром само прославлення та комеморації себе самої.... Таким був уже і вплив пам'яттєвого, що засіб, створений, щоб розбити комеморативне, невдовзі за визначенням перетворився на привілейований інструмент нестримних комеморативних церемоніалів [292, с. 256].

Українські пам'ятники – це частина окремого меморіального дискурсу в польській державі. Він інший, ніж дискурс німецький чи єврейський. У кожному з них державні органи, суспільні організації та автори по-іншому розуміють польський національний і державний інтерес. До речі, вони намагаються переконати українську сторону, що до дивізії «Галичина» не повинні стосуватися такі самі мірки, як до інших німецьких дивізій, а до

знищення українців у містечку Лежайську не можна застосовувати таких самих критеріїв, як до знищення євреїв у Єдвабному. Не порівнюються навіть ті ситуації, де для неупередженого ока паралелі очевидні, наприклад: Волинь навесні 1943 року – Надсяння навесні 1945 року [181, с. 246]. Легко моралізувати Волинь та разом відмовляти Холмщині в належній їй долі людяності [160].

На думку Б.Гука, польський пропам'ятний дискурс забезпечує собі понадевропейську унікальність, намагаючись вийти переможно з сутичок тієї частини минулого, яка є сьогоденням. Результат усе ж незадовільний. Причина в тому, що пам'ять у Республіці Польщі не спроможна чесно визнавати також і польські гріхи минулого та закриває себе перед світом і сусідами, з якими мала б вести діалог. Адже існують приховані пласти і тієї неславної польської історії, які мала б собі присвоїти пам'ять поляків.

Конкретно у сфері увічнень на українському напрямку можна констатувати факт, що держава і суспільство, а також Костел у 1989–2018 роках не визнали власних провин перед українцями (досі нема пам'ятника жертвам депортації під час Акції «Вісла», римо-католизації у 1944–1956 років). Заяви польських політиків з приводу Акції «Вісла» чи подій на Волині, бо й такі були, мали характер відмахування від історії – звучать, але без послідовної праці у продовження сказаного. Державні органи, як-от Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ), за весь час свого існування ні в одному випадку не вийшли з ініціативою осмислення злочинів, скоєних польською державою щодо власних громадян української національності в 1942–1944 років, або злочинів, скоєних на території нинішньої України. На жаль, панує інший підхід – вимога одностороннього каяття українців. Отож меморіальні практики, замість стати простором для порозуміння, стають площиною для протистояння [160].

Демонтаж російською владою пам'ятної дошки, яка увічнює жертв катастрофи під Смоленськом, викликав у Польщі бурю емоцій. Але варто згадати те, що у РП неодноразово демонтували таблиці на українських пам'ятниках, якщо вони не відповідали чинному законодавству чи були

поставлені самовільно [162]. Впродовж багатьох повоєнних років представники української меншини навіть не могли мріяти про установлення пам'ятників воїнам УПА, жертвам українсько-польського міжнаціонального конфлікту років Другої світової війни [356, с. 100], жертвам акції «Вісла», тощо.

Щодо українських місць національної пам'яті на території Польщі, то ситуацію у повоєнні десятиліття можна визначити, як критичну. В період комуністичної влади тут було знищено цілі кладовища та окремі могили українців, на яких була національна символіка [463, с. 135]. Впродовж багатьох повоєнних років представники української меншини навіть не могли мріяти про встановлення пам'ятників. Якщо десь з'являвся обеліск чи таблиця, наприклад, на пошану жертв операції «Вісла», то вони трактувались як нелегальні. Встановлення на могилі таблиці із написом «Тут похований воїн УПА» – розцінювалось як порушення законодавства [146].

Зумисне замовчування комуністичною владою в Україні та Польщі волинських подій, своєрідне ідеологічне табу, стало на заваді вшанування пам'яті про жертви. Хоча, слід визнати, що перший пам'ятник, який був присвячений жертвам волинської трагедії – символічна могила поляків, замордованих на Волині з'явився ще 1984 році на цвинтарі у с. Руда Гута [483, с. 103]. Ініціаторами та фундаторами цього пам'ятника виявилися колишні мешканці Острівків та Волі Островецької, їх родини та вояки 27 Волинської дивізії Армії Крайової [212].

З 1989 року розпочинається процес відновлення українських могил жертв міжнаціонального конфлікту часів війни силами українських національних громад Республіки Польща. Зокрема, першими було відновлено пам'ятники у Пікуличах, що поблизу Перемишля. Щоправда, цей процес був досить складним і тривалим. Постійні суперечки точилися навколо поховань та таблиць на згаданому військовому цвинтарі Січових Стрільців в Пікуличах. В 2000 році там було перепоховано 47 українців, воїнів УПА, яких було ексгумовано з сіл Бірча та Лішня, що біля м. Сянок [463, с. 135].

Ситуація, дійсно, почала змінюватись на краще після 1990 року. Тоді з'явилась можливість узаконення частини пам'яток чи отримання згоди на облаштування та відкриття нових місць національної пам'яті. Процедура була, доволі, складною і вимагала багатьох погоджень, а остаточне рішення у цій справі виносить Рада охорони пам'яті боротьби та мучеництва (державний орган при міністерстві культури Польщі).

Представники української національної меншини у РП неодноразово дорікали А.Пшевозніку, який до 10 квітня 2010 року був генеральним секретарем ради (загинув у авіакатастрофі під Смоленськом разом із польським Президентом), що проблему побудови пам'яток він переніс на міжурядовий рівень, сповідуючи принцип взаємності. «У багатьох випадках це дрібні питання, які можна було б залагодити без втручання урядів. Для нас отримання згоди на увіковічення пам'яті стало практично неможливим, тому почались самобуди. Подібні проблеми мають також представники німецької та литовської меншин», – говорить П.Тима, голова Об'єднання Українців у Польщі [162].

Дослідниця Волинської трагедії О.Каліщук вбачає символізм у вагомій ролі в організації меморіальних заходів із вшанування жертв волинської трагедії (встановлення пам'ятників, поминальні марші і т. д.) у Польщі комбатанських та кресов'яцьких організацій. Саме це зумовило радикалізацію українсько-польського діалогу та стало однією з причин «конфлікту пам'ятей». Уже в 1992–1993 роках кресові організації почали упорядковувати місця поховань волинських поляків, проводити, так звані, «паломницькі» поїздки великих груп у десятки місцевостей, з характерною антиукраїнською риторикою. Організатори таких експедицій не приховують їх освітній характер, пов'язаний, зокрема, із вивченням історії 27 Волинської піхотної дивізії АК [212].

Для України негативним проявом цього процесу стало прагнення до створення місць пам'яті (дуже часто із законодавства та без відповідних узгоджень) на українських теренах. Навести прикладів встановлення

незаконних пам'ятних знаків на території, наприклад, Волинської області, можна, щонайменше десяток, – це металевий хрест неподалік с.Охнівка Володимир-Волинського району чи такий же хрест на місці знищеного у роки війни с.Домінополь, що на межі Володимир-Волинського і Турійського районів Волинської області. Зауважимо, що жодних документів на встановлення там пам'ятних знаків ні місцева, ані центральна влада не давали [365, с. 302-304].

Сьогодні ми можемо говорити про більше як 300 місць пам'яті вшанування жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни [365, с. 299-302]. На думку С.Секерка – президент головного правління Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів з ініціативи цієї та за підтримки інших організацій у РП лише за період 2003 – 2009 років було збудовано та відкрито 22 пам'ятники і 128 меморіальних таблиць, що вшановують пам'ять жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни [333, с. 60].

У меморіалізації Волинської трагедії на нашу думку прослідковується декілька особливих рис. Наприклад, прикметним є те, що перші пам'ятні місця з'явилися на вшанування жертв у конкретних населених пунктах. Це пов'язано, перш за все, з активною позицією тих, хто вижив у трагічних подіях та їх нащадків. Окрім того, всі «волинські» місця можна поділити на дві категорії: перші – це могили жертв конфлікту, на яких, відповідно, у різний час (у тому числі й за комуністичного режиму) встановлено надгробні плити. Вони характерні для Люблінського й Підкарпатського воєводств Польщі та Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей України – теренів, де відбувався міжетнічний конфлікт; другі – це символічні місця пам'яті жертв, які почали з'являтися після 1989 року на всій території нової демократичної РП. Сьогодні не існує жодного воєводства, де б не можна було побачити пам'ятник, «волинський» хрест чи меморіальну таблицю на вшанування жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.

Отже, монументальний складник ушанування жертв українсько-польського міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни є одним із проявів політики пам'яті є. Українсько-польські протиріччя і, часто, протидія, у цих питаннях отримали назву «війни пам'ятників» [183]. Адже «меморіали» – це те, о створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять. Нині склалася ситуація, коли фактично по всій Польщі встановлюють пам'ятники, меморіальні дошки, «волинські хрести» (на території Республіки Польща встановлено близько трьох сотень об'єктів пов'язаних із вшануванням жертв польсько-українського протистояння) [216, с. 50]. Наприклад, у столиці РП Варшаві є два пам'ятники міжнаціональному протистоянню поляків та українців у роки Другої світової війни у Волинському сквері. Перший із них відкрито в липні 2003 року, другий – у липні 2013 року [476, с. 47]. Монументи на вшанування жетв Волинської трагедії нині існують у Кракові, Холмі, Вроцлаві та ін..містах [365, с. 298-300].

Грандіозність і велич меморіалу – є свідченням відношення суспільства до події, яку він відображає. Погодившись із цією тезою, апріорі, вдамося до короткої оповіді про те, що собою являє варшавський меморіал Волинським подіям. Монумент займає близько 160 метрів квадратних. В основі композиції стоїть семиметровий хрест на вершині із фігурою Христа. Перед хрестом розміщено вісімнадцять таблиць із назвами місцевостей семи воєводств Другої Речі Посполитої (Волинського, Поліського, Тернопільського, Львівського, Станіславського, Люблинського та Краківського) де були вбиті поляки [442].

На противагу цьому в Україні є лише два монументи, які вшановують українських жертв конфлікту: у с. Красний Сад Горохівського району і в с.Гончий Брід Ковельського району у Волинській області. Третій монумент, уже згадуваний вище, у с. Павлівка Івничівського району Волинської області, який спільно вшановує польських та українських жертв міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни і символізує міжнаціональне примирення та порозуміння [347, с. 9]. Звертаємо увагу на те, що в українській столиці – м. Києві, немає ані меморіалу, ані жодної пам'ятної дошки про

українські жертви Волинської трагедії, або ж українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни. Таким чином, логічним видається припущення, що для Польщі Волинська трагедія – це трагедія загально національного рівня з, дійсно, величезними жертвами, у той час, як для України – це непримітний фрагмент історії, який українському суспільству особливо то і не болить.

Подвійні стандарти при відкритті монументів на місцях національної пам'яті, як і подвійні підходи до написів на надгробних плитах є постійним явищем для польської сторони, особливо коли йдеться про меморіали на території РП. На підтвердження цієї тези наведемо приклад щодо відкриття меморіалу українцям у тій же Павлокомі. На дошці, яка увіковічнює пам'ять українців були вміщені імена мешканців, напис, що вони трагічно загинули, а також дати народження і смерті. Жодним словом не було згадано про ті обставини, в яких вони загинули. Натомість на пам'ятнику полякам було вміщено – окрім імен – напис, що вони полягли від рук українських націоналістів, а також на «нелюдській землі» [162].

Меморіал українським жертвам Волинської трагедії на території Республіки Польща було відкрито лиш у 2006 році в селі Павлокома за участі президентів Польщі та України. Урочисте відкриття пам'ятника стало символом польсько-українського поєднання. Наведемо коротку історію трагічної події. 1-3 березня 1945 року нерозформованим відділом польської Армії Крайової під керівництвом поручника Юзефа Бісса на псевдо «Вацлав», було замордовано 365 українських мешканців цього села нібито у відповідь за убивство 11 поляків. Впродовж кількох років тривали суперечки довкола питання можливості установаження такого пам'ятника та напису, який там може бути вміщено [463, с. 135-136]. Вирішення питання тривалий час блокували мешканці села. Погодились вони лише тоді, коли А.Пшевознік пообіцяв їм допомогу у встановленні хреста в пам'ять за убитими поляками [522, с. 137].

У Республіці Польща резонанс, який супроводжував щораз відкриття, та, власне, і створення самих меморіалів пов'язаних із Волинською трагедією,

став тим елементом, який не дозволяв темі міжнаціонального українсько-польського протистояння у 1943 – 1944 роках, зійти, хоча б, на якийсь час з поля суспільної уваги. Як приклад на підтвердження цієї тези, наведемо історію меморіалу у Вроцлаві.

Ініціювало побудову меморіалу Товариство вшанування жертв злочинів українських націоналістів. Дана ініціатива широко обговорювалася у місцевій пресі, як і оголошений конкурс проектів пам'ятника [83, str. 274]. Переможцем оголошеного у 1996 році конкурсу виявився проект Я.Баньковського, мав форму двох брил, які, за задумом автора, представляли так звані «піраміди ацтеків», котра у місці зламу посередині утворює людську постать з розкиненими в сторони руками, яка уособлює Муки Господні; злам брил витлумачують як ілюзію до неочікуваності долі жертв. Центральне місце у монументі займає цитата з А.Міцкевича: «Якщо забудемо про них, Ти Боже... забудь про мене». У підмурівку-фундаменті пам'ятника, як свідчить інформація на одній з таблиць, вміщено урни із могильною землею з 2 000 різних населених пунктів, охоплених у роки Другої світової війни українсько-польським протистоянням [5, str. 126]. Пам'ятник у Вроцлаві було відкрито 25 вересня 1999 року за участю вроцлавського кардинала Г.Гулбіновича [83, str. 304].

Як стверджує О. Каліщук, монумент польським жертвам Волинської трагедії, що постав у Вроцлав, став символом, який у подальшому був широко використаний у Польщі, при відкритті меморіальних дощок та меморіалів, але власне і не лише в Польщі. У цьому контексті варто пригадати відкритий нещодавно 28 жовтня 2017 року пам'ятник жертвам сталінських репресій у м. Бар Вінницької області, який з порушенням українського законодавства був встановлений за сприяння ІНП РП. Він має пряму алюзію до вроцлавського пам'ятника [212].

Ще один, доволі знаковий пам'ятник, на якому б хотілося акцентувати увагу – це «Пам'ятник пам'яті жертв екстермінації поляків на Волині», що постав у Гданську 2003 році на ініціативу Світового об'єднання вояків АК. Цей

монумент уособлює символічну могилу десятків тисяч поляків – мешканців Волині і «південно-східних кресів», які загинули від рук українських націоналістів. Це обеліск виконано з граніту висотою 178 см на якому вгорі зліва хрест, а праворуч уже знайома цитата з «Dziadów» А.Міцкевича: «Якщо забудемо про них, ти Боже забудь про нас». Посередині інший напис: «Пам'яті десятків тисяч поляків, мешканців Волині й Південно-Східних Кресів Речі Посполитої, яких врятувати від різанини 1943–1944 років нам не вдалося, а також тих, які залишили родинні сторони і змушені були тікати від терору і знищення від рук українських націоналістів ОУН-УПА».

Саме цей пам'ятник зазнав плундрування, коли влітку 2017 року на ньому було намальовані так зв. «вовчі гаки», які використовували українські націоналісти, та 34 гренадерська дивізія SS «Landstorm Nederland», напередодні візиту президента держави [212]. Саме біля пам'ятника жертвам Волинської трагедії у Гданську президент РП А.Дуда вкотре ствердив, що про злочини, скоєні на Волині, слід пам'ятати, аби вони ніколи не повторилися, хоча й нагадувати про це потрібно не для того, щоб підживлювати негативне ставлення до українського народу [478].

Слід наголосити і на ролі кресов'яцьких організацій у меморіалізації Волинської трагедії, які ініціювали цілий ряд монументів та пам'ятних дощок на вшанування польських жертв міжнаціонального конфлікту українців та поляків у роки Другої світової війни. Як символічну могилу мешканців Кресів, знищених у 1939–1947 роках ОУН і УПА, представляє монумент «Пам'ятник пам'яті», що було урочисто відкрито 2004 році у м. Краків на Раковицькому кладовищі [80, str. 368].

Рішення про встановлення монументу прийняла міська рада Кракова 26 травня 2004 р. з ініціативи Товариства національної пам'яті ім. Першого маршалка Польщі Ю.Пілсудського. Пам'ятник авторства проф. Краківської академії мистецтв ім. Я.-Ч.Джигая має форму відкритої книги і складається з двох скісних щодо себе таблиць, об'єднаних бронзовим відливом, який представляє людські постаті.

Слід зауважити, що на момент представлення проекту пам'ятника, його символіка та конструкція викликала шквал дискусій у польському суспільстві. Українські активісти критикували будову монументу, нагадуючи про своїх кривних, які загинули від польських рук. Голова ТУП П.Тима [212] від початку заявив, що цей пам'ятник, якщо він повстане, буде свідченням ненависті, а не примирення [511]. Протести щодо змісту напису пролунали на шпальтах «Газети Виборчої» [148, с. 204]. Врешті його узгодили у Раді міста (з невеликою перевагою – 19 за, 18 проти).

25 листопада 2017 року було встановлено «волинський монумент» у Любліні, жалобні заходи супроводжувалися медійною істерією, які підняли місцеві ЗМІ, зокрема, ті, хто пережив трагедію на Волині періоду Другої світової війни та взяв участь у церемонії відкриття пам'ятника, сказали, що монумент буде символічним місцем пам'яті про їхніх рідних, які не мають могил. Люблінський воєвода П.Чарнек під час виступу події на Волині традиційно назвав «геноцидом, вчиненим українськими націоналістами» [397].

На пам'ятнику написано: «У честь поляків з Волині та Південно-східних кресів, жертв геноциду, вчиненого над польським населенням українськими націоналістами у 1939-1947 роках». зверху пам'ятника – герб довоєнного Волинського воєводства. На самому монументі вирізані людські обличчя, а також православні й католицькі хрести. Впадає у вічі декілька моментів, пов'язаних із цим монументом [398].

Меморіальний комплекс Волинської трагедії нещодавно було відкрито і у Щеціні, на Центральному кладовищі міста. Монумент постав завдяки співпраці товариства «Східні креси, спадщина і пам'ять» та відділення Інституту національної пам'яті у Щеціні. Згідно з ідеєю співавторів, пам'ятник має увічнити пам'ять тисяч поляків – мешканців Волині і Галичини. Він отримав форму даху спаленого будинку, а поруч – придорожня капличка [212]. «Дах пам'ятника позбавлений покриття і має символічні шрами – западини з

назвами місць, звідки походить земля з прахом убитих предків, привезена і насипана під пам'ятник», – було вказано на сайті ІНП.

Звісно, що згаданими меморіалами та пам'ятними знаками встановленими у пам'ять жертв українського-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни, не вичерпується огляд меморіалізації жертв Волинської трагедії, принаймні, з польського боку, бо як уже йшлося вище, Україна має вкрай скромні здобутки у плані меморіалізації українських жертв конфлікту. Однак, досліджуючи проблему меморіалізації українсько-польського протистояння на Волині у роки війни ми виявили ще одну, доволі, смну особливість. Вона полягає у тому, що меморіали на пошану жертв міжнародної трагедії не тільки будуються і відкриваються усе нові, але й в останні роки почастишали акти вандалізму у місцях національної пам'яті українців та поляків, що пов'язані із Волинською трагедією. Як приклад наведемо хронологію за останні роки:

2014 рік.

- квітень 2014 року на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;
- березень 2014 року осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- травень 2014 року повторний акт вандалізму у Грушовичах;
- 2 липня 2014 року у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік.

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;
- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям

у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;
- 27 травня 2015 року пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік.

- 5 березня 2016 року частково знищено пам'ятник українській громаді у с. с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- 15 травня 2016 року здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пикуличах поблизу Перемишля;
- 9 жовтня 2016 року члени ультраправої організації Obóz Wielkie Polski знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства.

2017 рік.

- 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни;
- 12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;
- 14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області [359, с. 377];
- 26 квітня 2017 року на цвинтарі у селі Грушовичі Підкарпатського воєводства представники правих польських організацій зруйнували монумент воякам Української Повстанської Армії. Польська сторона пояснила це як «демонтаж незаконного пам'ятника УПА», який простояв 23 роки [318].

Міркування щодо медійного контексту плюндрування могил буде викладено дещо нижче, поки ж, підводячи підсумок вважаю за необхідне

наголосити, що акти вандалізму жодним чином не додають позитиву у міжнаціональні українсько-польські взаємини зокрема, і міждержавні відносини загалом. Так звані, «війни на могилах» не спроможні ні вирішити проблеми, ані довести чиясь правоту, радше, навпаки – поглиблювати суперечки, розбрат між сусідніми народами і підживлювати негативом, і без того, складні суспільно-історичні стереотипи, що панують в обох народів по відношенню до сусідів.

Сучасний стан меморіалізації українсько-польського протистояння часів Другої світової війни яскраво засвідчує суттєву диспропорцію, що на сучасному етапі існує в Республіці Польща та Україні щодо кількох речей: по-перше, постійне підживлювання пам'яті про Волинську трагедію у польському суспільстві, як на державному рівні, так і у кресових середовищах, і, практичну відсутність резонансу проблеми в українському суспільстві, окрім випадків, коли, усе та ж резонансність подій чи заяв польської сторони переходить міждержавний кордон.

По-друге, прослідковується явна диспропорція у кількості пам'ятних знаків, що споруджені в Україні та Республіці Польща на пошану національних жертв Волинського конфлікту і спільних меморіальних комплексів, які б символізували примирення.

По-третє, відсутність в Україні чіткого законодавства, яке б регулювало можливості відкриття та облаштування місць національної пам'яті. Наслідком цього, є поява великої кількості незаконно споруджених монументів і пам'ятних знаків на території України польською стороною. Доречі, аналогічну ситуацію, коли б на території Республіки Польща були встановлені українські монументи без державних дозволів важко, навіть, уявити.

По-четверте, на прикладі меморіалізації польських жертв міжнаціонального протистояння на Волині у роки Другої світової війни, більш ніж чітко, прослідковуються політичні спекуляції історичною пам'яттю польського суспільства, що, знову ж таки, веде до напруження не лише

двосторонніх українсько-польських взаємин на державному рівні, але й ускладнення міжнаціональних відносин.

Гене́за українсько-польських суперечок має глибоке та розлоге коріння, однак, тільки рух вперед, а ніяким чином не пригадування минулого та взаємні дорікання, зможуть вплинути на нормалізацію взаємин та побудову добросусідських відносин.

4.2. Вшанування жертв Волинської трагедії та загострення суспільно-політичного дискурсу напередодні 70-ї та 75-ї річниці волинських подій

Волинська проблематика із певною регулярністю постає у центрі уваги польського та українських суспільств, стає предметом наукового і політичного дискурсу, про що уже йшлося вище. У цьому сенсі, найперше, слід звернути увагу на те, що тенденції до чергового підняття та загострення теми, яскраво прослідковуються у переддень відзначення чергових сумних роки міжнародного українсько-польського протистояння на Волині у роки Другої світової війни. Досить показовими у цьому плані є 70-та та 75-та річниці Волинської трагедії.

Польська пам'ять і польська історична політика активно реагують на українсько-польські відносини з часу Другої світової війни та відразу після неї. Однак, у межах РП це зводиться до тиражування міфу про те, що УПА була злочинним угрупованням лише у відношенні до поляків і не воювала за свободу українців. У Західну Європу частина польських депутатів висилає сигнали про поляків, як безборонну жертву націоналістичної ідеології ОУН і УПА, а до України, як держави, не припиняються вимоги сказати «всю правду» про Волинь та безперервно каятися з цього приводу, що дуже виразно відчувалося на засіданнях Сейму і Сенату РП у липні 2013 року, які були присвячені роковинам подій на Волині. Останні роки, зокрема період липня 2013 року – вересня 2014 року, могли принести несподіванки лише для тих, хто вважав, що це питання постане в новому світлі та поставить на порядок денний нові практики [168].

Розпочнемо коротко із передісторії піднятої проблеми. Від початку 90-х років ХХ століття міжнародне протистояння українців та поляків на Волині та в Галичині перебувало поза політичними та медійними дискурсами. Наприклад у 50-ту річницю трагічних подій польські і політичні, і

інтелектуальні кола не наважувалися однозначно оцінювати ці події, натомість, у 1993 році більш охоче і впевнено говорили про масові депортації українців та поляків. Знаний польський історик Г.Мотика виділив, щонайменше, три причини, через які, на його думку, «волинська дискусія» не мала резонансу в означений період. Перша – це відсутність ґрунтовних досліджень про міжнаціональний конфлікт, натомість, наявність великої кількості, доволі емоційних свідчень учасників та очевидців тих подій. Друга причина – домінування тенденцій у польських наукових колах про те, що спочатку слід говорити про свої провини перед українцями, очікуючи, що ті, у свою чергу, так само відверто заговорять про вбивства поляків. Третя причина, на думку Г.Мотики, крилася у тому, що українському суспільству необхідний був час, щоб «дорости» до критичного погляду на власну історію [272, с. 128].

Як вважає український дослідник Л. Хахула, першим свого роду «майданчиком» на тему Волині у роки Другої світової війни стали шпальти найтиражованішого польського видання «Газета Виборча» («Gazeta Wyborcza»). До того ж, слід визнати, що полеміка на дану тему велася доволі виважено і коректно [407 с. 209].

Нагадаємо, що у десятиріччя, перед новим, 60-літнім сумним ювілеєм Волинської трагедії на найвищому державному рівні Україною та Республікою Польща було здійснено великі кроки на подолання негативного історичного спадку. Зокрема, було зроблено спільну заяву Президентів Республіки Польща та України «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 року, відкрито президентами обох країн Л.Кучмою та А.Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка [178, с. 3], що на Волині у 2003 році [289, с. 321]. Проте, дані кроки зовсім неоднозначно сприймалися в обох державах, було багато, тих, хто вважав, що дані дії були радше вимушені політичними реаліями, аніж історичною правдою, і, по суті, нічого не змінив у сприйнятті Волинської трагедії обома суспільствами [143, с. 2].

Проте, нинішня ситуація, на нашу думку, показує, що вони постали, як результат виконання домовленостей не на міжнаціональному і навіть не

міждержавному рівні, а, хоч і як дивно, в результаті індивідуального президентського порозуміння. Згодом, Л.Кучма, пригадуючи ці події скаже: «...зроблена у Павлівці спільна заява, з одного боку, стала певним символічним жестом, а з іншого – заклала ідеологію для бачення шляхів примирення між народами» [250, с.8-9].

У переддень 60-ї річниці Волинської трагедії науковий, політичний і суспільний дискурси навколо проблеми були набагато активнішими, а їх риторика змінилася, до того ж, до дискусії долучилися церковні ієрархи. Напередодні 60-х роковин сумнозвісного українсько-польського конфлікту Папа Римський Іван Павло II направив лист українцям та полякам, у якому закликав два сусідні народи до взаємного вибачення за вчинені попередниками кривди.

Перед 60-ю річницею міжнаціонального протистояння та після неї, закладену Президентами РП і України формулу «Прощаємо і просимо вибачення» підтримали громадські діячі Я.Куронь, М. Маринович, кардинал Л.Гузар, публічно висловивши свої переконання на сторінках української і польської преси [407, с. 209].

Можна підсумовувати, що у цей період, підрахунки зі складним історичним минулим набрали форми ритуалів покути. Водночас, після певного періоду активізації офіційних міждержавних кроків на шляху примирення запанувало затишшя, а організація спільних меморіальних акцій, фактично, була передана на рівень місцевих громад [216, с. 40]. Вважаємо, таке рішення є цілком виправданим, оскільки поєднання і примирення можливе лише за умови не лише доброї волі урядів, але й громадських організацій, пересічних громадян з обох сторін кордону, і навпаки, не можливо змусити досягти примирення лише деклараціями на державному рівні [501, с. 2].

Дискусії ж які супроводжували 70-ту річницю подій на Волині, мали істотні відмінності від попередніх хвиль полеміки. Примірювальної риторики з боку політиків, інтелектуалів, громадських організацій, церков не бракувало. Коли навесні 2013 року в Республіці Польща сигналізовано антиукраїнський

апогей липня, мотивований 70-ми роковинами убивств на Волині, могло здаватися, що він охопить лише парламентську трибуну і ЗМІ. Сталося ж по-іншому.

На відміну від 50-ї та 60-ї річниць волинських подій, українсько-польський діалог 2013 року відбився не лише на політичному кліматі українсько-польських міждержавних взаємин, де розмови про необхідність взаємних поступок заради політичного примирення різко констатували із небажанням іти на реальні компроміси, а й у публічних заявах заангажованих інтелектуалів, які лишень підливали масла у вогонь розбрату.

Найгірші прогнози, зроблені навесні 2013 року, підтвердилися уже в червні. У верхній палаті польського парламенту – Сенаті, відповідною ухвалою було відновлено гарячі дискусії щодо належного вшанування пам'яті польських жертв міжнаціонального конфлікту на Волині у роки Другої світової війни. У прийнятому більшістю рішенні, волинські події назвали «етнічною чисткою з ознаками геноциду» [117, с. 582]. Сенат наголосив на несправедливій національній політиці Другої Речі Посполитої і назвав Я.Куроня та Л.Качинського першорядними постатями справи польсько-українського поєднання [407, с. 240].

У Сеймі РП точилися гарячі словесні баталії, де до розгляду послів висунули аж п'ять проектів ухвал. Врешті, 12 липня 2013 року більшістю голосів було прийнято узгоджений текст ухвали, головна теза якої зводилася до того, що «...Волинський злочин мав характер етнічної чистки з ознаками геноциду...», задекларувавши цифру польських жертв конфлікту у 100 000 осіб [114, с. 606].

На відміну від київської влади, реакція української інтелектуальної еліти на рішення польського політикуму була вкрай негативною і миттєвою. Екс-Президент України Л.Кучма назвав документ непродуманим і таким, що «...не сприятиме порозумінню між народами» [219]. Гостро на польську позицію зреагували громадські діячі, частина народних депутатів України, представники церкви.

Наскільки позиція церкви, у цьому питанні, виявилася важливою для формування суспільно візії, яскраво проілюструвала діяльність громадського комітету «Примирення між народами». До його складу увійшли а підтримували першу заяву: Президент України Л.Кучма, Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, владика Симеон (Шостацький), митрополит Вінницький і Брацлавський УПЦ (МП), емеритований верховний архієпископ УГКЦ кардинал Любомир Гузар, В.В'ятрович, І.Васюник, М.Маринovich, М.Матіос, Б.Олійник, А. Роговцева та І.Юхновський [346].

Свою підтримку прихильникам українсько-польського примирення висловив і Папа Римський Франциск у недільній проповіді 14 липня 2013 року, заявивши, що ці події продиктовані націоналістичною ідеологією в контексті Другої світової війни, спричинили десятки тисяч жертва і зранили братерство двох народів [216, с. 40].

У польському та українському суспільствах думки щодо Волинської трагедії розділилися. Наприклад, частина польських учасників «волинської» дискусії провину покладають на українську сторону, вбачаючи саме в українцях причину недосягнення порозуміння. Наприклад, З.Найдер з цього приводу писав: «До поєднання, як до танго, потрібно – двох, – а тому слова «польсько-українське поєднання» є виразом риторичного прагнення» [460, с. 8]. На що М.Чех – польський політик українського походження, депутат Сейму РП II та III скликань, журналіст, заявив, що в українських діях прослідковується послідовність, тяглість і детермінація, щоб закрити справу історичних поррахунків із поляками. «У двосторонніх відносинах ми наближаємося до моменту, коли українці сповна визнають історичну вразливість поляків. І навпаки – є шанс, що рівно ж завдяки цьому поляки, сповна визнають історичну вразливість українців» [433, с. 28-29] – писав польський публічний інтелектуал.

Як зазначає Л. Хахула, дослідник суспільного дискурсу в Україні та РП, антиукраїнські настрої у польському політикумі підіграло звернення 148 українських депутатів від Партії регіонів і Комуністичної партії України д

маршалка Сейму Е.Копач з проханням засудити дії УПА на Волині і визнати їх геноцидом польського народу. Свою заяву провладні українські політичні сили пояснювали намаганням збереження між Україною та Республікою Польща добросусідських відносин. Цей факт, дозволив польським політикам закинути звинувачення українській стороні у відсутності єдиної внутрішньо державницької позиції, що проявилось, окрім згаданого депутатського звернення, у набагато різкіших висловлюваннях про участь українців у міжнаціональному конфлікті, аніж це робила польська сторона.

У даному випадку йшлося про В.Колісніченка, – депутата від Партії регіонів, який, ще 2010 році у Києві представив виставку під назвою «Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН – УПА». Виставка не просто обурила патріотично налаштовані українські кола, а й стала черговим індикатором наростання небезпечних тенденцій в українсько-польських взаєминах. Відбулася вона 8-10 квітня 2010 року в Українському домі у Києві. Її організаторами стали ВГО «Російськомовна Україна» під головуванням народного депутата від Партії регіонів В.Колесніченка і Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów z Wrocławia (Товариство вшанування жертв злочинів українських націоналістів із Вроцлава) на чолі з головою Польського товариства кресов'яків Т.Ісаковичем-Залєскім, скандально-відомим своїми антиукраїнськими шовіністичними висловлюваннями [153].

Як повідомляв інформаційний ресурс «Zik», за задумом авторів, матеріали експозиції мали представити роль учасників українського визвольного руху у кривавому українсько-польському конфлікті 1943–1944 років на Волині. Утім, крикливе формулювання назви виставки апріорі зорієнтовувало реципієнта на негативне сприйняття й оціночні судження замість роздумів про передумови, причини, історичний контекст та наслідки цього трагічного протистояння [153].

Розмірковуючи над питанням, чому саме у 70-ту річницю Волинської трагедії розпочалися такі гострі суперечки між українською і польською

сторонами, український аналітик, журналіст Р. Кабочій писав, що 70-та річниця трагедії принесла кілька нових запитань, поляки намагалися дати відповідь. Польська сторона – як радикально налаштовані консерватори з партій ПС та Стронніцтво Людове (Народна партія), так і ліберали з Громадянської платформи, які не могли не торкатися даного питання. Адже для перших це «обов'язок честі», оскільки їх електорат це власне селяни із прилеглих до України воєводств, нащадки виселених з України після війни біля 750 тис. поляків-кресов'яків. Для других мовчанка та ігнорація означала б звинувачення у зраді польських інтересів, а після катастрофи у Смоленську і зливи подібних звинувачень у їхній бік то було б занадто. І перші і другі говорять про те, що це останній момент, аби свідки тих подій та люди, що втратили членів родин та близьких, почули слова засудження цього злочину. Мається на увазі, що в даному випадку мала би бути засуджена конкретна антипольська акція, організована локальною волинською УПА [222].

Польські політики опинилися в заручниках витвореної у суспільстві, у церкві та самими політиками думки, що УПА тільки тим і займалася, що вирізала поляків. Тут варто згадати Г.Мотику, який на той час був чи не найбільшим авторитетом у цій темі і автором найбільшого дослідження про український визвольний рух: «Українська партизанка. 1942-1960».

20-21 червня 2013 року у Варшаві пройшли засідання громадського «Форуму Україна – Польща», створеного ще в листопаді 2012 року громадськими діячами і політиками двох країн з метою обговорення стану і перспектив українсько-польських відносин на сучасному етапі. Цього разу робота Форуму, організувати який вдалося при підтримці громадського Фонду Стефана Баторія і Департаменту публічної і культурної дипломатії Міністерства закордонних справ Республіки Польща, була присвячена політиці пам'яті в Україні і Польщі і відбувалася напередодні розгляду в Сенаті (верхній палаті) польського парламенту проекту Постанови «Про 70-ту річницю різні поляків, вчиненої українськими націоналістами на Волині в 1943 року» (первісна назва проекту) [193].

Форум Україна – Польща пройшов «тіні» Волинської дискусії. У ньому взяли участь понад 50 знаних в обох країнах політиків, вчених і журналістів. У підсумку всі дискутаннти погодились з тим, по-перше, що практично жоден уряд не сформував «української» політики пам'яті в незалежній Україні, а всі вони продовжували базувати свої дії на радянських взірцях і під потужним впливом російських імперсько-колоніальних стереотипів і міфів; по-друге, гуманітарна політика і політика пам'яті повинна базуватися на загальнолюдських цінностях, які вимагають відверто говорити як про героїзм, так і про злочинні помилки в історичній ретроспективі [407, с. 241-242].

Зауважмо, що Форум був не єдиним майданчиком, на якому обговорювались проблеми українсько-польських відносин в роки Другої світової війни. Напередодні відкриття Форуму, – 19 червня 2013 року в РП побувала з візитом делегація Громадського комітету примирення між народами, очолювана першим Президентом України Л. Кравчуком. До її складу входили секретар комітету І.Васюник, вчені і громадські діячі Є.Сверстюк, М.Маринович, історик А.Козицький. Делегація мала численні зустрічі і обговорення з найвищими керівниками Польщі – Президентом Б.Коморовським, депутатами польського Сейму і Сенату. Підбиваючи підсумки візиту делегації на Круглому столі, організованому Східним Студіями Варшавського університету, Л.Кравчук висловив надію на те, що польські парламентарі звернуть увагу на ті двосторонні кроки, котрі були вжиті в минулому в політичних оцінках Волинських подій в 1997, 2003 і 2009 роках і які сприятимуть подальшому розвитку співпраці двох сусідніх народів та держав в об'єднаній Європі [193].

Не дивлячись на усі спроби інтелектуальної еліти згладити гострі камені українсько-польських відносин, на ініціативу польської партії Право і справедливість у 2013 році 11 липня було проголошено «Днем пам'яті і мучеництва Кресів», а саму трагедію пропонували назвати «геноцидом». Натомість, провідні політики закликали пам'ятати про важливість добросусідських відносин з Україною. Йдучи за електоральними настроями

Президент РП Б.Комаровський назвав волинські події «злочином з ознаками геноциду» [407, с. 242].

Нагадаємо, що саме 11 та ніч на 12-те липня 1943 року польська історіографія називає трагедією 99 місцевостей, атакованих відділами УПА. Трагічним символом стало містечко Порицьк на півдні Волині, де прямо під час служби у костелі було вбито коло 200 поляків. Нині це село Павлівка, де 10 років перед тим Президентами України та Польщі, відповідно Л.Кучмою та А.Квасневським, було відкрито пам'ятник «Пам'ять. Скорбота. Єднання». Фактично, тогочасна польська влада, своїми діями обнулила усі попередні домовленості і напрацювання, що з такими труднощами українцям і полякам вдалося досягти.

У 2014 році в дні Української революції Гідності ми усі були свідками потужної хвилі польської підтримки українському спротиву на Майдані, та коли почалася війна проти агресії Росії, пролунали порівняння Донбасу до Волині, – напише Б. Гук. Отож симпатія для романтичного протесту – так, але для військової активності – вже ні (подібно як з євреями – беззахисними жертвами війни, але грізними тоді, коли озброєні захищають власну державу). Приголомшливим доказом бажання бачити Україну безборонною перед агресією була поява у серпні 2014 року на пам'ятнику в Грушовичах напису «Смерть катам Волині і Донбасу», як і в Кракові біля парафії Св. Йосифа на Погужі в ніч на 18 серпня 2014 року. Це доказ негативних історичних асоціацій поляків [169].

Заради справедливості слід визнати, що є і інший підхід до міжнаціонального українсько-польського протистояння на Волині. На квітень 2014 року припадала 70-та річниця вбивства поляків у Гуті Пеняцькій. Нащадки жертв не поїхали в Україну з огляду на війну з Росією, проте, ймовірно, не лише це вплинуло на дуже поміркований тон коментарів голови товариства «Гута-Пеняцька». Застерігаючись, що завжди слід говорити правду, М.Госньовська-Коля додала: «По-сусідськи повинно бути так, що українці можуть надіятися на нашу підтримку у важкий час» [169].

22 липня 2016 року у історію українсько-польського дискурсу увійде розмежувальним каменем розбитих сподівань, адже у цей день, по суті в 73-тю річницю трагічних подій на Волині, Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА» [309]. Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі [355, с. 64-66]. Як заявив Я.Грицак в інтерв'ю одному із інтернет видань: «... маю визнати: після бійки кулаками не розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідальність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго. Тому краще перегрупувати сили і думати про новий наступ» [164, с.2].

Для українського суспільства, влади така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування. По-суті, усі попередні напрацювання у площині узгодження і трактування спільної історії виявилися марними [353, с. 179]. Сподівання на те, що чергові, на цей раз 75-ті роковини Волинської трагедії, пройдуть без нового загострення українсько-польського історичного діалогу звучали досить не впевнено.

А між тим, по мірі наближення напівювілейної дати волинських подій, 22 січня 2018 року польські депутати підтримали законопроект про заборону пропаганди «бандерівської ідеології». У ніч на 1 лютого закон про Інститут національної пам'яті ухвалив Сенат РП. Президент Польщі А.Дуда підписав відповідний закон – що викликало розчарування у кількох країнах світу. Із тих хто підтримував українське розчарування, цього разу, були і США. Як відомо, пізніше А.Дуда звернувся до Конституційного суду із проханням перевірити статті закону.

Конституційний Трибунал РП визнав зміни до закону про Інститут національної пам'яті, які стосуються положень щодо «українських націоналістів» такими, що суперечать конституції РП. Фактично, судді

підтримали позицію Президента РП А.Дуди, який заявив, що терміни «українські націоналісти» та «Східна Малопольща» є неточними і порушують основний закон, то ж він оскаржив ці положення у лютому 2018 року. Однак, Сейм і генеральний прокурор РП зайняли діаметрально протилежну позицію [396].

Власне, самі 75-ті роковини міжнаціонального українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині, пройшли всупереч очікуванням доволі спокійно, якщо не звертати уваги на той факт, що Президенти України П.Порошенко і Республіки Польща А.Дуда, беручи особисто безпосередню участь в урочистостях з нагоди вшанування жертв Волинської трагедії, між собою так і не зустрілися.

Відомо, що напередодні жалобних урочистостей українська сторона пропонувала разом вшанувати пам'ять жертв Волинської трагедії спільно обома Президентами: у Волинській області, а потім разом відвідати Сагринь. Польська сторона від спільного заходу відмовилася [323]. А тому, Президент Польщі А.Дуда приїхав до Луцька 8 липня 2018 року, щоб взяти участь у заходах, приурочених до 75 річниці Волинської трагедії, відвідав святу месу соборі святих апостолів Петра і Павла, що у м. Луцьку [372]. А український Президент П.Порошенко у цей час перебував у с. Сагринь (Республіка Польща), де відкрив Меморіал пам'яті українців, які загинули від рук так званих польських «селянських батальйонів» та підрозділів Армії Крайової у березні 1944 року [373].

У день вшанування жертв 75-х роковин міжнаціонального конфлікту, своїх зверненнях президенти, вкотре проілюстрували позиції своїх держав і народів. Зокрема А.Дуда, виступаючи у Луцьку 8 липня 2018 року назвав міжнаціональне протистояння «етнічними чистками» [327]. Разом з тим президент РП закликав будувати відносини з Україною на історичній правді та не думати про помсту.

За інформацією Польського радіо, він звернувся до української влади з проханням надати можливість проводити дослідження, які дозволили б

ідентифікувати всіх жертв Волинської трагедії. «В історії обох наших народів, польського та українського – це страшна карта. Вона позначена болем, терпінням, взаємними глибокими травмами. Наслідком цього були польські акції відплати, в яких гинули прості люди, звичайні українці. Вражає лише диспропорція: приблизно сто тисяч поляків і приблизно п'ять тисяч українців. Це дуже вражає, і це є історична правда» [327].

З приводу цифр жертв конфлікту, про які заявляє польська сторона, згаданий нами у попередніх розділах Є.Місіло – польський історик, за кілька місяців після виступу А.Дуди напише: «Насправді ніхто не знає, скільки поляків загинуло від рук їхніх українських сусідів на Волині. Так само, як українців, убитих поляками в рамках т.зв. «відплатних акцій». Ніхто не рахував їх у момент вбивства. Ніхто не записував їхніх прізвищ під час поховання в безіменних могилах, ямах. Їх прізвища вціліли лише в пам'яті тих, хто вижив.

Сьогодні кількість убитих все ще зростає. Незважаючи на часову відстань, відсутність ретельних досліджень, встановлення нових фактів. З початкових 40 тисяч жертв на Волині і 100 тис. по всьому прикордонню («Кресах») швидко стало 60, потім 70 і 80 тисяч. У позаминулому році (2017 році – авт..) президент А.Дуда, покладаючи квіти до пам'ятника «Пам'яті жертв екстермінації польського населення на Волині» 11 липня в Гданську, говорив уже про «понад 100 тисяч вбитих на Волині». Ще того самого дня на порталі president.pl написали, що «є також оцінки, які свідчать про 120-130 тисяч жертв на Волині». У липні 2018 року люблінський воєвода П.Чарнек, в інтерв'ю для Радіо Люблін, не вагаючись, заявляє про кількість 130 тисяч вбитих, а католицьке телебачення «Trwam», повідомляючи про церемонію в Сагрині – про 200 тис. польських жертв «Волинської різанини»» [269].

Дана розлога цитата наведена автором з міркувань провести порівняння того, як польський і український Президенти трактують події на Волині у роки Другої світової війни і репрезентують сучасне бачення представляючи державну позицію. А тому, на переконання автора, виступ Президента України П.Порошенка у Сагрині різко контрастує із словами його польського колеги,

що прозвучали у той самий день у Луцьку. І саме П.Порошенко торує шлях міжнаціонального примирення.

Український Президент, відкриваючи Меморіал пам'яті у с. Сагринь підкреслив, що Україна розраховує на внесення змін Польщею до закону про свій Інституті національної пам'яті і перегляне ставлення до українців. Події Волинської трагедії він назвав «найболючішою травмою» та «братовбивчим конфліктом». П.Порошенко наголосив, що конфлікт 1943-1944 років потребує ретельного історичного дослідження, до якого має приступити спільна група з польських та українських вчених [373].

Президент зазначив, що український та польські народи об'єднує досвід боротьби за власну свободу проти російських загарбників, тому Варшава та Київ мають зробити усе можливе, аби між народами не було протистоянь. П.Порошенко заявив про неприпустимість будь-яких спекуляцій на цій темі з боку політичних сил, імовірно натякаючи на правлячу партію Польщі Право і справедливість, яка 2016 року ініціювала визнання Волинської трагедії геноцидом проти польського народу [496, с. 42].

П.Порошенко також висловив співчуття польському народові та вшанував пам'ять загиблих під час трагедії хвилиною мовчання. Він підкреслив, що українці глибоко шанують пам'ять поляків, які стали жертвами трагічних подій в Україні. «Я вірю, що у народів України та Польщі є достатньо мудрості, аби не піддаватися на подібні провокації, спрямовані проти порозуміння та примирення», – сказав український президент [327].

Ці заключні слова промови П.Порошенка у Сагрині, на нашу думку, мусять служити і девізом, і кінцевою метою на складному шляху українсько-польського порозуміння та примирення. І, допоки в обох суспільствах, розпочинаючи з найвищого політичного рівня і, завершуючи пересічними громадянами, не буде доброї волі до примирення, доти, у чергові сумні роковини, чи не залежно від них, лунатимуть взаємні звинувачення, образи, пред'явлення історичних рахунків, які неможливо сплатити.

На превеликий сум, тема українсько-польського порозуміння з питань причин, перебігу та кількості жертв Волинської трагедії стала предметом політичних маніпуляцій. А тому, як ніколи слова українського Президента П.Порошенка є актуальними: у народів України та Польщі вистачить мудрості будувати добросусідські відносини, а не зводити рахунки з минулим.

4.3. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті.

Від подачі інформації загалом та інформації щодо таких дразливих тем, як спільна історія і місця національної пам'яті, котрі є безпосереднім нагадуваннями історичної минувшини, від виваженості оцінок та коментарів, які подаються суспільству із сучасних найрізноманітніших засобів масової інформації (ЗМІ), на пряму узалежнюється суспільний резонанс і міжнаціональні взаємини. Саме тому роль сучасних ЗМІ у відносинах України та Республіки Польща, у міжнаціональних та міжлюдських взаєминах, навряд чи може бути переоцінена. Головним завданням сучасних ЗМІ є не лише інформування про державу-сусіда, але й сприяння нормалізації, розвитку та поглибленню міжнаціональних відносин.

ЗМІ, мас-медіа – це преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації [255, с. 611].

Громадські медіа, часто пов'язані з «громадськими комунікаціями» та можуть приймати різні форми, можуть стосуватись різних груп людей та бути пов'язані з великою кількістю різних напрямків. Разом із тим, громадські медіа являють собою засіб для створення дискусії та залучення звичайних громадян, що об'єднані певними цілями [389, с. 96]. Головна риса громадських медіа полягає в тому, що вони не залежать від комерційних тенденцій та популярних тем для обговорення [137, с. 68]. Це дозволяє створювати різні моделі громадських медіа, які можуть пропонувати відкриту редакційну політику, або більш сфокусовану на залученні громадян. Загалом засоби масової інформації є

дієвою формою впливу громадськості на владу та її рішення і навпаки, – впливу влади на формування громадської думки. Адже разом із фактами, ЗМІ пропонують читацькій (глядацькій) аудиторії свою оцінку події, розставляють на власний смак акценти на тому чи іншому її аспекті, додають певний контекст чи опускають деякі подробиці. Всі ці факти і формують ставлення суспільства до будь-якого явища, загалом, та є визначальними для сприйняття місць національної пам'яті, зокрема. Наприклад, подаючи факт відкриття меморіалу, як подію, чи трактуючи його, як відновлення «історичної справедливості», вдаючись до власних оцінок і суб'єктивних коментарів.

Тому не випадково, що в сучасних українському та польському суспільствах, з огляду на тривалий і резонансний дискурс навколо спільних історичних сторінок, роль ЗМІ надзвичайно важлива, як у справі інформування про сусідів, так і у здатності відчутно впливати на суспільну думку, збурювати громадськість, чи ж навпаки – згладжувати наріжні камені міжнаціональних суперечок. До того ж, історична близькість і культурна спорідненість поляків та українців ставлять у фокус наукового аналізу питання, пов'язані з взаємною оцінкою, як державно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ століття так і спільної історичної минувшини.

Звичайно, що першопочатковим заданням ЗМІ є подача інформації. Тому, перш ніж безпосередньо розглянути представлення місць національної пам'яті в українських та польських медіа вдамося до короткого порівняльного аналізу загального інформування про держав-сусідів: Україну у РП та навпаки у часи становлення обох країн на пострадянському просторі. Перша реакція польських друкованих ЗМІ на проголошення Україною незалежності проявилася в різного роду коментарях та безпосередніх репортажах з України. «Gazeta Wyborcza» навела такий коментар: «Століття полонізації, зросійщення, отуречення, литовських і татарських завоювань, поділів між Польщею й Росією; лише короткий період козацької самостійності, і ще коротший епізод незалежності після революції в Росії; найбільша, поряд із поляками й вірменами, діаспора та велика данина кров'ю, сплачена в період Великого

Голоду і в радянських ГУЛАГах – неприхильною була історія до українців, народу без держави, який довго й розпачливо боровся за існування та збереження власної ідентичності» [500]. На завершення статті польська журналістка зверталася до українського народу: «Понад рахунками кривд простягаємо сьогодні долоню до наших сусідів, до народу, який всупереч надії і т. зв. «реал політик» здобув незалежність» [500]. Звичайно, що така тональність публікацій сприяла формуванню позитивного сприйняття польським суспільством України.

Проте, поряд із сповненими оптимізму і захопленням східними сусідами публікацій польської преси уже на початку 90-х років ХХ століття у РП, доволі активно, розвивається і тема, так званого «загрозливого українського націоналізму». Про це пише Л.Хахула [406, с. 92-107], досліджуючи польський суспільно-політичний дискурс навколо державотворчих процесів в Україні. Зокрема, дослідник зазначає: «...польська преса часто писала, що найсильніші націоналістичні угруповання в Україні діяли в Галичині, були пов'язані з іменем і діяльністю С.Бандери та прагнули створити національну українську державу. Польські організації вбачали загрозу від українців для себе не лише в Польщі, а й поза її межами» [406, с. 97]. На початку 1992 року Польський репатріаційний комітет та Союз поляків Поділля звернулися до уряду Польщі з вимогою вийти з переговорів про підписання договору з Україною, мотивуючи це тим, що майбутній документ не містив положень, які гарантували б полякам в Україні «належні їм права на автономію в регіонах із переважною більшістю польського населення, що мешкає там уже століттями» [474]. Польські організації вважали, що «Україна протиправно займає наші східні терени», і вимагали надання польській національній меншині «хоча б половини тих прав, які мають українці в Польщі» [406, с. 97].

Такі ж діаметральні бачення можна чітко прослідкувати і на матеріалах архівного фонду «Телебачення польське S.A. » («Telewizja Polska S.A.») [80; 81; 82; 83]. Українська тематика, що подавалася на цьому каналі має доволі широкий діапазон і охоплює питання від інформування про політичну та

економічну ситуацію в Україні і до проблем польсько-українського міжнаціонального порозуміння, суперечностей у справі трактування спільної історії, справи реституції культурних цінностей, питання опіки над місцями національної пам'яті по обидва боки кордону, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Наприклад, польські ЗМІ провину за затягування у справі відкриття цвинтаря Орлят у Львові часто покладали на президента України Л. Кучму [83, str. 511]. Польський же президент А. Кваснєвський подавався з позицій лідера, який із розумінням ставиться до ситуації і, навіть, позитивно оцінював позицію Л.Кучми щодо відновлення цвинтаря Орлят, проте звертав увагу на ситуацію в Україні: «Там говорять про УПА як про армію, котра воювала за незалежність України. Це залягло в їх свідомості так глибоко, що дискусія з цього питання є надзвичайно важкою. І це має вплив на питання цвинтаря» [83, str. 518]. Іншою проблемою для налагодження діалогу з Польщею А.Кваснєвський вважав низький рівень історичної свідомості українців.

Досліджуючи здобутки українських і польських істориків М.Литвин [253, с. 3-18] теж звертав увагу на цю проблему. Зокрема, аналізуючи позицію польського президента щодо облаштування і відкриття цвинтаря Орлят у Львові, історик дійшов думки, що у радянські часи відрив людини від історії був, на думку А.Кваснєвського, одним із елементів формування свідомості т. зв. «homo sovieticus». Тому дискусія про поєднання, про відновлення історичної правди мала б розпочатися з історичної освіти: «Це не стосується дітей, а лише політиків... Справа цвинтаря є складною, навіть для українських демократів... Вони є безпорадними, бо їх не розуміє власний електорат. У зв'язку з цим ...обіцяють – і не виконують обіцянок» [452 с. 20]. Президент РП неодноразово заявляв, що полякам слід в українсько-польських відносинах виявляти велике терпіння. Водночас дискусії в польській пресі показали певну відмінність думок польського соціуму. У найскладнішій ситуації, як видається, опинилися інтелектуали, прихильники польсько-українського порозуміння. У «Газеті виборчій» («Gazeta Wyborcza») і «Жечіпосполітій» («Rzeczpospolita») і

неодноразово публікувалися кореспонденції, автори яких намагалися пояснити польській громадськості складну суспільно-політичну ситуацію в Україні [253, с. 5].

У той час члени Польсько-українського форуму Б. Бердиховська та Г.Вуєц вважали, що у Львові існували нечисленні середовища, котрі «докладатимуть усіх зусиль, щоби не допустити до закінчення «цвинтарної епопеї»; бо доки триватиме ця цвинтарна епопея, доти ті середовища можуть видавати себе за «незламних оборонців національної гордості і інтересів» [423].

Львівський історик М.Литвти вважає, що позитивним моментом подій навколо Личаківського цвинтаря, на думку польських журналістів і деяких істориків, була дискусія в українських (особливо в львівських) ЗМІ. Отже, дискусія обох інтелектуальних середовищ, а через висвітлення у найрізноманітніших засобах масової інформації і суспільний дискурс, мали досить важливе суспільне значення, адже викликали розуміння і взаємоповагу до історії сусідів.

У польських ЗМІ, у цей час, з'явилося і чимало самокритичних оцінок. Прикладом може слугувати думка, спеціаліста з польсько-українських відносин новітньої доби, представника Ягеллонського університету, Я.-Я. Бруського. Зокрема він заявляв, що помилка польської влади полягала в неналежному проведенні інформаційної кампанії у «підозрілому щодо польських намірів Львові». Поляки постійно забували про те, що одна сторона вважала «кресовим посланням» (важливим завданням для добра інших), друга сприймала як «польський імперіалізм» [83, str. 337]. Найкращий вихід із ситуації, запропонований істориком, полягав у тому, щоби допомогти українцям фінансово і технічно в побудові нового Меморіалу українським воякам на Личакові, які загинули у 1918-1919 роках [427].

Доволі разючою є різниця між регіональними та загальнодержавними українськими та польськими засобами масової інформації у плані особливостей висвітлення польсько-українських міждержавних і міжнаціональних взаємовідносин. Наприклад, центральні видання («Політика і

час», «Дзеркало тижня», «День» – з українського боку, та «Polityka», «Gazeta Wyborcza», «Wprost» – польського) подають матеріал та оцінки подій виважено, підтримуючи урядову лінію, вдаються до поглибленого аналізу, порівняльних оцінок тощо. А от регіональна преса доволі часто буває досить емоційною в оцінках, з чітко помітними настроями місцевого населення і таке інше [362, с. 132].

Українська дослідниця сучасних ЗМІ О. Грищенко зауважує, що обрання тем та кут подачі інформації, цілком залежить від видання [166]. Окрім цього, помітна певна ідеологічна спрямованість видань, згідно з якою можна умовно розділити всі ресурси на 3 групи: перша група – проросійські, друга – проукраїнські з прихильним ставленням до Польщі; третя – видання, що дотримуються офіційної державної позиції щодо Польщі [179, с. 19].

Окремої розмови заслуговують зміни риторики ЗМІ, а разом і суспільних настроїв поляків щодо українців у кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Саме у цей час, на тлі складних дискусій істориків науковців щодо чергових роковин трагічних подій міжнародного українсько-польського протистояння на Волині у 1943 – 1944 роках [148, с. 204], загострився і суспільний дискурс у польському суспільстві. Перебіг цих подій певною мірою впливав на тональність виступів політичних діячів, публікації в пресі та громадську думку. Тому у 2013 році під час відзначення сумних 70-річних роковин подій на Волині, польські засоби масової інформації розділилися щодо їх оцінки, а також можливості польсько-українського порозуміння. У той час, як представники ліберальних середовищ знаходили слова вибачення і закликали до примирення, то «кресові» організації говорили лише про суто «польську жертву» і «затіяний українцями геноцид» [325, с. 149-153].

Частина ЗМІ – учасників волинської дискусії цілком виправдано звертають увагу на те, що волинські події є частиною гітлерівсько-сталінської системи конфлікту тоталітаризмі [80, str. 419], котра логічно штовхала на злочини навіть найцивілізованіші народи, і таким чином виводить їх за межі звичних відносин [341, с. 147]. Однак, переважна частина засобів масової

інформації по обидва боки кордону, з кожними черговими сумними роковинами волинських подій, піднімає на новий виток загострення проблему міжнаціонального конфлікту, називаючи усе нові (щораз вищі) цифри жертв, рахуючи хто кому більше завинив. Особливо яскраво дана ситуація проявилася у 70-ті та 75-ті роковини Волинської трагедії.

До того ж, беззаперечною є залежність риторики центральних і регіональних ЗМІ від політичної ситуації в країні і тієї тональності, якої притримується правляча еліта. Як приклад, наведемо використання польськими ЗМІ терміну «геноцид» щодо волинських подій у роки Другої світової війни. Якщо донедавна про «фашистський характер» українського націоналізму переважно говорили лише репрезентанти кресрв'яцьких організацій, то поступово ця риторика перейшла на офіційний рівень, а після підхоплення її ЗМІ, - стала перетворюватися на суспільну думку в РП. Після загибелі найвищого керівництва Польщі під Смоленськом у 2010 році, нове керівництво РП на чолі з Б.Комаровським почало дрейф у бік покращення польсько-російських відносин. А оскільки, це не відповідало суспільним настроям польського суспільства, тому на повістку денну вийшла потреба актуалізації проблемних питань, от тут то і пригадалися найболючіші історичні кривди, щоб очорнити Україну (до того ж це вигідно Росії). І коли у польському парламенті були зареєстровані проекти резолюцій, у яких був запропонований саме такий термін, це було підхоплено ЗМІ і враз збурило відносини між народами [216, с. 65].

ЗМІ моментально підхопили владне бачення волинських подій років Другої світової війни і, на регіональному рівні (уже на 2013 рік) події 1939 – 1947 років були визнані геноцидом (як наприклад, це зробив сеймик Люблінського воєводства 24 червня 2013 року [113]). Звісно, що таке рішення мало величезний резонанс, і, як наслідок Польщею ширилася нова хвиля публікацій, телерепортажів: рішення сеймику Люблінського воєводства досить активно обговорювалося у польських центральних і регіональних ЗМІ. За таких обставин, частина польського суспільства, особливо люди старшого

покоління, сприймали єдино можливим і справедливим означенням для подій сімдесятилітньої давності як «ludobójstwo/геноцид» [216, с. 17]. Українські засоби масової інформації у цей час лише пасивно інформували читача про рішення польської влади, не вдаючись до дискусії.

Хоча українсько-польський діалог довкола складних проблем минувшини триває від моменту здобуття обома країнам незалежності, однак, на початок першого десятиліття XXI століття здавалося, що минуле дозволить порозумітися. Особливо обнадійливо ситуація виглядала в річницю 60-річчя волинської трагедії – у липні 2003 року, коли відбулося відкриття пам'ятника українсько-польському примиренню у с. Павлівка, що на Волині. ЗМІ України та Республіки Польща (як центральні, так і регіональні) одноставно резюмували узгоджене на державному рівні міжнаціональне примирення.

Проте, уже за кілька років по тому, у польських прикордонних ЗМІ (Перемишль, Люблін) знову з'являється низка публікацій з виразним акцентом на волинських подіях часів Другої світової війни, ведуться дискусії щодо кількості «замордованих поляків українськими націоналістами» [179, с. 19].

Як уже йшлося вище, найдискусійнішим елементом політичного складника 70-х роковин Волинської трагедії стало прийняття законодавчими інституціями Польщі відповідних ухвал. Гострі дебати на цю тему ліберальні медіа назвали «голосуванням геноциду», оцінюючи їх як публічні торги на патріотизм, конкурс на найгарячіших оборонців Вітчизни, вибори апостолів правди [510]. З іншого боку праві польські видання трактували міжнаціональне українсько-польське протистояння на Волині у роки Другої світової війни як «камуфлювання правди і масштабів злочину» [420, с. 3]. Частота підняття проблеми польською владою та аналіз кількості газетних публікацій засвідчує черговий сплеск інтересу польського суспільства до подій на Волині часів Другої світової війни на рубежі першого десятиліття XXI століття [179, с. 20].

Впродовж 2009 – 2014 років з'являється усе більша кількість публікацій, зокрема у прикордонних ЗМІ Польщі, які розвивають теми причин, гостроти перебігу українсько-польського протистояння, називають щораз нові цифри

польських жертв конфлікту, абсолютно обходячи увагою той факт, що жертвами міжнаціонального протистояння на Волині були і українці. Оцінки та висновки зроблені у такого роду публікаціях увиразнені гострими антиукраїнськими настроями.

Ще одним цікавим фактом ролі ЗМІ може слугувати приклад Гути Пеняцької, що на Львівщині, де 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В.Ющенко та Л.Качинський спільно вшанували жертв міжнаціонального протистояння у роки Другої світової війни, а 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни [353, с. 180]. Парадокс ситуації полягає у тому, що осквернене вандалами кладовище, яке знаходиться за селом було викладено у російських електронних ЗМІ значно раніше, ніж місеві жителі виявили факт вандалізму. Підтвердженням цьому стало хоча б те, що місцева громада дізналася про вчинений злочин із інтернету. У даній ситуації російські ЗМІ спрацювали надто швидко, тим самим продемонструвавши щонайменше два факти: перший – це російський слід, другий – намагання РФ загострити українсько-польські міжнаціональні суперечності.

За кілька місяців по тому, 14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька. Звісно, що і польські і українські ЗМІ наперебій гостро відреагували на ці події, от тільки їх бачення діаметрально розходилися [141]. Українські мас-медіа говорили про провокацію з боку Росії [140; 118], а польські розділилися, звинувачували українську сторону у актах вандалізму на польському кладовищі, або ж підтримуючи українську риторіку. Наприклад В.В'ятрович керівник Українського інституту національної пам'яті в інтерв'ю «Історичній правді» заявив: «Знищення пам'ятника у Гуті Пеняцькій – провокація, спрямована на загострення польсько-українських стосунків, вигідна третій стороні. Пам'ятник, відкритий у 2005 році, став не лише виявом вшанування загиблих у

1944 мешканців села, але й символом участі третіх сил в розпалюванні конфлікту між нашими народами» [142].

Страшений накал емоцій, який хвилиною піднявся і в українських і в польських ЗМІ, втягуючи у свою орбіту все більшу кількість учасників, пов'язаний із ухвалою польського Сейму 22 липня 2016 року, коли було проголосовано за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Цього разу ЗМІ обох країн як центральні так регіональні навипередки стали коментувати ухвалу Польського Сейму Щоправда, коментарі по обидва боки кордону діаметрально різнилися. До дискусії у ЗМІ долучилися політики, науковці, громадські та культурні діячі, жоден пересічний українець та поляк не залишився осторонь дискусії, будучи прямо чи опосередковано втягнутими до неї. Даний приклад яскраво засвідчує і той факт, що не дивлячись на численні намагання центральних польських ЗМІ згладити прикрість ухвали, сам її зміст та суспільний резонанс завадили це зробити [179, с. 21].

Десятки тисяч публікацій регіональних і центральних газет, розмаїття матеріалів розміщених на електронних ресурсах можуть стати предметом не однієї наукової розвідки. Не ставлячи перед собою за мету провести їх абсолютний підрахунок чи детальний аналіз, зауважимо на таких, на нашу думку спільних рисах. Аналізуючи відображення дискусій навколо проблемних сторінок історії та місць національної пам'яті у польських та українських ЗМІ загалом, слід, перш за все, наголосити на тому факті, що польська тематика набагато ширше представлена на шпальтах газет та місцевих телеканалах у західних областях України, навіть ширше, аніж у центральних засобах масової інформації.

Аналогічною є й ситуація з українською проблематикою у польських ЗМІ, де східні воєводства акумулюють інформацію про державу-сусіда. Цьому є ряд об'єктивних причин: безпосередня близькість; наявність на західних теренах України та східних теренах Польщі великої кількості місць національної пам'яті, що робить цю тему актуальною для мешканців регіонів;

тісні історичні та культурні зв'язки; наявність української та польської національних меншин на прикордонних українсько-польських територіях [179, с. 17-18].

Завдяки ЗМІ польська громадськість добре поінформована про перебіг та масштаби сталінських депортацій близько 900 тис. поляків з УРСР у 1946-1948 роках [82, str. 224], а також депортації більше 2,5 млн. німців з повоєнної Німеччини [80, str. 127]. У той час як польська військово-політична акція «Вісла» 1947 року у ході якої на північно-західні землі насильство вивезено майже 150 тис. українців, тогочасних громадян Польщі, часто залишається в тіні суспільних дискусій. При цьому «кресові» історики і публіцисти традиційно подають причину акції «Вісла» як відповідь на злочини УПА на Закерзонні, зокрема вбивство 28 березня 1947 року у засідці УПА віце-міністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського [253, с. 12]. Щоправда, як уже зазначалося вище, Сенат Республіки Польща ще у серпні 1990 року спеціальною ухвалою засудив цю акцію як таку, що була організована тогочасною польською комуністичною владою, однак, у медійному просторі поляків цій проблемі практично не знаходиться місця.

Більш помірковану риторику, та, власне, і інформаційну спрямованість мають видання, що організовані національними меншинами. Так, наприклад, на сторінках «Монітора Волинського» («Monitor Wołyński»), газетного та електронного двомовного ресурсу польської меншини Волині, найбільш часто піднімається тема звернення до пам'ятних подій польсько-українського сьогодення, спільного історичного минулого (акцент робиться на позитивні приклади добросусідства), місць національної пам'яті (їх стану, облаштування), тощо [145, с. 2; 138, с. 7; 139, с. 11; 195, с. 2].

Однак, друкованими ЗМІ, телебаченням та інтернет ресурсами не вичерпується перелік медійних засобів, що впливають на формування суспільної думки і світогляд пересічних українців та поляків. Як уже зазначалося на початку підрозділу, дієвими засобами впливу у сучасному світі є кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні

щити, тощо. Впровадження та масовізація аудіовізуальних засобів упродовж ХХ – початку ХХІ століть вплинули на панівний стандарт контролю спогадів. Збільшилася кількість і розмаїття джерел свідчень про минуле, змінився тип соціально-культурної репродукції [240, 154-156].

На думку української дослідниці Л. Нагорної, власні спогади про події або уявлення про них, сформовані завдяки історичній науці, витісняються яскравішими і виразнішими образами художньої літератури чи кінематографу [277, с. 202]. В еру інформаційних технологій уже в нікого не виникає сумнівів щодо можливостей аудіовізуальних засобів. Базисом сучасної культури є комунікація через аудіовізуальні засоби (сукупність ЗМІ, різних видів мобільних і нерухомих аудіо-текстових зображень). У цьому контексті варто звернути увагу на фільм, який можна сприймати як історичне джерело, або ж як засіб для популяризації історії. Адже фільм «передає/репрезентує» чимало інформації як текст культури, так само як і історичне свідчення, що пов'язане з конкретним соціальним контекстом, де постав цей текст» [472, с. 59-78].

Досліджуючи кінематограф, як історичне джерело і потужний засіб впливу на масову свідомість львівська дослідниця Ю. Павлів висновковує, що сприйняття фільму як історичного джерела з'явилися майже одночасно із появою самого кінематографу. У 1898 році на міжнародному форумі, присвяченому фільму як джерелу для популяризації історії Б. Матушевський запропонував в створити в Парижі Музей чи архів для майбутніх істориків та вчителів, який б вміщував різні види фільмів, які б документували поточні події, навколишнє середовище [521, с. 48-49].

Відомо, що на рубежі 80-90-х років ХХ століття, на хвилі аудіовізуального повороту, і під впливом праць Х.Уайта у західній історіографії з'явився новий підхід до вивчення історії крізь призму візуальних образів, що згодом виокремився в міждисциплінарний напрям – візуальної історії [505, с.160-161]. У нашій державі цей напрямок ще, нажаль, не став самостійною галуззю, однак, існують поодинокі наукові розвідки, як наприклад, уже згадуваної нами вище, О.Каліщук [210; 211; 217] та Ю.Кислої [226]. Авторки

публікацій аналізують правдивість та тенденційність відтворення історичних подій у сучасному кіно і здатність цього масового виду культури впливати на суспільну свідомість, формування суспільних стереотипів.

Вище, у підрозділі «Гене́за українсько-польських суперечок та суспільно-історичні стереотипи у міжнаціональних взаєминах» ми уже детально аналізували вплив фільму В. Смажовського на формування суспільно-історичних стереотипів і міжнаціональні українсько-польські взаємини. У цьому контексті лише додамо, що роль історичного кіно, та візія, яка закладається авторами сценарію на ту чи іншу проблему надзвичайно дієвим фактором у формуванні громадської думки і має пряме відображення на місцях національної пам'яті.

Дещо повторюючись, на підтвердження останньої тези, як приклад наведемо перелік актів вандалізму, які з жовтня 2016 року мали місце на українських та польських цвинтарях:

- 9 жовтня 2016 року члени ультраправої організації *Obóz Wielkie Polski* знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства.
- 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни;
- 12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;
- 14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області [359, с. 377];
- 26 квітня 2017 року на цвинтарі у селі Грушовичі Підкарпатського воєводства представники правих польських організацій зруйнували монумент воякам Української Повстанської Армії. Польська сторона

пояснила це як «демонтаж незаконного пам'ятника УПА», який простояв 23 роки [318].

Руйнування постфактум легалізували заяви Міністерства культури та Інституту національної пам'яті Польщі. Аби довести відсутність поховань під зруйнованим пам'ятником у Грушовичах, Польський інститут національної пам'яті у травні 2017 року ініціював розкопки. Україна скерувала до Польщі групу з 5 спостерігачів [319]. У результаті розкопок все ж виявлено поховання, а отже – пам'ятник не був символічним, однак польська преса подавала цю позицію тенденційно, замовчуючи реальний стан речей і коментуючи ці факти з позиції «польської візії». Вандалізм у даному випадку зайшов іще далі, уламками пам'ятника було вимощено дорогу. За словами мера Стубна Я.Слабіцького, з ініціативи якого відбувся демонтаж пам'ятника, він вдався до таких дій, бо передбачав, що українці збережуть уламки і «зроблять з них реліквію», зокрема польський чиновник заявив: «Каміння було утилізоване. Служить польському суспільству. З нього були зроблені дороги» [401].

Повертаючись до теми кіно, зауважимо, що цілком зрозуміло, що фільм представляє історію по-іншому, ніж писемні джерела, завдяки аудіовізуальному ряду/елементам, певній метафорі відбувається «творення, спрощення, символізація великої кількості інформації» [472, с. 61]. Як зазначає Ю.Павлів, існує чимало підходів до класифікації фільмів за жанрами, жанрів загалом. З погляду джерельної цінності важливішим може видаватись документальний фільм як відображення істинної реальності, проте таке міркування є частково хибним. Польський соціолог А. Зибертовіч стверджував, що «фільм – це культурно сконструйована реальність, відображення бачення автора», тому навіть документальний фільм не є виключно об'єктивним джерелом, адже автор фільму може використовувати реконструйовану оповідь свідка, або ж подати власну інтерпретацію історичної події. Фільм, навіть документального жанру, варто розцінювати не є як істинне відображення, передання реальності (минулого), а як її відтворення, тлумачення, чи прочитання крізь призму авторської позиції [521, 49-50].

Перебуваючи, так би мовити, «по-ту сторону екрану», глядач бачить цілісну картину, сприймаючи її як реальну, хоча це ілюзія реальності, яка виникла завдяки сукупності різних чинників. Автор фільму, є тою чи іншою мірою, заангажованим у певну систему цінностей, яка впливала на добір, спосіб представлення матеріалу. У процесі творення не лише художнього, а й документального фільму відбувався відбір певних фактів, монтаж, тому він не може відварювати історичну подію, а є лише її образ, уявленням [472, с. 64]. Тому і беззаперечним є той факт, що будь-який фільм твориться не без вибіркості, а головне його образність та нараційність дає можливість його інтерпретувати як носія історичної пам'яті [482, с. 108]. Минулі події у фільмі представляються за допомогою сучасних інтерпретацій. У цьому сенсі польська дослідниця М.Пйотровська стверджує, що «кінофільм є метафорою історичної дійсності, і водночас міфом, пов'язаним із колективною пам'яттю», адже це сконструйоване минуле є продуктом сучасної «соціокультурної практики» [472, с. 70], своєрідною спробою відтворити минуле, встановити із ним зв'язок, щоби знайти відповідь на запитання, що турбують людину в сучасності [521, с. 50-51].

Одним із останніх, і разом із тим, найновіших за формою прикладів таблоїдизації трагічних історичних сторінок, а також прикладом дієвого формування історичних стереотипів, є лютнева інформаційна кампанія здійснена у польській столиці. Як проінформував електронний ресурс «Наше слово» з 4 лютого 2019 року, у Варшаві розпочалася тижнева мобільна кампанія, яка інформує жителів міста про вбивство поляків українцями на Волині та Галичині у 1939-1947 роках [308].

У рамках акції по Варшаві їздить машина з причепом, на якому повісили великий банер із написом: «Український геноцид здійснений щодо громадян II РП членами ОУН-УПА в 1939-1947 роках. Пам'ятаємо. Волинь та Східна Малопольща! Відомо, що державні медіа є несприятливими для поляків, які хочуть вшанувати цю історичну правду. Тому ми повинні робити все, що в наших силах, аби ті, хто перекручують історію, знали: навіть коли останніх

свідків геноциду не стане – правда не пропаде» [308]. Кількість тих, хто хоча би раз потрапить в орбіту дії такої антиукраїнської реклами, як мінімум, сягає близько 1 мільйона 800 тис. осіб – це кількість мешканців Варшави, а якщо додати до цього гостей міста, то матимемо, аж ні як не менше 2-х мільйонів. Звісно, що далеко не кожен поляк від побаченого візьметься одразу змінювати своє бачення міжнаціонального конфлікту, але це, знову ж при умові, що у нього таке бачення уже сформоване. Кількість тих хто вперше долучиться до цієї проблематики, як кількість варшав'ян, котрі змінять своє бачення волинських подій під впливом такої реклами порахувати не можливо. Але, випадок із пересувними банерами лише додає аргументів на користь дієвості спекулятивних дій з боку Польщі щодо подій на Волині 1943 – 1944 років, і, однозначно, негативно впливає на міжнаціональні взаємини.

Таким чином, можемо підсумовувати, що медійний аспект є невід'ємною і досить впливовою складовою сучасних українсько-польських міждержавних та міжнаціональних взаємин, що особливою гостротою проявляється в українсько-польських суперечках навколо місць національної пам'яті, як найбільшій і травматичній історичній пам'яті обох суспільств. Саме від виваженості, чи ж навпаки, від різкості у тональностях ЗМІ залежить суспільний резонанс навколо цих складних до порозуміння і примирення питань.

Як показує досвід сучасних українсько-польських взаємин медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті здатен враз збурювати обидва суспільства, викликати ворожнечу, акти вандалізму у місцях національної пам'яті по обидва боки українсько-польського кордону. Переконали, що без роздмухування у ЗМІ наболілих проблем, багатьох неприємних сутичок навколо місць національної пам'яті у сучасних двосторонніх взаєминах вдалося б уникнути. А тому, важливість збалансованої державної політики щодо ЗМІ, яка б здійснювалася в Україні та РП, важко переоцінити, як і той факт, що медійники, з усією відповідальністю мали б поставитися до висвітлення подій, розуміючи, які наслідки може мати

неправдива, перекручена чи однобоко подана інформація. Нажаль, мусимо констатувати, що особливо в сучасній Республіці Польща, таблоїдизація складних і суперечливих сторінок українсько-польської історії, політичні спекуляції у ЗМІ є, чи не постійним явищем. А це вкрай негативно віддзеркалюється на міжнаціональних, між людській і міждержавних взаєминах. Саме історична пам'ять суспільств є тим лакмусовим папірцем, який здатен за лічені дні змінити колір міжнаціонального порозуміння, загострюючи суперечки на рівні політиків і пересічних українців та поляків.

ВИСНОВКИ

Проведене наукове дослідження, присвячене вивченню ролі місць національної пам'яті у сучасних українсько-польських міждержавних і міжнаціональних взаєминах дає підстави стверджувати, що останні слугують важливою складовою національної історичної пам'яті, адже є чи не єдиним матеріальним нагадуванням про історичну минувшину. Гострота сприйняття українцями та поляками спільних сторінок історії великою мірою пояснюється травматичною історичною пам'яттю, яка сформувалася в силу частих міжнаціональних суперечок, кривавих конфліктів і тривалого замовчування чи ігнорування у суспільстві. З постанням оновлених незалежних держав, якими на початку 90-х років ХХ століття є Польща та Україна, в обох суспільствах розвинулося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, у багато чому спільного для українців та поляків. Зняття ідеологічних табу, що існували у комуністичній Польщі та УРСР, наявність живих учасників та очевидців українсько-польських незгод, – відіграли важливу справу у суспільній ревізії історичної минувшини, та реанімації історико-суспільних стереотипів, які, далеко не завжди, були позитивними.

Місця національної пам'яті, що чималими скупченнями рясніють на українсько-польському порубіжжі набули нового значення і для українців, і для поляків, заповнивши ту нішу національної пам'яті, яка старанно завуальовувалася радянським режимом, але від того не стала неспраглою. Втамувати цю спрагу можна було тільки переглядом та переписуванням національної історії. Власне, саме за це взяли обидва народи. А от від того наскільки близькими у трактуванні були ті чи інші події, наскільки узгоджувалася чи неузгоджувалася українсько-польська візія, і залежало подальше міжнаціональне порозуміння. Практика показала, що героїзація

національної історії та пов'язана із нею меморіалізація в сучасних українському та польському суспільствах виявилися найбільш гострими і складними проблемами. З однієї сторони це виглядає і не особливо дивним, адже і в Україні і у Польщі були свої національні герої, які боролися за утвердження державності свого народу, от лишень проблема полягала у тому, що обидва народи намагалися утвердити цю державність на одних і тих же теренах. З іншого боку, проведені дослідження, дозволяють стверджувати, що викривлене та перебільшене почуття образ і провин не дозволяє зважено підійти до проблеми меморіалізації національної історії. Якщо ж до цього додати ще й політичні маніпуляції, – то проблема місць національної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах із історичної площини переміщається у політичну і тягне за собою уже не лише міжнародні незгоди, але й погіршення міждержавних відносин загалом.

Розглянувши досліджувану тему у всіх її аспектах комплексно та незаангажовано, хотілося б акцентувати увагу на наступних висновках:

По-перше, наявна теоретична та методологічна база дають підстави стверджувати, що сучасний стан та динаміка українсько-польського міждержавного співробітництва у сфері опіки та охорони місць національної пам'яті, великою мірою залежить від всебічного вивчення, суспільно-політичного порозуміння, толерантності та достатньої поінформованості українського та польського суспільств щодо питань спільного історичного спадку. На сучасному етапі головним пріоритетом є поглиблення взаємодії держав-сусідів на основі вдосконалення існуючих та пошуку і розвитку нових форм двосторонньої взаємодії у такій важливій сфері міжнародних взаємин, як опіка над місцями національної пам'яті.

По-друге, українсько-польські міждержавні взаємини крізь призму місць національної пам'яті є найменш дослідженими у порівнянні з політичними та економічними аспектами міждержавного співробітництва, однак не менш актуальними для розвитку міждержавної взаємодії. Бо як засвідчують події останніх років, саме ця сфера, стала найскладнішою з точки

зору міжнаціонального, а відтак і міждержавного порозуміння. Тим не менше, наявна історіографічна база дозволяє провести комплексне дослідження усіх складових складного і неоднозначного процесу українсько-польських двосторонніх стосунків у сфері визнання, облаштування та охорони місць національної пам'яті українців та поляків по обидва боки кордону. А різноманітність джерельної бази дозволила документально підкріпити аналітичні висновки щодо характеру українсько-польської співпраці у справі місць національної пам'яті та узгодження трактування спільної історії.

По-третє, порівняльний аналіз політики пам'яті в Україні та Республіці Польща засвідчив, що існують певні диспропорції і перегини у формуванні історичної пам'яті щодо сусідів Польщею і прогалини та недопрацювання Українською стороною у цій площині. Політика національної пам'яті, що формується та здійснюється в Україні та у Республіці Польща є своєрідною тональністю для міждержавних двосторонніх взаємин, і мусимо констатувати, що в останні роки ця тональність – мінорна.

По-четверте, доведено, що суспільно-історичні стереотипи, що панують в українському та польському суспільствах по відношенню одні до одних, відчутно впливають на не лише на міжнаціональні, а й на міждержавні відносини. Стереотипи є досить живучим і дразливим елементом національної історичної пам'яті, який, до того ж, є надзвичайно чутливим до політичних змін. Генеза українсько-польських суперечок має глибоке та розлоге коріння, однак, тільки рух вперед, а ніяким чином не пригадування минулого та взаємні дорікання, зможуть вплинути на нормалізацію взаємин та побудову добросусідських відносин. Від міжнаціонального примирення виграють усі: і пересічні громадяни і політики. А реанімування негативних національних стереотипів щодо сусідів, а тим більше спроба за допомогою них здійснювати політичні спекуляції – це шлях в нікуди. Суспільно-історичні стереотипи травматичної історичної пам'яті із нашаруванням на них суспільного резонансу щодо героїзації та меморіалізації національної історії та історії сусідів, вкрай негативно впливають на сучасні українсько-польські взаємин.

По-п'яте, суспільний дискурс в Україні та Польщі навколо суперечливих сторінок історії та місць національної пам'яті, пов'язаних із нею має виразне узалежнення від політичної волі правлячих еліт, рівно ж, як і від бажання порозумітися. Науковці України та Республіки Польща зробили величезний вклад у налагодження міжнаціонального примирення та порозуміння, звівши на кінець 90-х років ХХ століття гостроту дискусій до примирливої риторики. Вагомою у цьому плані була, також, роль Президентів обох країн А.Квасневського та Л.Кучми. Однак, досягнутого результату не вдалося зберегти, що яскраво проілюстрували події 2013 – 2016 років. Переведення наукового та суспільного дискурсу у політичну площину нині правлячою партією «Право і справедливість» обнулило досягнуті результати.

По-шосте, героїзація та меморіалізація національної історії для українців та поляків наприкінці ХХ та у нинішньому ХХІ століттях стала важким випробуванням на толерантність, терпимість і взаємне примирення. Проте, меморіалізація місць національної пам'яті українців та поляків періоду Першої світової війни та повоєнних десятиліть у сучасних українсько-польських відносинах не відлунює такою гостротою, як, наприклад, історія Другої світової війни. Виняток становить, хіба що, ситуація із облаштуванням та відкриттям Цвинтаря Орлят у Львові. Загалом місця національно пам'яті українців та поляків часів Першої світової війни та міжвоєнних десятиліть, по обидва боки українсько-польського кордону є добре впорядкованими та доглянутими і в польському, і в українському суспільстві, головним чином не існує заперечень, щодо визнання героїчної історії сусіднього народу і віддання належної шани героям національної історії.

Сьоме, найбільш гострим каменем суперечок в сучасних українсько-польських відносинах є міжнаціональне протистояння українців та поляків у роки Другої світової війни на Волині і місця національної пам'яті пов'язані із цим конфліктом. Різничитання перебігу конфлікту, неузгодженість цифр кількості жертв, та постійний їх перерахунок у більшу сторону, взаємні дорікання та претензії, не дозволяють на сьогоднішній день зробити

оптимістичні прогнози конструктивного діалогу між Україною та Польщею на цю тему. Додає гостроти ситуації і той факт, що тема українсько-польського порозуміння з питань причин, перебігу та кількості жертв Волинської трагедії стала предметом політичних маніпуляцій.

Восьме, від правдивої, незаангажованої інформації, яка подається у ЗМІ стосовно місць історичної пам'яті, дискусій щодо узгодження трактування спільної історії напряду залежать міжнаціональні польсько-українські взаємини. Сучасні ЗМІ завдяки своїй різноплановості та чисельності здатні впливати на суспільний дискурс, суспільні стереотипи, чи, навіть, формувати їх крізь призму місць національної пам'яті. Сучасні ЗМІ, кіно, література є потужним інструментом формування національної історичної пам'яті, а тому на них лежить величезна відповідальність за ситуацію, яка, зокрема, на сьогоднішній день, склалася в українському та польському суспільствах стосовно місць національної пам'яті, побутуванні суспільно-історичних стереотипів по відношенню до сусідів і міжнаціональні стосунки. Маємо констатувати, що особливо в сучасній Республіці Польща, таблоїдизація складних і суперечливих сторінок українсько-польської історії, політичні спекуляції у ЗМІ є, чи не постійним явищем. А це вкрай негативно віддзеркалюється на міжнаціональних, міжлюдських і міждержавних взаєминах. Саме історична пам'ять суспільств є тим лакмусовим папірцем, який здатен за лічені дні змінити колір міжнаціонального порозуміння, загострюючи суперечки на рівні політиків і пересічних українців та поляків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела:

Archiwum Aktów nowych w Warszawie. (Архів актів нових (м. Варшава)).

1. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 258. *Raporty i wycinki prasowe. 1998-2000 r.*

2. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 260. *Raporty i wycinki prasowe. 2000-2002 r.*

3. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 272. *Raporty i wycinki prasowe. 2003 r.*

4. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 273. *Korespondencja. Tom I. 2003 – 2005 rr.*

5. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 274. *Korespondencja. Tom II. 2003 – 2005 rr.*

6. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 275. *Programy, kosztorysy 2003 – 2009 rr.*

7. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 278. *Materiały promocyjne, ulotki, plakaty.*

8. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 280. *Publikacja: „Rostaw Szaybo. Wystawa Plakatów” 2001-2009 r.*

9. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 281. *Materiały promocyjne, ulotki, plakaty.*
10. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 283. *Korespondencja. Tom I. 2001-2011 r.*
11. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 284. *Korespondencja. Tom II. 2001-2011 r.*
12. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 285. *Raporty i wycinki prasowe. 2005- 2009 r.*
13. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 287. *Studenckie praktykikonserwatorskie w Zolkwii. Sprawozdanie. 2003 r.*
14. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 289. *Wycinki z pracy poskiej. 2004-2005 r.*
15. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 290. *Wycinki z pracy poskiej. 2005- 2006 r.*
16. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 291. *Wycinki z pracy poskiej. 2005- 2009 r.*
17. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 292. *Raporty i wycinki prasowe.*
18. Zesp. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickewicza 1990 – 2005 rr». Rok Polski na Ukrainie. Sygn. 293. *Raporty i wycinki prasowe.*

19. Zesp. Centralny Urząd Planowania. Sygn. 11/54. *Opracowania ogólne dotyczące współpracy z ZSRR 1987 – 1991 rr.*
20. Zesp. Polska Agencja Rozwoju Regionalnego PARR. Sygn. 24. *Wersje ostateczne planów własnych/roczne. Plan działania PARR do 1999 r.*
21. Zesp. Polska Agencja Rozwoju Regionalnego PARR. Sygn. 27. *Promocja wiedzy o metodach i formach rozwoju regionalnego.*
22. Zesp. Polska Agencja Rozwoju Regionalnego PARR. Sygn. 28. *Sprawozdanie własne (realizacja programu Phare ESC 2001. Spójność Gospodarcza i Społeczna).*
23. Zesp. Polska Agencja Rozwoju Regionalnego PARR. Sygn. 29. *Promocja wiedzy o metodach i formach rozwoju regionalnego.*
24. Zesp. Roczne plany sprawozdania. Sprawozdania statystyczne za 2001 – 2003. Sygn. 12. *Korespondencja. Tom I.*
25. Zesp. Roczne plany sprawozdania. Sprawozdania statystyczne za 2001 – 2003. Sygn. 13. *Korespondencja. Tom II.*
26. Zesp. Roczne plany sprawozdania. Sprawozdania statystyczne za 2001 – 2003. Sygn. 17. *Korespondencja. Tom V.*
27. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 2. *Drohobycz 1996 r. Karty inv.*
28. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 3. *Drohobycz 1996 r. Karty inv.*
29. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 4. *Drohobycz 1996 r. Karty inv.*
30. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 5. *Drohobycz 1997 r. Karty inv.*

31. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 6. *Drohobycz 1997 r. Karty inv. 159 szt.*
32. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 7. *Drohobycz 1998 r. Karty inv.*
33. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 8. *Krzemieniec 1996 r. Karty inv.*
34. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 9. *Mapy cmentarne i informacje ogólne.*
35. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 10. *Mapy cmentarne i informacje ogólne.*
36. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 11. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996 r.*
37. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 12. *Zbaraż 1998 r. Karty inv.*
38. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 13. *Zbaraż 1999 r. Karty inv.*
39. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 14. *Zbaraż 2000 r. Karty inv.*
40. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 15. *Bolechów 1998 r. Karty inv.*

41. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 16. *Bolechow 1999 r. Karty inv.*
42. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 19. *Ruchcice 1997 r. Karty inv.*
43. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 20. *Inwentaryzacja cmentarzy w Boryslawiu 1999 r. Karty inv.*
44. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 21. *Boryslaw 2000 r. Karty inv.*
45. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 22. *Boryslaw 2000 r. Karty inv.*
46. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 23. *Witwica 1997 r. Karty inv.*
47. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 24. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996-2007 r.*
48. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 25. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996 r.*
49. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 26. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996-2007 r.*
50. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 27. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1998 r.*

51. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 30. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1999 r.*
52. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 32. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1999-2000 r.*
53. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 36. *Witwica 1999 r. Karty inv.*
54. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 38. *Mapy cmentarne i informacje ogólne.*
55. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 39. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996- 1999 r.*
56. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 40. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996-2000 r.*
57. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 43. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2002 r.*
58. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 44. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2003 r.*
59. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 45. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2002- 2004 r.*
60. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 46. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2005 r.*

61. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 48. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2002 - 2007 r.*
62. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 51. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 2006- 2007 r.*
63. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 52. *Lwów. 1999 r. Karty inv.*
64. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 53. *Lwów. 2000 r. Karty inv.*
65. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn.54. *Lwów. 2001 r. Karty inv.*
66. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn.58. *Lwów. 2002 r. Karty inv.*
67. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 60. *Czortków 2001 r. Karty inv.*
68. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn.65. *Inwentaryzacja cmentarze w Samborze 2000 r. Karty inv.*
69. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 66. *Inwentaryzacja cmentarze w Samborze 2001 r. Karty inv.*
70. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn.71. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1996- 2007 r.*

71. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 72. *Mapy cmentarne i informacje ogólne. 1997- 2001 r.*

72. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 73. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne.*

73. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 74. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne.*

74. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 79. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne.*

75. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 82. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne.*

76. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 83. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne. 1996-2000 r.*

77. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 87. *Inwentaryzacja cmentarze informacje ogólne. 1996-2004 r.*

78. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 88. *Mapy cmentarne i informacje ogólne.*

79. Zesp. Stowarzyszenie Wspólnota Polska Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju 1996 – 2007. Sygn. 91. *Nadwórna 2004 r. Karty inv.*

80. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr. Sygn. T 1.

81. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr.
Sygn. T 2.
82. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr.
Sygn. T 3.
83. Zesp. Telewizja Polska S.A. Zbiór wczinków Prasowych 1953 – 2009 rr.
Sygn. T 10/31.
84. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Sportu w Warszawie (1981 – 2002 r.).
Sygn. 3. *Posiedzenia Kierownictwa Urzędu Kultury Fizycznej i Sportu – protokoły 2001 r.*
85. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Sportu w Warszawie (1981 – 2002 r.).
Sygn. 5. *Posiedzenia Założycielskie Gorskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego – Grupa Beskidzka, Bieszczadzka, Jurajska, Krakowska – protokół [1991 – 1999] 2001 r.*
86. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Sportu w Warszawie (1981 – 2002 r.).
Sygn. 6. *Posiedzenia Kierownictwa Urzędu Kultury Fizycznej i Sportu – protokoły 2000 r.*
87. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie (1981 – 2002 r.).
Sygn. 109. *Kontrola problemowa przeprowadzona przez UKFiT w Fundacji “Serce masz jedno” – protocol. 1991 r.*
88. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r.
Sygn. 724. *Służbowe wyjazdy zagraniczne pracowników UKFiT – sprawozdania. 1991 – 2002 rr.*
89. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r.
Sygn. 726. *Badania i analiza rynku turystycznego metodą panelu gospodarstw domowych – opracowanie Instytutu Turystyki. T. I.*
90. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r.
Sygn. 728. *Badania i analiza rynku turystycznego metodą panelu gospodarstw domowych – opracowanie Instytutu Turystyki. T. II.*

91. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r. Sygn. 730. *Badania i analiza rynku turystycznego metodą panelu gospodarstw domowych – opracowanie Instytutu Turystyki. T. III.*
92. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r. Sygn. 731. *Badania i analiza rynku turystycznego metodą panelu gospodarstw domowych – opracowanie Instytutu Turystyki. Mapy.*
93. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r. Sygn. 737. *Korespondencja Instytutu Turystyki.. Tom I.*
94. Zesp. Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie 1991– 2000 r. Sygn. 738. *Korespondencja Instytutu Turystyki.. Tom II.*

Опубліковані джерела:

95. Декларація про державний суверенітет України // *Голос України*. – 1990. – 17. 07.
96. Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин // *Україна на міжнародній арені : збірник документів та матеріалів, 1986 – 1990 рр.* – К.: Україна, 1993. – С. 27 – 30.
97. До порозуміння і єднання. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща // *Урядовий кур'єр*. – 1997. – 23 травня.
98. Договір між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (18.05. 1992 р.) // *Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1991 – 1995 рр.* – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 12.
99. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992 // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 43. – С. 613.
100. Консульська Конвенція між Україною та Республікою Польща, м. Варшава, 8 вересня 1991 р. // *Збірник чинних міжнародних договорів України*. – Офіц. Вид. – Т. 1. 1990 – 1991 рр.. – К. : ІнЮре, 2001. – С. 47 – 54.

101. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка. / Національний інститут стратегічних досліджень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269> – Назва з екрану.
102. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.
103. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року № 927 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> – Назва з екрану.
104. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: зб. нормативно-правових актів; [під заг. ред. проф. В. К. Федорченка / Київ, ун-т туризму, економіки і права]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
105. Проект Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Текст] // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 11-30.
106. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 р. №324/95-ВРі // Туризм в Україні: зб. нормативно-правових актів у п'яти томах. Т.1. – Ужгород: ІВА, 1999. – 328 с.
107. Протоколи про консультації між Міністерством закордонних справ Української Радянської соціалістичної Республіки і Міністерством закордонних справ Республіки Польща, м. Київ, 07.09.1991 // Збірник чинних міжнародних договорів України. – Офіц. Вид. – Т.1. 1990 – 1991 рр. – К.: ІнЮре, 2001. – С. 29 – 30.
108. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій (21.03.1994 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_014 – Назва з екрану.
109. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжрегіональне співробітництво, 24.05. 1993 р. // Україна на міжнародній арені 1991 – 1995 рр. : збірник документів і матеріалів. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 88 – 90.

110. Угода про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk> – Назва з екрану.

111. Україна. Договори. Зібрання чинних міжнародних договорів України / Офіційне видання / Міністерство закордонних справ України. Гол. ред А.Зленко. – К.: Видавничий дім «Інюре», 2002. – Т. 2. – кн. 1. – 657 с.

112. Komunikat z plenarnego posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy (Warszawa, 17–18 czerwca 1995 r.) // Biuletyn Ukraiński. – 1996. – № 3 (27). – S. 28 – 32.

113. Stanowisko Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 24 czerwca 2013 r. w sprawie uczczenia pamięci ludobójstwa dokonanego przez Organizację Ukraińskich Nacionalistów i Ukraińską Powstańczą Armię. [Reżim elektrony]. – Warunki dostępu: www.bip.lublin.pl – Назва з екрану.

114. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70 rocznicę Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom//Mnstor Polski. – 2013. – Poz. 606.

115. Uchwała Senatu RP z dnia 27 lipca 1990 r. «Do narodu Ukaińskiego z okayji proklamowania suwerenności państwowej Ukrainy» // Kultura. – 1990. – № 9/516. – S. 112.

116. Uchwała Senatu RP z dnia 6 grudnia 1991 r. «W sprawie niepodległości Ukrainy» // Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989 – 1993. – Toruń – Poznań, 1994. – S. 99.

117. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. w 70 rocznicę Zbrodni Wołyńskiej //Mnstor Polski. – 2013. – Poz. 582.

Монографії, брошури, статті:

118. Акт вандалізму у Гуті Пеняцькій, безсумнівно, провокація – Мар’ян Орліковський / Zik. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://zik.ua/news/2017/01/11/akt_vandalizmu_u_guti_penyatskiy – Назва з екрану.

119. Андрійчук О. Україна – Європа: тести на сумісність / О. Андрійчук. – К.: Смолоскип, 2007. – 378 с.

120. Антонюк Я. Польсько-український конфлікт 1942 – 1947 рр.: «війна пам'ятників» / Я. Антонюк // Війна пам'ятей та політика примирення. Збірник наукових праць. За ред.. В. Солдатенка. – К, 2013. – С. 102 – 111.

121. Артушевська Т. Монументальний візит Анатолія Зленка. Термін відкриття цвинтаря «Львівських Орлят» знову переноситься. / Т. Артушевська // Поступ. 19 – 20 березня, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://postup.brama.com/020319/39_5_3.html – Назва з екрану.

122. Бабак О. І. Складники формування договірно-правової бази сучасних українсько-польських відносин / О.І. Бабак // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАНУ, 2001. – С.630 – 643.

123. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (від 1980-х років до 2005 р.) / О. І. Бабак. – Кіровоград, 2005. – 305 с.

124. Бабакова О. Кіно розбрату: Чим «Волинь» корисна, а чим небезпечна для польсько-українських відносин [Електронний ресурс] / О. Бабакова. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/6/7055456/> – Назва з екрану.

125. Базар О. Дві правди про Волинь. / О. Базар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/position/2013/06/26/208916_dvi – Назва з екрану.

126. Базив Д. П. Геополитическая стратегия Украины / Д. П. Базив. – К., 2000. – 192 с.

127. Бердиховська Б., Куронь Я. Холодне пограниччя / Б. Бердиховська, Я.Куронь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/berdyh.htm> – Назва з екрану.

128. Бердиховська Б. Польща – Україна. Дуже важке дорікання / Б. Бердиховська // «І» : незалежний культурологічний часопис. – 2013. – Ч. 74. – С. 24.
129. Бердиховська Б. Польща – Україна. Дуже важке дозрівання. Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека «Історичної правди» / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 228–234.
130. Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької «Культури» / Б. Бердиховська // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» / Упорядник Б. Бердиховська. – К., 2005. – С. 9 – 32.
131. Бжезінський З. Дипломатія і Політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / З. Бжезінський. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
132. Бжезінський З. «Я завжди знав і вірив, що буде незалежна Україна» / З. Бжезінський // Універсам. – 1998. – № 9 – 10. – С. 8 – 9.
133. Блаженніший Любомир кардинал Гузар оприлюднив звернення з приводу вшанування військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові / Медіа Простір. 2002, 20 червня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/m-pr2006.htm> – Назва з екрану.
134. Божик А. Про Волинь 43-го у ...Ряшеві / А. Божик // Наше слово. – 2003. – 10 серпня. – № 32.
135. Боровиковський А. Дискусія на «Цвинтарі Орлят» / А. Боровиковський // Україна молода, 2005, 11 04.
136. Бурант С. Україна і Польща: до стратегічного партнерства / С. Бурант // Політична думка. – 1997. – №. 3. – С. 99 – 111.
137. Бутиріна М.В. Стереотипи масової свідомості: особливості формування у медіасередовищі: Монографія / М. В. Бутиріна ; КНУ ім. Т. Шевченка. – Д. : Слово, 2009. – 368 с.
138. Ваколук В. Десяті Міжнародні Дні Полонії та поляків за кордоном / В. Ваколук // Monitor Wolyński. – 2011. – 12 травня. – С. 7.

139. Ваколюк В. Олександр Курилюк: «Ми зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Польщею» / В. Ваколюк // Monitor Wolyński. – 2011. – 21 квітня. – С. 11.
140. Вандалізм у Гуті Пеняцькій є підбуренням антиукраїнських настроїв – ОУП / Укрінформ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2154261-vandalizm-u-guti-penackij-e-pidburennam-antiukrainskih-nastroiv-oup.html> – Назва з екрану.
141. Вандалізм у Гуті-Пеняцькі засудило Об'єднання українців Польщі / PolUkr польсько-український портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/01/vandalizm-u-guti-penyackij-zasudilo-ob-uednannya-ukrayinciv-u-polshhi/> – Назва з екрану.
142. Вандалізм у Гуті Пеняцькій. Реакція в Україні та Польщі / Істоична правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/01/12/149447/> – Назва з екрану.
143. Вербовій М. Волинь: пам'ять в ім'я правди і примирення / М.Вербовій // Наше слово. – 2003. – 20 липня. – № 29. – С. 2.
144. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 5–23.
145. Відновлено польським товариством кладовище міжвоєнного періоду // Monitor Wolyński. – 2011. – 26.05. – С. 12.
146. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи // Українська правда. – 2011. – 28 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com> – Назва з екрану.
147. Волиняни впорядкували українські могили в Польщі // Волинь Post. – 2014. – 24 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost> – Назва з екрану.

148. Волинь: дві пам'яті: Збірник статей, опублікованих у «Газеті виборчій» / Пер. з пол. В.Павлів, упор. М.Войцеховський. – К.; Варшава, 2009. – 304 с.
149. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942 – 1947 / В.В'ятрович. – К., 2011, – 288 с.
150. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. / В. В'ятрович. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, Часопис, 2012. – 342 с.
151. Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості / О. Гаврилюк // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / Pod red.W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2002. – S. 63 – 71.
152. Гаврилюк Ю. Акція «Вісла» – останній акт українсько-польської трагедії. Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека «Історичної правди» / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, – 2017. – С. 130 – 139.
153. Гавришко М. Волинська трагедія: нове жонглювання фактами і політичні за лаштунки / М. Гавришко // *Zik*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2010/04/15/volynska_tragediya_ – Назва з екрану.
154. Ганаба С. Історична пам'ять як чинник консолідації суспільства / С. Ганаба // *Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. – Вінниця, 2018. – С. 67 – 76.
155. Ганжуров Ю. До питання актуалізації концептів національної пам'яті / Ю. Ганжуров // *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. Випуск 1*. – К.: Стилос, 2011. – С. 61 – 67.
156. Генік М. «Quo vadis?»: українсько-польське примирення у постбіополярний період / М. Генік // *Вісник Прикарпатського університету. Серія політологія*. – івано-Франківськ, 2013. – Вип. 6 – 7. – С. 132 – 137.

157. Герасименко Л.С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього / Л.С. Герасименко // – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20133-istorichna-pam-yat-v-ukra%D1%97ni-suchasnij-stan-ta-vikliki-majbutnogo.html> – Назва з екрану.
158. Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2007. – № 1. – С. 122 – 138.
159. Голик Р.Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині / Р. Й. Голик. Монографія. – Львів, 2015. – 424 с.
160. Гор І. На цвинтарі мало не побилися / Поступ. 17 – 18 жовтня, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com> – Назва з екрану.
161. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. / Д. Горун // Історія в школі. – 2002. – № 5 – 6. – С. 40 – 49.
162. Горчиця А. Історична пам'ять. Україна та Полща / А. Горчиця // Меморіал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/statti/1070-istorychna-pamjat-ukrajina-ta-polshcha.html?fbclid=IwAR3LfRq68mH> – Назва з екрану.
163. Градоблянська Т. Відносини з Польщею – пріоритет для кожного четвертого українця / Т. Градоблянська // Голос України. – 2010. – 14 грудня. – С. 19.
164. Грицак Я. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991 – 2001 рр. шлях України та Польщі до прощення / Я. Грицак // Новое время. – 29 липня 2016 р. – С. 2.
165. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання» у дослідженні історії української Повстанської Армії періоду Другої світової війни / Роман Грицьків // Український визвольний рух Зошит 1 : наук.зб. – Львів: Вид-во «МС», 2003. – С. 201 – 209.

166. Грищенко О.А. Образ Республіки Польща в ЗМІ донецької області / О.А. Грищенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istfak.org.ua/tendensii-rozvyt...> – Назва з екрану.
167. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ століття. – Харків. Акта, 2018. – 428 с.
168. Гук Б. Павлокома – символ пам'яті і примирення / Б. Гук, М.Вербовий // Наше слово. – 2006. – 21 травня. – С. 1, 3.
169. Гук Б. Питання української національної пам'яті в Польщі у 1943 – 1944 роках / Б. Гук. // Наше слово. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nasze-slowo.pl/pro-pamyat-yaku-shhe-treba-viriti-v-kame> – Назва з екрану.
170. Дашкевич Я. Подзвінне операції Вісла. Незалежний культурологічний часопис «Ї». / Я. Дашкевич. (Львів) / За ред. Т. Возняка. 1997. – № 10. – С. 55–72.
171. Дем'янець В. політична та соціально-економічна трансформація Польщі у 90-х роках / В. Дем'янець // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 30 – 37.
172. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 225 – 226.
173. Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті / Г. Денисенко, О. Денисенко – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/G50/Downloads/pdf> – Назва з екрану.
174. Державна комісія просить внести зміни до ухвали міської ради стосовно «Цвинтаря Орлят»/ lviv.proua.com, 19.05.2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/arhiv2005.htm#1> – Назва з екрану.
175. Децинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. Навч. посібник / Л. Є. Децинський, А. В. Панюк. – Львів:

Видавництво національного університету «Львівська політехніка», 2001. – 424 с.

176. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Т. Джадт // Империя и нация в зеркале исторической памяти. Сборник статей. – Москва: Новое издательство, 2011. – С. 45 – 74.

177. Диалоги со временем: пам'ять о прошлом у контексте истории / Под ред. Л. Репиной. – Москва: Кругъ, 2008. – 800 с.

178. До примирення і взаємного прощення // Українська культура. – 2003. – № 8. – С. 3.

179. Добржанський О. Вплив сучасних ЗМІ на формування історичної пам'яті українців та поляків / О. Добржанський // Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті». – Вінниця, – 2018. – С. 16 – 22.

180. Добржанський О. Еволюція суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті / О. Добржанський // Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. 19-20 травня 2017 р. / ред.. Ю.А. Зінько. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 365 – 370.

181. Добржанський О. Проблеми опіки над місцями національної пам'яті в українсько-польських відносинах. / О. Добржанський // Sprawy międzynarodowe. Polska Akademia Nauk. 2018. – numer 1. – Tom LXXI. – S. 245 – 248.

182. Довбуш П. Українські жертви поза увагою / П. Довбуш // Наше слово. – 2003. – 28 вересня. – № 39.

183. Доній О. «Війна пам'ятників» як політ технологічна маніпуляція свідомістю / О. Доній. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www/blogs/korespondent.net> – Назва з екрану.

184. Етнополітичний контекст соціально-культурних трансформацій у сучасній Україні / ред.кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л.Нагорна. – К., 2017. – 512 с.
185. Єдліцький Є. Поєднання? Але кого з ким? / Є. Єдліцький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um> – Назва з екрану.
186. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – Київ: Критика, 2008. – 303 с.
187. Заброварний С. До повного примирення і щирого порозуміння / С.Заброварний // Політика і час. – 1997. – № 9. – С. 5 – 11.
188. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf> – Назва з екрану.
189. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики / Л. Зашкільняк // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні. – С. 20 – 34.
190. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 752 с.
191. Зашкільняк Л.О. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії / Л.О. Зашкільняк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4.– К., 1993. – С. 148 – 156.
192. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 127 – 137.
193. Зашкільняк Л. У тіні Волинської трагедії: Форум Україна – Польща / Л. Зашкільняк – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=347> – Назва з екрану.

194. Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі / Незалежний культурологічний часопис «Ї». – № 97. 2002, 14.06.
195. Звернення до волинян Ради з питань етносоціальної політики при Волинській обласній державній адміністрації // Monitor Wolyński. – 2010. – 1 квітня. – С. 2.
196. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько: монографія. – К.: «Критика». – 2003. – 216 с.
197. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації / Г. Зеленько // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 28 – 34.
198. Зленко А., Бартошевський В. Україна і Польща – на протязі нового тисячоліття / А. Зленко, В. Бартошевський // День. – 2001. – 14 березня.
199. Зленко А. Нові реалії зовнішньої політики / А. Зленко // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 3 – 11.
200. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003 рр.) / Відп. ред. С.В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616.
201. Зовнішня політика України: реалії та перспективи. Виступ Міністра закордонних справ України Г. Удовенка у Королівському інституті міжнародних відносин (Лондон, 13 грудня 1995 р.) // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 9 – 13.
202. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко: монографія. – К.: РІШЦУАННП, 1997. – 688 с.
203. Інтелектуали Польщі та України просять встановити День примирення // Українська правда. – 26.12. 2011.
204. Калакура О. Я. Мовно-культурний розвиток сучасної польської меншини в Україні / О. Я. Калакура // Наукові записки. – К.: ІПіЕНД, 2007. – Вип. 34. – С. 235 – 242.
205. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

206. Калакура О. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні / О. Калакура // Наукові записки ІШЕД НАН України. – 2001. – Вип. 14. – С. 175 – 185.

207. Калакура Я.С. Ментальний вимір української цивілізації / Я.С.Калакура, О.О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – Київ: Генеза. 2017. – 560 с.

208. Каліщук О. Волинь'43 у історичній пам'яті сучасних поляків: соціологічний вимір / О. Каліщук // Матеріали Х Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 16-17 листопада 2018 р.) : Збірник наукових праць. – Житомир : Полісся, 2018. – С. 104-107.

209. Каліщук О. Волинська дискусія й сучасні українсько-польські міждержавні відносини / О. Каліщук // Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк–Світязь, 26–27 червня 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка. – Луцьк : Вежа-друк, 2017. – С. 90-96.

210. Каліщук О. «Волинь»: війна пам'яті чи кіномистецтво? Українсько-польські відносини на Волині у Східній Галичині у роки Другої світової війни у сучасному суспільному дискурсі (на прикладі фільму Войцех Смажовського) / О. Каліщук. АН України: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Луцьк: Терези, 2016. – 32 с.

211. Каліщук О. «Волинь»: роздуми історика. / О.Ккаліщук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2029-oksana-kalishchuk-volyn-rozdumy-istoryka?fbclid=iwar2ciuuxafjkqurrfgoe2czjet> – Назва з екрану.

212. Каліщук О. Місця пам'яті в культурному просторі історії. Приклад Волині – 43 / О. Каліщук // Historians. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/monografii/2402-oksana-kalishchuk-mistsya-ram-yati-v-kulturnomu-prostori-istoriji-priklad-volin> – Назва з екрану.

213. Каліщук О. Політичні дискусії щодо волинських подій у польському парламенті/ О. Каліщук // Україна: культурна спадщина,

національна свідомість, державність. – гол. редкол. Іван Патер, упоряд. Любомир Хахула ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. – С. 563-571.

214. Каліщук О., Стрільчук Л. Рецензія на книгу «Польща – нарис історії» (за ред. В. Менджецького та С. Брацисевича. – Варшава: Тирса, 2015 / О. Каліщук, Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 15. – Луцьк, 2015. – С. 66-68.

215. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни : науковий та суспільний дискурс / О. Каліщук. – Львів, 2013. – 510 с.

216. Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять / О. Каліщук: монографія. – Луцьк, 2016. – 162 с.

217. Каліщук О. Фільм «Червоний»: історична реальність сучасного кіно / О. Каліщук // Historians. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka> – Назва з екрану.

218. Капась І. Історична пам'ять про антинацистський рух опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / Іван Капась // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 121-131.

219. Капсамун І. Плата за «адвокатські послуги»/ І. Капсамун, А. Черевко, та ін.. // День. – 2013. – № 109. – 26 червня.

220. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті Українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн / В. Карлова // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2008. Вип. 14/15. – С. 203-214.

221. Карпінська В. Компромісу досягнуто / В. Карпінська // Львівська газета. – № 671 (105), 2005, 14 червня.

222. Кабачій Р. Волинська трагедія: що сталося 70 років тому і чого хоче польська сторона / Р. Кабачій //Тексти.org.ua – [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/movchun/read/47138/Volynska> – Назва з екрану.

223. Киридон А. «Війна пам'ятей» / А. Киридон . національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. Кер.авт.кол. А.М. Киридон. – Київ: ДП «НВЦ» «Пріоритети», 2013. – С. 53-56.

224. Киридон А.М. «Істоична пам'ять» у просторі політики пам'яті / А. Киридон // Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті». – Вінниця, – 2018. – С. 45-53.

225. Киридон А.М. Українсько-польські відносини на зламі тисячоліть: становлення, етапи, проблеми / А.М. Киридон // Історичний архів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbu.gov.ua> – Назва з екрану.

226. Кисла Ю. Український голод 1932–1933 років на екрані: осмислення страждання / Ю. Кисла // Україна Модерна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/kyslaholodomor-in-films> – Назва з екрану.

227. Киричук М. Волинь – земля українська / М. Киричук. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 286 с.

228. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Монографія / К. Кіндрат, С. Трохимчук. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с

229. Кіх О. У Кракові заговорили про Павлокому / О. Кіх // Наше слово. – 2006. – 11 червня (№ 24).

230. Кіш Є. За програмою сусідства / Є. Кіш // Політика і час. – 2004. – № 12. – С. 27-34.

231. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі європейської інтеграції: монографія / Є. Кіш. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.

232. Кляшторна Н. 1951-й: операція без наркозу. Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті. Бібліотека «Історичної правди» / Упор. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. – С. 152-163.
233. Козакевич Є., Найдер З. На порозумінні і взаємному шануванні прав: Про співробітництво України з Польщею/ Є. Козакевич, З. Найдер // Політика і час. – 1997. – № 12. – С. 11-14.
234. Козакевич Є. Потрібні реальні дії, а не декларації / Є. Козакевич // Політика і час. – 1997. – № 12. – С. 13-21.
235. Колесник В. Деякі аспекти правового унормування українсько-польських відносин в історичному контексті державотворення / В. Колесник // Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми європейської інтеграції і транскордонного співробітництва». – Луцьк, 2005. – С. 154-158.
236. Колесник В., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994 – 2003) / В. Колесник, М. Кучерепа // Україна – Польща: історія і сучасність: Зб.наук.статей і спогадів пам'яті П.М.Калиниченка (1923 – 1983). – К., 2003. – Ч.2. – С. 95-104.
237. Колесник В. П., Кучерепа М. М. Україна – Польща: важкі питання / В. П. Колесник, М. М. Кучерепа // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк : Вежа, 2001. – № 11. – С. 3-8.
238. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 –1939) / В. Комар: монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с.
239. Кондрацький А. Терор і переслідування поляків на Україні в умовах радянської влади: Короткий нарис з історії / А. Кондрацький. – К.: Основи, 1992. – 265 с.
240. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / А. Коник // Вісник Львівського університету. – Вип. 32. – Львів, 2009. – С. 153-163.

241. Копиленко М.Л., Чумак В.М. Внутрішні фактори зовнішньої політики / М.Л. Копиленко, В.М. Чумак / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1997. – 45 с.
242. Кравченко В. Бой с тенью. Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества / В. Кравченко // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 329-368.
243. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. – 383 с.
244. Кресло А. С. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003): Монографія. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 128 с.
245. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. Кресіна: монографія. – К., 1998. – 256 с.
246. Кроу О. «Поховані»на «Цвинтарі орлят» суперечки воскрешають? / О.Кроу // *Високий Замок*, 2005, 17 листопада.
247. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Я. Куонь. – Київ: Дух і літера, 2012. – 264 с.
248. Кучерепа М. Волинь і Холмщина у виборах до парламенту Другої Речі Посполитої / М. Кучерепа // *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб.наук.праць / Упоряди. М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко; за заг. ред.. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2008. – С. 53- 71.*
249. Кучерепа М. Українсько-польський конфлікт: Волинь 1943 рік / М.Кучерепа // *Волинська трагедія: через історію до порозуміння: матеріали Всеукр. наук. конф. – Луцьк: Вежа, 2013. – С. 194- 203.*
250. Кучма Л. Без розуміння не може бути порозуміння / Л. Кучма : інтерв'ю вів В. Данилюк // *Волинська газета*. – 2013. – 29 березня (№ 13). – С. 1, 8-9.
251. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.) / В. Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с.

252. Литвин В. Україна: хроніка поступу (1991 – 2000) / В. Литвин. – К.: «Альтернативи», 2000. – 516 с.
253. Литвин М.Р. Наукові зв'язки українських і польських істориків: здобутки та проблеми дослідження / М.Р. Литвин// Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2014. – Вип. 2 (106). – С. 3-18.
254. Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр.: Монографія / М. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
255. Лозовицький О. Засоби масової інформації / О. Лозовицький // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 650.
256. Лотоцький С. Україна у світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук. – Львів, 2002. – 192 с.
257. Луцишин Г.І. Державна політика історичної пам'яті к чинник консолідації українського суспільства / Г.І. Луцишин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.Downloads/Grani_2015_8_8.pdf – Назва з екрану.
258. Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. / О. Любовець // Національн та історична пам'ять. – Київ: Інститут національної пам'яті, Стилос, – 2013. Випуск 6. – С. 117-125.
259. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній систем / О.М.Майборода. – К., 2015. – 467 с.
260. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації: Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи : У 3 томах. Том 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – 899 с.
261. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище / Ю.І.Макар // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 135-153.
262. Макар Ю. Українська холмсько-підляська проблема у міжнародних відносинах (перша половина ХХ століття) / Ю. Макар // Українці Холмщини і Підляштя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків.

Зб.наук.праць / Упорядник М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко; за заг.ред. М.М. Кучерепа. – Луцьк, 2008. – С. 119-136.

263. Макар Ю. І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище / Ю.І.Макар // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 135-153.

264. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.

265. Медведчук Н. Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність / Н. Медведчук // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 33-37.

266. Мелекесцев К.І. Культурний та цивілізаційний аспект новітніх польсько-українських відносин (2005 - 2011) / К.І. Мелекесцев // Література та культура Полісся. Випуск 85. Серія «Історичні науки». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/G50/Downloads/Ltkpist_2016_85_20.pdf – Назва з екрану.

267. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Шацьке озеро у світовій та українській історії. Науковий збірник. Випуск 45. Матеріали XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції(м. Луцьк - смт. Шацьк, 24 – 26 травня 2013 р.) / за ред. А. Силука, О. Златогорського. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – 156 с.

268. Михалев О. Вопрос о вступлении в НАТО в польском политическом дискурсе (1989 - 1993) / О. Михалев // Словяноведение. – 2009. – № 5. – С. 51-58.

269. Місіло Є. Волинський міф «сто тисяч» / Є.Місіло // Наше слово. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nasze-slowo.pl/volinskij-mif-100-tisyach-i-ch/> – Назва з екрану.

270. Міська рада Львова не поступилася вимогам поляків / Купол 16.05.02. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/cupol.htm> – Назва з екрану.

271. Могили у Польщі прибирали студенти-волиняни Польщі // Волинь Post. – 2012. – 6 серпня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost> – Назва з екрану.
272. Мотика Г. Друга світова війна у польсько-українських історичних дискурсах / Г. Мотика // Україна Модерна. – 2009. – № 4 (15). – С. 127-136.
273. Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаби і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – Ч. 28. – С. 48-56.
274. Моцок В. Польська політика «двох шляхів» у контексті формування українсько-польських міждержавних відносин / В. Моцок // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб.наук.ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 226-276.
275. Нагайко Т. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод джерело / Т. Нагайко// Збірник наукових праць / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. – С. 160-170.
276. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. / Л.Нагорна. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
277. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
278. Некрополь чи пантеон. Черговий інцидент на Цвинтарі Орлят / Жечпосполіта. – № 242. – 16.10.2000. – Режим доступу: http://www.republika.pl/ua_laser/pereklad/rp – Назва з екрану.
279. Нінічук А. Відгомін Великої війни на сучасній історичній пам'яті українського та польського суспільств / А. Нінічук // Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації : Збірник тез міжнародно наукової конференції (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.). – Чернівці: Технодрук, 2018. – С. 80-82.
280. Нінічук А. Еволюція українсько-польських взаємин у напрямку стратегічного партнерства (90-ті роки ХХ століття) / А. Нінічук // V

Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2016. – С. 157-160.

281. Нінічук А.В. Концепт історичної пам'яті як чинник ускладнення українсько-польських взаємин / А.В. Нінічук // VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб.наук.пр./ за аг.ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 77-79.

282. Нінічук А. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті / А. Нінічук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2019. Випуск 143. – С. 148-151.

283. Нінічук А. Місця національної пам'яті у сучасних польсько-українських взаєминах: політичний і суспільний вимір / А. Нінічук // KELM. Knowledge, edukatio, law, management. – Łódź. – № 2 (22) / 2018. – Р. 132-140.

284. Нінічук А.В. Місця національної пам'яті в сучасних польсько-українських взаєминах: політичний вимір / А.В. Нінічук // Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб.наук.пр./ за аг.ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. – Луцьк: Вежа-Друк, 2018. – Вип. 7. – С. 89-92.

285. Нінічук А. Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років ХХ століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта») / А. Нінічук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 19. – Луцьк, 2018. – С. 34-38.

286. Нінічук А. Польсько-українські міждержавні взаємини після вступу Республіки Польща до ЄС: позитивні та негативні тенденції / А. Нінічук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-тет, 2015. – Т. 29 – 30. – С. 236-240.

287. Нінічук А. Польсько-українське партнерство: випробування історією / А. Нінічук // XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези м.Чернівці, 20-21 жовтня 2017 р. / наук.ред. О. Добржанський. – Чернівці: Технодрук, 2017. – С. 108-110.

288. Нінічук А. Українсько-польські міждержавні взаємини: випробування проблемами реституції культурних цінностей / А. Нінічук // Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, Чернівці, 24 листопада 2017 р. – Чернівці, 2017. – С. 116-118.

289. Нінічук А.В. Україна та Польща в системі сучасних геополітичних координат: гуманітарний вектор співпраці / А.В. Нінічук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2015. Випуск 99. – С. 320-323.

290. Нінічук А. Формування державної політики пам'яті в Україні 1991 – 2018 рр. / А. Нінічук // Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 12–13 квітня 2019 р.) – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. – С. 26-30.

291. Новий Президент хоче виправити провали Кучми / Львівська газета. – № 15 (581), 2005, 27 січня.

292. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. / П. Нора. Переклад із фр. А. Рєпи. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – 272 с.

293. Огризко В. Зовнішня політика України: погляд у майбутнє / В.Огризко // Всесвіт. – 1998. – № 5 – 6. – С. 173-179.

294. Огризко В. На сторожі національних інтересів держави: Зовнішньополітична діяльність Президента України у 1998 році / В. Огризко // Всесвіт. – 1999. – № 2. – С. 111-115.

295. Окτισюк А.М. Ретроспективний погляд на спроби правового унормування українсько-польських відносин (державницький аспект) / А.М. Окτισюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – № 6. – 2002. – Луцьк, 2002. – С. 131-134.

296. Осадчук Б. Єжи Ґедройц – великий поляк, видавець, редактор, основоположник українсько-польського порозуміння / Б. Осадчук // Сучасність. – 2001. – № 1. – С. 11-21.

297. Ослон А. Уолтер Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» / А. Ослон // Социальная реальность. – 2006. – № 4. – С. 121 – 136.
298. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу): монографія / Р. А. Офіцинський. – К. – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
299. Павлишин А. Мертві і живі. Як розділити «спадщину» конфлікту / А. Павлишин // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 91. 2002, 24.05.
300. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – Ч. 10. – С. 114-135.
301. Павлишин А. Українські могили в Польщі / А. Павлишин // Львівська газета, – 2005. 30 червня. – № 112 (678).
302. Палій О. Польща – Україна: дружба за обопільної відсутності альтернативи / О. Палій // Підтекст. – 1998. – № 5 – 6. – С. 45-49.
303. Пам'яті жертв акції «Вісла». Незалежний культурологічний часопис «І». (Львів) / За ред. Т. Возняка. 1997. – № 10. – С. 4-5.
304. Партія Право і справедливість – історія та програма . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polradio.pl/5/198> – Назва з екрану.
305. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / Центр досліджень визвольного руху / Іван Казимирович Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.
306. Пацула Й. Що далі?, або яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки? / Й. Пацула // Волинь. – Рівне, 2003. – 8 серпня (№ 31). – С. 6.
307. Передій О., Сюсько М. Західне прикордоння – Ворота в Європу / О. Передій, М. Сюсько // Політика і час. – 1994. – № 3. – С. 54-61.

308. По Вапршаві їздить банер про «український геноцид на Волині» / Наше слово. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nasze-slowo.pl/news/u-varshavi-startovala-mobilna-kampaniya-pro-vbivstvo-polyakiv-ukrayintsyami> – Назва з екрану.

309. Повний текст резолюції польського Сейму про визнання Волинської трагедії геноцидом. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/povniy_tekst_rezolyutsiyi_polskogo_seymu_pro_viznannya_volinskoyi_tragediyi – Назва з екрану.

310. Польща – нарис історії / За ред. В. Меджецького та Є. Брацисевича. Перекл. з польської І. Сваника. – Варшава: Тирса, 2015. – 367 с.

311. Польська фірма «Енергополь-Трейд» вдалася до провокаційних дій на території музею «Личаківський цвинтар». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brama.com/survey/messages/3500> – Назва з екрану.

312. Польський фільм «Волинь». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn – Назва з екрану.

313. Польські речники проти ухвали Львівської міськради щопорядкувань польських військових поховань / Злука. 07.09.2000. – Режим доступу: http://zluka.isr.lviv.ua/files/smi_ja/smi – Назва з екрану.

314. Польсько-українські відносини у висвітленні ЗМІ Львівської області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusfil-mggg.at.ua/forum/29-88-1> – Назва з екрану.

315. Польсько-українське примирення переноситься на осінь? // Українська правда. – 2011. 20 липня.

316. Польський фільм «Волинь». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn – Назва з екрану.

317. Польща висловила Україні ноту протесту, «бо українці не мають права вважати, що їх вбивали поляки». – [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <https://vgolos.com.ua/news/polshha-vyslovyala-ukrayini-notu> – Назва з екрану.

318. Польша відбудує пам'ятник УПА в Грушовичах / Історична правда. – [Електорнний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/12/152287> – Назва з екрану.

319. Польша передала Україні звіт про дослідження на цвинтарі в Грушовичах / Історична правда. – [Електорнний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/06/13/152586> – Назва з екрану.

320. Польша та Україна в боротьбі за незалежність 1918 – 1920 / під ред. Тадеуша Кшонстка. – Варшава, 2010. – 524 с.

321. Поляки подбають про порятунок українсько-польської культурної спадщини / Ратуша. – 2002, 19.09.

322. Поляки погодилися на «історичну» дискусію щодо «Кладовища орлят» / Незалежний культурологічний часопис «І». – № 97. 2002, 14.06.

323. Порошенко і Дуда не змогли домовитися щодо спільного Дня пам'яті жертв Волинської трагедії, і відвідають заходи окремо / Цензор.нет. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://censor.net.ua/ua/news/3075216/poroshenko> – Назва з екрану.

324. Портников В. Рондо Дмовского: что ждет отношения между Украиной и Польшей. / В. Портніков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.liga.net/opinion/291075_rondo-dmovskogochto-zhdet-otnosheniya-mezhdu-ukrainou – Назва з екрану.

325. Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. / А. Портнов. – К., 2013. – С. 147-154.

326. Посол Польщі Ян Пекло: «Ми розуміємо, що безпека України - це і наша безпека, як і безпека Польщі – це безпека України» / День. – [Електорнний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety/posol-polshchi-yan-ryeklo-my> – Назва з екрану.

327. Про що говорили Порошенко в Польщі, а Дуда в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44755744> – Назва з екрану.
328. Пушкін-Юнко І. Віктор Ющенко: «Такі кроки можуть робити лише мудрі нації» / І. Пушкін-Юнко // Високий замок, 2005, 25 червня.
329. Раковицький цвинтар у кракові очима українця. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua-cemetery.livejournal.com/40576.html> – Назва з екрану.
330. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / О. О. Рафальський. – К., 2000, – 223 с.
331. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. Пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
332. Сейм Польши поддержал закон об уголовной ответственности за «бандеровскую идеологию». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/news/3046805/seyim_polshi_podderjal_zakon_ob_ugolovnoyi_otvetstvennosti_za_banderovskuyu_ideologiyu – Назва з екрану.
333. Секерка С. Преступления украинских националистов против польского населения в 1939-1947 гг. / С. Секерка // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива: сб. материалов. – Донецк, 2010. – С. 54-67.
334. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К. : [б. в.], 2003. – 412 с.
335. Середа В., Середа О. Функціонування історичних стереотипів у свідомості населення сучасної України: регіональний аспект / В. Середа, О. Середа // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2009. – С. 35-40.
336. Сівець М. Україна і Польща: підсумовуючи досягнуте / М. Сівець // Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня. – С. 3-5.

337. Сірук М. «У нас кожен Президент пропонував свій план...» / М.Сірук // День. – 2015 . – 1 грудня.
338. Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий шлях та шляхи оздоровлення / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – № 4 (13) – К., 2009. – С. 53-63.
339. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 51-61.
340. Сиривко І. Наше свято на нашій землі. Учимося у поляків пошани до себе / І. Сиривко // Поступ, 2005, 25 червня.
341. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном / Тімоті Снайдер : пер.з англ. Миколи Климчука та Павла Грицака. – К.: Грані-Т, 2011. – 447 с.
342. Солдатенко В. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В.Солдатенко // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 139-149.
343. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення / В. Солдатенко // Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/problemi-politiki-natsionalnoi-pam-yati-i-zavdannya-ii-naukovogo-zabezpechennya> – Назва з екрану.
344. Сорока М.М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику української держави у 1990-х рр.: Статті. Документи. Коментарі / М.М. Сорока. – К.: Правда, 2001. – 784 с.
345. Соскін О. Сучасний геополітичний простір і пріоритети розвитку України / О. Соскін // Економічний часопис. – 2000. – № 2. – С. 3-7.
346. Створено громадський комітет «Примирення між народами». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lukan.io.ua/s397010/ctvoreno_komitet_mij – Назва з екрану.
347. Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща // Поступ. – 2003. – № 120. – 16 липня. – С. 9.

348. Стемпень С. Польсько-українські культурні взаємини упродовж віків / С. Стемпень // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – 1998. – № 13. – С. 19-27.

349. Стеців Г. У Варшаві заговорили про кризу доктрини зовнішньої політики України / Г. Стеців // Радіо Свобода 20.05.02. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/programs/ukandwd/2002/05/20020520071529.asp> – Назва з екрану.

350. Стогній О. Ксенофобією ми не страждаємо: українсько-польські відносини // Україна і світ сьогодні. – 2000. – 23 – 29 грудня. – С. 7-9.

351. Стоєцький С. Україна і Польща в сучасних геополітичних координатах: проблема стратегічного вибору і асиметрій партнерства / С.Стоєцький // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К., 2002. – Ч.ІІ. – С. 76-79.

352. Стрільчук Л.В. Вплив історичних стереотипів на становище української національної меншини у Республіці Польща: труднощі, реалії, перспективи / Л.В. Стрільчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2015. Випуск 99. – С. 74-78.

353. Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? / Л. Стрільчук // Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті». – Вінниця, 2018. – С. 176-183.

354. Стрільчук Л. Модернізація історичної пам'яті про «Волинську трагедію» (рецензія на монографію Оксани Каліщук «У тіні Волині?: історія vs пам'ять») / Л. Стрільчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки. – № 3 (328). 2016. – С. 183-184.

355. Стрільчук Л., Нінічук А. Питання історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах / Л. Стрільчук, А. Нінічук // Науковий вісник

Чернівцького національного університету імені Юрія Федьковича: – Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2017. – № 1, – С. 63-67.

356. Стрільчук Л. В. Питання етнічних меншин у відносинах між Україною та Польщею / Л. В. Стрільчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 2. – Луцьк: РВВ ВДУ імені Лесі Українки, 2009. – С. 96-102.

357. Стрільчук Л. Питання опіки над місцями національної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах / Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 14. – Луцьк, 2015. – С. 65-70.

358. Стрільчук Л. Польсько-українські міжетнічні стосунки на рівні національних та громадських організацій / Л. Стрільчук // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-тет, 2015. – Т. 29-30. – С. 240-246.

359. Стрільчук Л. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах / Л. Стрільчук // Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. 19-20 травня 2017 р. / ред. Ю.А. Зінько. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 373-378.

360. Стрільчук Л. Проблеми історичної пам'яті у сучасних українсько-польських відносинах / Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Число 15, 2015. – С. 50-59.

361. Стрільчук Л. «Простори спогадів» українців та поляків щодо волинської трагедії: медійний аспект / Л. Стрільчук // Матеріали III – VI Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Політика пам'яті в теоретичному і практичному вимірах» (Рівне, 2016 – 2019 рр.) – Рівне: Волинські обереги, 2019. – С. 252-256.

362. Стрільчук Л.В. Роль засобів масової інформації в налагодженні українсько-польських міждержавних відносин та подоланні історичних стереотипів/ Л.В.Стрільчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. В.8. – Луцьк, 2012. – С. 128-134.

363. Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва / Л. В. Стрільчук, В. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 258 с.

364. Стрільчук Л. Сучасний польський націоналізм і українсько-польські суперечності – нові обличчя старих проблем / Л. Стрільчук // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – № 1 (64). – Вінниця, 2019. – С. 192-200.

365. Стрільчук Л. Сучасні трансформації історичної пам'яті польського та українського суспільств щодо міжетнічного конфлікту на Волині 1943 – 1944 рр / Л. Стрільчук // «Волинь-43»: міфи і реальність. Збі.наук.праць / упорядники Кучерепа М.М., Шваб А.Г. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – С. 297-309.

366. Стрільчук Л. Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції та сучасний зміст / Л. Стрільчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 16. – Луцьк, 2016. – С. 121-126.

367. Стрільчук Л. Україна в польській східній політиці 1989 – 1999 рр. / Л.Стрільчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу». – Луцьк, 17 – 19 травня 2006.: Доповіді та повідомлення: В 3-х томах. – Луцьк: РРВ «Вежа», 2008. – Т. 3. – С. 515-519.

368. Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук: монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 608 с.

369. Струтинський В. Політична відповідальність правлячих еліт у посткомуністичному суспільстві: етичний вимір проблеми / В. Струтинський // Політичні та соціологічні студії: Зб.наук. праць. Т.1. – Чернівці, 2000. – С. 165-176.

370. Струтинський В. Україна та Польща на шляхах парламентаризму / В. Струтинський // Віче. – 1998. – № 9. – С. 115-128.

371. Студенти-історики та викладачі взяли участь в навчально-історичній експедиції на Любачівщині // Новини УКУ 6 серпня 2013 р.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/news/9875/> – Назва з екрану.

372. 75-а річниця Волинської трагедії: Президент Польщі Дуда приїхав до Луцька / Цензор.нет. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net.ua/ua/photo_news – Назва з екрану.

373. 75 річниця Волинської трагедії. Як Україна та Польща не можуть дійти згоди в історичному питанні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/75-richnitsja-volinskoji-trahediji-jak-ukrajina> – Назва з екрану.

374. Тима П. Звіт із міжнародного молодіжного табору «Лемківська Академія». / П. Тима // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enkvaimans.net/znwp.zvit>. – Назва з екрану.

375. Тима П. Темні хмари над співпрацею // Наше слово. – № 11. 16 березня 2003.

376. Тима П. Успіхи й поразки спроб діалогу / П. Тима // Наше слово. – № 10. 9 березня 2003.

377. Ткаченко В. М. Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки / В. М. Ткаченко, О. П. Реєнт, НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 159 с.

378. Ткаченко В. М. Україна: проблеми самоорганізації: начерки новітньої доби / В. М. Ткаченко, О. П. Реєнт, В. М. Головатюк. – К., 1996. – 104 с.

379. Толстов С. Україна в євроатлантичних відносинах: досвід пристосування / С. Толстов // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 73-86.

380. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 53-62.

381. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // Магістеріум. – Вип. 31. Політичні студії. – 2008. – С. 25-29.

382. Троян С. С. Український вимір інтеграційних процесів на пострадянському просторі / С. С. Троян // *Regiony i pogranicza*. – Olsztyn: Centrum Badan Wschodnich Osrodka Badan Naukowych im. Wojciecha Ketrzynskiego w Olsztynie, 2010. – S. 193-199.

383. Троян С. С. Україна в сучасних євроінтеграційних процесах: центральноєвропейський вимір / С. С. Троян // *Zjednoczona Europa a Polska, Litva i Ukraina: Materialy z konferencji Zarzadu Uczelnianego Samorządu Studentow UMCS «Miejsce Polski i krajow Europy Srodkowej w strukturach unijnych»*, Lublin, 11–13.04.2003. – Lublin: UMCS, 2003. – P.134-141.

384. Троян С. С. Україна і Польща в Європейському полі глобальних трансформацій / С. С. Троян // *Стратегія українсько-польського соціально-економічного партнерства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7 – 8 грудня 2000 р.)*. – Львів: ЛНУ, 2000. – С.132-135.

385. Троян С. С. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті / С. С.Троян // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 2011. Вип. 64. – С. 303-312.

386. У Запоріжжі увічнять пам'ять генерал-хорунжого армії УНР Марка Безручка / *Історична правда. ?* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017> - Назва з екрану.

387. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспект: кол. вонографія / [за ред.. Ф.М. Рудича]. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.

388. Український палімпсест. Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською / за ред..І Андрусяка, О. Забужко. – К.:Комора, 2014. – 346 с.

389. Український словник медіакультури / О. Т. Баришполець ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології; літ. ред. Т. А. Кузьменко. – Київ: Міленіум, 2014. –196 с.

390. Українські могили в Польщі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua> – Назва з екрану.

391. Українсько-польські відносини. Новітня доба. Монграфія. / [відп. ред. М. Литвин]. національна академія наук України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича. – Львів, 2017. – 732 с.

392. Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. (19-20 травня 2017 р.) / ред.. Ю.А. Зінько. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 414 с.

393. Українсько-польський конфлікт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history-ukraine.livejournal.com/tag/> – Назва з екрану.

394. Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк–Світязь, 26 –27 червня 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка. – Луцьк : Вежа-друк, 2017. – 136 с.

395. Українці та поляки разом малюють хрест на перспективах відкриття польського кладовища у Львові / Форум 11.05.02. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.for-ua.com/news/2002/05/11/111322.html> – Назва з екрану.

396. У Польщі визнали неконституційною «українську» поправку до закону по ІНП. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/u-polshchi-vyznaly-nekonstytutsiinymy-zminy-shchod> – Назва з екрану.

397. У Польщі відкрили нові пам'ятники жертвам конфлікту на Волині / ВолиньPost. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/116877-u-polschi-vidkryly-novi-pamiatnyku-zhertvam-konfliktu-na-volyni> – Назва з екрану.

398. У Польщі встановили пам'ятника жертвам Волинської трагедії / Конкурент. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://konkurent.in.ua/publication/21064/u-polschi-vstanovili-pamyatnika-zhertvam-volinskoji-tragediyi> – Назва з екрану.

399. У Польщі група неонацистів атакувала гуртожиток із українцями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacistiv-atakuvala-gurtozhitok-iz-ukrayincyami-582779.html> – Назва з екрану.

400. У Польщі побили студентів з України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/3805255-u-polschi-pobyly-studentiv-z-ukrainy> – Назва з екрану.
401. У Польщі уламками зруйнованого пам'ятника воякам УПА вимостили дорогу / Вікна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikna.if.ua/news/category/world/2017/11/24/78189/view> – Назва з екрану.
402. Федоришин Б. «Ухвала міської ради щодо Цвинтаря орлят у Львові не є відображенням думки громади міста» / Б. Федоришин // Високий замок, 2005, 25 червня.
403. Хальбвакс М. Коллективная историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 – 3. – С. 40-41.
404. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
405. Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі / Х. Харчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – № 18. – Львів, 2009. – С. 76-79.
406. Хахула Л. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991 – 2014: польський суспільно-політичний дискурс / Л. Хахула // УІЖ. – 2015. – № 1. – С. 92-103.
407. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні дискурси про Україну / Л. Хахула // Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, – 304 с.
408. Хахула Л. Стереотипи польсько-українських відносин у польській пресі 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. / Л. Хахула // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 17. – С. 618-622.
409. Хахула Л. Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років) / Л. Хахула // Україна-Польща:

історична спадщина і суспільна свідомість. – 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 222-233.

410. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І.Є.Цепенда // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту. Історичні науки. – 2001. – Т. 7 (9). – С. 693-700.

411. Цепенда І. Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках / І. Цепенда // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 5. – С. 67 – 72.

412. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин / Л. Чекаленко // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 51 – 59.

413. Чому в Польщі згадують співпрацю з УНР добрим словом? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28697179.html> – Назва з екрану.

414. Шануючи пам'ять українського вояцтва / Zbruc. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/85645> – Назва з екрану.

415. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Політика і права людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khrpg.org/index.php?id=1230112797> – Назва з екрану.

416. Шаповал Ю. Чи подолано «волинський синдром»? / Ю. Шаповал // День. – 15 берез. – 2003.

417. Шахов В.А. Україна у світовому співтоваристві / В. А. Шахов, В. В. Медісон. – К.: УДАУ, 1996. – 72 с.

418. Щепаняк Т. ЗІК: Бродівські пластуни та польські харцери вшанують пам'ять жертв Гути-Пеняцької // Пластовий портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – <http://www.plast.org.ua/news?newsid=7564> – Назва з екрану.

419. Ющенко В. «Ми не йшли на «розмін» принципів» / В. Ющенко // Персонал. – 2001. – № 5. – С. 4-11.

420. Austyn M. Wołyńskie tabu: Sześć projektów, rozbieżne definicje, kamuflujące niekiedy prawdziwy charakter i skalę zbrodni – w sejmowej komisji kultury ruszają dziś prace nad projektami uchwał upamiętniających ludobójstwo na polskich Kresach / Marcin Austyn // *Nasz Dziennik*. – 2013. – 5 czerwca (Nr 128). – S. 3.
421. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność – Zróżnicowanie religijne – Tożsamość / G. Babiński – Kraków, 1997. – 279 s.
422. Batowski H. Z polityki międzynarodowej XX wieku / H. Batowski. – Kraków, 1989. – 464 s.
423. Berdychowska B. Nie opuszczajmy rąk / B. Berdychowska, H. Wujec // *Rzeczpospolita. Plus-Minus*. – 2002. – 6-7 lipca.
424. Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy / B. Berdychowska // *Histjrycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków, 2000. – S. 198-205.
425. Berdychowska B. Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? / B. Berdychowska // *Biuletyn Ukrainoznawcz.* – 2003. – N. 9. – S. 98-103.
426. Bonusiak W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1990 – 1996 / W. Bonusiak // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 327-333.
427. Bruski J. Orłęta dla orłów / J. Bruski // *Wprost*. – 2002. – 17 marca.
428. Brydak B. Stereotyp Ukraińca w pasie Polski południowo-wschodniej po 1989 r. na tle polskich doświadczeń historycznych / B. Brydak // *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 272-286.
429. Burant S. Problematyka wschodnia. Studium porównawcze stosunków Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą / S. Burant // *Studia i materiały*. – 1993. – № 58. – 28 s.

430. Burant S. Stosunki polsko-ukraińskie a idea strategicznego partnerstwa / S. Burant / Publikacja przygotowywana do druku. – Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi; Stowarzyszenie Euro-Atlantyckie, 1999. – 48 s.
431. Cieślik M. Stosunki z Ukrainą / Mirosław Cieślik // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1999. – S. 177-183.
432. Czech M. Głos w dyskusji. Próby oceny polskiej polityki wschodniej w latach 1988 – 1990 / M. Czech // Rocznik Wschodni. – 1997. – № 4. – S. 39 – 41.
433. Czech M. Ukraińcy chcą pojednania: przed 70 Rocznicą Wołynia/ M. Czech // Gazeta Wyborcza. – 2013. – Nr 132. – S. 28-29.
434. Czech M. Ukraińcy w Polsce, 1989–1993, Związek Ukraińców w Polsce / Mirosław Czech. – Warszawa, 1993. – 293 s.
435. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy 1912–1923 / T. Dąbkowski . – Warszawa, 1985, – 368 s.
436. Duber B. Społeczna i kulturowa rzeczywistość pograniczna / B. Duber // Transgraniczność w perspektywie sociologicznej. Kontynuacje i wyznania / red. J. Leskiewicz – Baczyński. – Żelona Góra, 2001. – 327 s.
437. Dziennik Ustaw RP. – 1993. – Nr 125. – Poz. 573.
438. Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999 / K. Fedorowicz. – Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2004. – 248 s.
439. Fiń A. Obraz Ukraińca w oczach Polaków. Refleksje nad historycznymi uwaunkowaniami stereotypu Ukraińca na pograniczu polsko-ukraińskim / A. Fiń // Biuletyn Ukrainznawczy. – 2005. – № 11. – S 30-44.
440. Gill W. Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993 / W. Gill, N. Gill. – Poznań – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszlek, 1994. – 123 s.
441. Głowacki Ryszard. Śladami husarii // Życie Przemyskie. – 1993 r. – Nr 11 (1355). – 22 grudnia. – S. 14.
442. Gołąb T. Sanktuariusz ofiar zbrodni wołyńskiej / T. Gołąb. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://warszawa.gosc.pl/doc/1626351> – Назва з екрану.

443. Historia Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. J. Kłoczowskiego. – T. 2. – Lublin, 1996. – 536 s.
444. Jędraszczyk J. Cmentarz czy Panteon? Konflikt wokół Cmentarza Orłąt lwowskich / J. Jędraszczyk – Poznań, 2004. – 102 s.
445. Jestal J. Ukrainie i polsko-ukraińskich dyskusjach w polskich i ukraińskich publikacjach ostatnich lat / J. Jestal // Faza. – 1998. – № 21/22 (3/4). – S. 161-175.
446. Kaczyński A. Przykrość, nauzcza - nie klęska / A. Kaczyński // RP, 2002, 20.05. – Режим доступу: <http://www.ukraine-poland.com/publicystyka/publicystyka>. – Назва з екрану.
447. Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, kozackie i białoruski w Polsce w latach 1919–1920. / Z. Karpus. – Toruń 1999. – S. 17. – 234 s.
448. Komunikat z plenarnego posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy (Warszawa, 17–18 czerwca 1995 r.) // Biuletyn Ukraiński. – 1996. – № 3 (27). – S. 28-32.
449. Krajewski K. Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na terenie Polski / K. Krajewski. – [Електорнний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nawolyniu.pl/artykuly/miejscapamieci.pdf?fbclid> – Назва з екрану.
450. Kronika stosunków międzynarodowych Polski w 1997 // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej / P.r. B. Wizmirskiej. – Warszawa, 1998. – S. 284 – 285.
451. Kwaśniewski A. List do uczestników konferencji naukowej poświęconej akcji „Wisła”. Warszawa, 18 kwietnia 2002 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandr Kwaśniewski/ Przemowienia. Listy. Wywiady. Styczeń-czerwiec 2002 r. Wybór. – Warszawa, 2002. – 240 s.
452. Kwaśniewski A. Wywiad dla «Gazety Wyborczej» (fragmenty). 5 lipca 2003 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2003 r. Wybór. – Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2004. – S. 20.

453. Łodziński S. Bitwy o pomniki i pamięć. Spory wokół miejsc upamiętnień mniejszości narodowych w Polsce po 1989 roku / S. Łodziński // *Opcje*. – 1997. – № 1 (16). – S. 91-95.
454. Łoś-Nowak T. Polska – cele, aspiracje, kierunki Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjały, strategije / pod red. T. Łoś-Nowak. – Warszawa: Wydawnictwo Politekt, - 2011. – S. 261-288.
455. Mach Z. Symbols, conflict, and identity:Essays in political anthropology / Z. Mach. – New York, 1993. – 430 p.
456. Miszczuk A. Pogranicze polsko-ukraińskie a polityka zagraniczna / A. Miszczuk // *Polskie pogranicze a polityka zagraniczna u progu XXI wieku*. – Warszawa, 2002. – 480 s.
457. *Monitor Polski*. – 1990. – Nr 30. – Poz. 234.
458. *Monitor Polski*. – 1991. – Nr 29. – Poz. 205.
459. Motyka G. W kregu “Lun w Bieszczadach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa, 2009. – 199 s.
460. Najder Z. Poednanie, współpraca, życie obok siebie?/ Z.najder // *Nowa Europa Wschodnia*. –2013. – Nr. 2 (marzec-kwiecień). – S. 8-12.
461. Najder Z. Polska polityka zagraniczna 1989–1993. Bilans zaniedbań / Z. Najder // *Arka*. – 1994. – № 51. – S. 35-42.
462. Nikitowicz J. Pogranicze, tożsamość edukacja międzykulturowa / J. Nikitowicz. – Białystok : UMCS, 1995. – 187 s.
463. Ninichuk A. Location of national memory in modern plolish-ukrainian relations: political and social measurement / A. Ninichuk // *KELM. Knowledge, edukatio, law,management*. – Łódź. – № 2 (22) / 2018. – P. 132-140.
464. Nowak A. Historie politycznych tradycji. Pilsudski, Putin ta inni / A. Nowak. – Kraków, 2007. – S. 377.
465. Nowicka E. Polacy czy Cudzoziemcy? Polacy za Wschodnia Granica / Ewa Nowicka. – Kraków, 2000. – 397 s.

466. Nyczek M. Kardynał Huzar na Łyczakowie Data otwarcia cmentarza Orłat we Lwowie nadal niepewna Nowiny / M. Nyczek // RP, 2002, 16.05. – Режим доступу: <http://www.nowiny.media.pl/apps/pbcs.dll/artikkel?> – Назва з екрану.
467. Olszański T. A. Przyszłość stosunków polsko–ukraińskich między Lwowem a Donieckiem (uwagi polemiczny) / T. A. Olszański // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas teraźniejszy. Przyszłość. – K., 2002. – Część druga. – S. 53-58.
468. Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania / E. Orlof // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Збірник наукових праць. Частина 2. / за ред.. Т.І. Зарецької. – K., 2002. – С. 13-20.
469. Osadczyk B. «Pragniemy scislej współpracy z Polską» (wywiad z prezydentem Ukrainy Leonidem Krawczukiem) / B. Osadczyk // Kultura. – 1992. – №. 1– 2. – S. 114-117.
470. Osadczyk B. Stosunki polsko-ukraińskie / B. Osadczyk // Kultura. – 1994. – №. 4. – S. 87-99.
471. Pietrak H. Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przewyższania / H. Pietrak // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przedniu XXI wieku / pod red. W Bonusiaka. – Rzeszów, 2000. – S. 191-203.
472. Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej / M. Piotrowska// Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 2016. – Nr. 14 (3). – S. 59-78.
473. Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943. Reconciliation through Difficult Remembrance. Volhynia 1943 / pod red. A. Zińczuk. – Lublin: Stowarzyszenie «Panorama Kultur», 2012. – 400 s.
474. Polacy z Podola: nie podpisywać traktatu // Rzeczpospolita. – № 72. – 25 marca.

475. Połaski K. „Wołyń”. Emocjonalnie wycieńczające kino [Reżim elektroniczny] / K.Połaski. – Warunki dostępu : <http://www.telemagazyn.pl/artykuly/wolyn-emocjonalnie-wycienczajace-kino-recenzja-53060.html> – Назва з екрану.
476. Pomnik tragedii Wołyńskiej 1943 – 1944 na Skwerze Wołyńskim w Warszawie / red. Rotbert. – Warszawa, 2004. – 57 s.
477. Prokop J. Dyskusja // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku / J. Prokop / Pod red. W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 98-105.
478. Prezydent: Musimy pamiętać o ludobójstwie na Wołyniu i o nim przypominać. – [Електронний ресурс]. – Режим dostępu: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-krajowe/art,192,prezydent-zlozyl-wieniec-przy-pomniku-pamieci-ofiar-eksterminacji-ludnosci-polskiej-na-wołyniu.html> – Назва з екрану.
479. Publik Opinion Survey Residents of Ukraine. Vfrcg 14-16, 2014. – P. 95-98.
480. Rocznicza zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2003 [Reżim elektroniczny] / opracował Michał Strzeszewski. – Warunki dostępu : http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF – Назва з екрану.
481. Roszkowski W. Historia Polski 1914 – 2005 / W. Roszkowski. – Warszawa, 2009. – 512 s.
482. Saryusz-Wolska M. Filmowe obrazy pamięci – perspektywa teoretyczna / M. Saryusz-Wolska// Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2006. Nr 4: Obrazy w Kulturze. –S. 100-109.
483. Siekierka S., Komański H. Przewodnik pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez OUN i tzw. UPA 1939–1947. / S.Siekierka, H.Komański. – Wrocław: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2007. – 212 s.

484. Sierkowa I. Problemy szkolnictwa polskiego na Ukrainie / I. Sierkowa // Dziennik Kijowski. – 1997. – № 11. – S. 2.
485. Skubiszewski K. Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości. Przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989 – 1993 / K. Skubiszewski. – Warszawa, 1997. – 434 s.
486. Slesariewa L. Naukowcy łączą swoje wysiłki/ L. Slesariewa// Dziennik Kijowski. – 1998. - № 23. – S. 2.
487. Slesariewa L. Wielki romantyk bliski dla obu narodów / L. Slesariewa // Dziennik Kijowski. – 1998. – № 24. – S. 2.
488. Sobolewski T. „Wołyń” to wielki film. Zło jak namalowane [Reżim elektroniczny] / T. Sobolewski. – Warunki dostępu : <http://wyborcza.pl/7,75410,20738114,wolyn-to--wielki-film-zlo-jak-namalowane-sobolewski.html?disableRedirects=true> – Назва з екрану.
489. Sonda Histmag.org 16-30. X. 2016 r.: film “Wołyń” oceniam na... [Reżim elektroniczny]. – Warunki dostępu: <https://histmag.org/Sonda-Histmag.org-film-Wolyn-oceniam--na-14181> – Назва з екрану.
490. Stosunek do protestów na Ukrainie. Komunikat z badań. (CBOS, NR 21/2014) / [oprac.B.Roguska]. – Warszawa, 2014. – S. 2-33.
491. Stróżowska K. Pomnik ukraiński na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie / K. Stróżowska // Przeszłość i Pamięć. – 2000, nr. 3 (16). – S. 21-24.
492. Strilchuk L. Issue of Custody of Places Memory within Modern Polish-Ukrainian Interstate Relations / Ludmyla Strilchuk // British Journal of Science, Education and Culture. No.1. (5), January-June, 2014.Volum II. “London University Press” – London, 2014. – P. 129-134.
493. Strilchuk L. Polish-Ukraine discussion on events the folk n the years of the second world war: gifts and difficulties / L. Strilchuk // KELM. Knowledge, edukatio, law,management. – Łódź. - № 3 (23) / 2018 wrzesien. – P. 157-164.
494. Strilchuk L. Remarkable discourse of Ukraine and Poland: genesis and contemporary content of the historical memory of societies / L. Strilchuk // KELM. Knowledge, edukatio, law,management. – Łódź. – № 3 (19) / 2017. – P. 230 – 240.

495. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations / L. Strilchuk // Copyright 2018 «Codrul Cosminului», Vol.24. – 2018, No. 1. – P. 145-164.
496. Strilchuk L. The Volyn tragedy in modern Ukrainian-Polish relations / L. Strilchuk // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Історичні науки. - № 2 (160) березень-квітень 2019. – С. 38-44.
497. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / B. Surmacz. – Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin, 2002. – 267 s.
498. Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku / S. Szajdak. – Warszawa 2005. – 362 s.
499. Szeptycki A. Trudny film o trudnej sprawie [Reżim elektroniczny] / Andrzej Szeptycki. – Warunki dostępu : <http://new.org.pl/2714,post.html> – Назва з екрану.
500. Szczęsna J. Ponad rachunkami krzywd / J. Szczęsna // Gazeta Wyborcza. – 1991. – № 679. – 9 września.
501. Szuldrzyński M. Uniknąć kiczu poednania / M. Szuldrzyński // Rzeczpospolita. – 2013. 28 czerwca. – Nr.149. – S. A2.
502. Turystyka polska w 2004 roku. Układ regionalny / Ministerstwo Gospodarki i Pracy. – Warszawa: Instytut Turystyki, 2005. – 167 s.
503. Unger L. Europa, nie Azja / L. Unger // Gazeta Wyborcza, 2002. 4 lipca. – S. 12.
504. Wilczak J. Jak naraształa groza: Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką, najwybitniejszym historykiem “rzezi wołyńskiej” , o tym, jak, się ma wizja Wojciecha Smarzowskiego do faktów oraz co dla Polaków i Ukraińców wynika z premiery “Wołyńia” / J.Wilczak // Polityka. – 2016. – 12 października (Nr 42). – S. 27.
505. Witek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej. / P. Witek // Res Historica: czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, 2014. – Nr. 37. – S. 159-176.

506. Wojakowski D. Pogranicze polsko-ukraińskie: lokalność jako czynnik warunkujący stosunki etniczne /D. Wojakowski //Studia socjologiczne. – 1998. № – 4. – S. 67-86.
507. Wojna dwóch patriotyzmów. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Michałem Klimeckim / M. Klimecki, P. Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 1998. – № 256. – 31 października – 1 listopada.
508. Wołyń 1943–2003. Sondaż zrealizowano w dniach 5–7 lipca 2003 r. Warszawa, lipiec 2003 r. [Reżim elektroniczny]. – Warunki dostępu : http://tnsglobal.pl/archiv_files/071-03.pdf – Назва з екрану.
509. Wołyń 1943. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2008 [Reżim elektroniczny] / opracowała Katarzyna Makaryk. – Warunki dostępu : http://www.cbos.pl/SPISCOM.POL/2008/K_110_08.PDF – Назва з екрану.
510. Wroński P. Głosowanie ludobójstwa / Pawel Wroński // Gazeta Wyborcza. – 2013. – 13 lipca.
511. Wóycicki K. «Wołyń 43 – potrzeba pamięci i posiew nienawiści» / K. Wóycicki. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kazwoy.wordpress.com/2014/11/26/wolyn-43-potrzeba-pamieci-i-posiew-nienawisci> – Назва з екрану.
512. Zięba A. Ukraińcy w oczach Polaków (wiek XX) / A. Zięba // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII. – 1995. – № 2. – S. 95-110.

Автореферати дисертацій, дисертації.

513. Гарбарук А.С. Польські громадсько-культурні товариства у західному регіоні України (1991 – 2013 рр.) / А.С. Гарбарук. Дис. на здобуття наук. ст. к. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Луцьк, 2014. – 242 с.
514. Завітневич Н. Г. Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах / Н. Г. Завітневич. Дис. на зд. наук. ст. к. п. н.:

23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – К, 2008. – 241 с.

515. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко. Дис.. канд.. політ. наук: 23.00.04. – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 235 с.

516. Кирилич В. П. Українці Польщі: проблема збереження етносоціальної ідентичності, як чинник українсько-польських відносин: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00. 04. / В. П. Кирилич / Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка. – К. 2001. – 198 с.

517. Кіш Є. Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євро інтеграційних процесів (1991 – 2007 рр.): автореф. Дис.. на зд.наук.ступеня д-ра історичних наук: 07.00.02 всесвітня історія / Є. Б.Кіш. – Ужгород, 2008. – 36 с.

518. Леонова А. О. Державна етнокультурна політика України на сучасному етапі: механізми формування і регіоналізації: дис. ... докт. політ. наук: 23.00.05 / А. О. Леонова / НАН України. Інститут держави і права ім.. В. М. Корецького. – К., 2005. – 450 с.

519. Лишко В. В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991 – 1999 рр.): дис... канд. іст.н., спец. 07.00.01. – історія України / В. В. Лишко. – К, 2002. – 221 с.

520. Офіцинський Р.А. Державотворчий процес в Україні 1991 – 2004 років (на матеріалах періодики Заходу) / Р. А. Офіцинський: автореф. дис..на здобуття наук. ступеня д-ра іст.наук: 07.00.01 – історія України– Ужгород, 2006. – 36 с.

521. Павлів Ю.З. Депротації українців з польсько-українського прикордоння 1944 – 1951 рр. у регіональній пам'яті України. / Ю.З. Павлів. Дисерт.на здобуття наук. ст. к.і.н. Спец.: 07.00.01 – історія України. – Львів, 2018. – 303 с.

522. Стрільчук В.В. Україна – Польща: транскордонне співробітництво культурній сфері (90-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) / В.В. Стрільчук . Дис. на здобуття наук. ст. к. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Луцьк, 2015. – 239 с.

523. Тоценко Ж. М. Співпраця у галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин / Ж. М. Тоценко. Дис.на здобуття наук.ст.к.і.н.: 26.00.01 – теорія та історія культури. – К., 2012. – 211 с.

524. Швидюк С. М. Інституційні процеси в етнонаціональній сфері Республіки Польща (на прикладі української національної меншини): дис. ... канд. політ. наук: 23.00. 02 / С. М. Швидюк / Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 215 с.